Bygga och bo

Bygga och bo

FATABUREN 2013

BYGGA OCH BO

Vällingby, Stockholm. Foto André och Irène Reisz, © Nordiska museet.

Bygga och bo

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2013

Red. Christina Westergren och Dan Waldetoft

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har i dag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvireras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

Fataburen 2013
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare
Bildredaktör Marie Tornehave
Omslag och grafisk form Göran Eklund och Lena Eklund
Omslagsfoto Karl Erik Granath, © Nordiska museet

Tryckt hos Elanders NRS Tryckeri, Huskvarna 2013
ISSN 0348 97 1 x
ISBN 978 91 7108 563 4

INNEHÅLL

Inledning 6
CHRISTINA WESTERGREN OCH DAN WALDETOFT

Mitt hem 1942 18
MARIA MAXÉN

Från folkhem till flyttstajling
Speglingar av ett svenskt idealhem 52
MARIA PERERS

Hem för herrskap och tjänstefolk
Om bostäderna på Julita gård 68
KATARINA BÄCK PETERSSON OCH GUSTAV OLSSON

Piskställningen 104
DAN WALDETOFT

Hem och hemlösa 108
ANNETTE ROSENGREN

Både ute och inne
– hemmets viktiga länkar och mellanrum 126
LENA PALMQVIST

Snickra på sin värdighet
Om folkhemmets sommarstugor 144
LARS WÄREMARK

Ljuspunkter 166
DAN WALDETOFT

Hemmet som allkonstverk i teori och praktik 172
JOHAN KNUTSSON

Möbler med stil och historia 196
ANNA WOMACK

Hemmets förnämsta prakt 224
ANNA-KARIN JOBS ARNBERG

Tevagnen 244
SIGRID EKLUND NYSTRÖM

Dockhem i olika skalor 250
KARIN DERN

Bostaden berättar
Om boktryckarens hem på Skansen 270
MIA TERÉNT

Skydd och lyckobringare för hus och hem 290
LENA KÄTTSTRÖM HÖÖK

Persienner 316
MARIE TORNEHAVE

Summary 320
Källor och litteratur 324

Foto Nordiska museet.

Inledning

Kan man leva utan att bo? Orden leva och bo följs ofta åt och är delvis synonyma, att bo är för de flesta en stor del av livet. Men att leva som hemlös är fullt möjligt även om hemlöshet i dagens samhälle oftast betyder misslyckande och utanförskap. Att ha ett hem är något mer än att bo. Bostaden kan vara en tältkåta rest på olika platser, en gård som gått i arv i generationer, ett rum för inneboende eller en av miljonprogrammets lägenheter. När vi säger att bostaden är ett hem fyller vi den med moraliska och estetiska värderingar – och med en särskild historia.

Runt sekelskiftet 1900 blev hemmet ett känsloladdat begrepp, ofta kopplat till familjeliv och etablerade levnadsmönster. Hemmet, både som tanke och realitet, har stått i samhällets centrum i över hundra år, och betydelsen av att ha ett hem tycks bara ha ökat. En plats att vara sig själv, ett område att styra och bestämma över, en fristad för fantasi och skapande i ett reglerat samhälle, en fast punkt i tillvaron där vi också uttrycker vår identitet. Så kan dagens hem beskrivas och tolkas. Hemmet kan också ses som en arena för ohejdad individualism eller som en pressande prestations- och konsumtionssfär med både tydliga statussym-

CHRISTINA WESTERGREN är förlagsredaktör vid Nordiska museet och redaktör för Fataburen.

DAN WALDETOFT är intendent vid Nordiska museet och redaktör för Fataburen.

Foto Karl Erik Granath,
© Nordiska museet.

boler och subtila men avslöjande tecken. Den fasta punkten kan också stänga in, bevara könsroller och upprätthålla maktstrukturer. Hemma är kanske inte alltid bäst, det är vad vi gör det till.

Fataburen handlar i år om både hem och bostäder, men till titeln har vi valt två verb – bygga och bo. På det sättet understry-

Nomadskolan i Gällivare 1955. Foto Karl Heinz Hernried, © Nordiska museet.

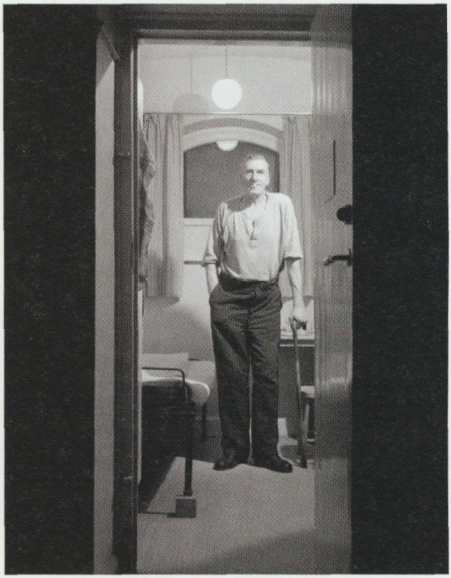

En sjöman har kommit hem. Hotell Kronoberg, ett rannsakningsfängelse som gjorts om till ungkarlshotell. Foto KW Gullers, © Nordiska museet.

Mölle 1952. Foto Gunnar Lundh, © Nordiska museet.

Foto Karl Erik Granath,
© Nordiska museet.

ker vi att hemmet inte bara finns i människors liv, det är också resultat av ett aktivt handlande och skapande även om förutsättningarna är olika och ojämlika. Men kreativitet finns också där möjligheterna är mycket begränsade.

Hem och bostad är beteckningen på ett av Nordiska museets fyra profilområden, dvs. viktiga områden där museet under många år har samlat stor kunskap och mycket material. Utställningar som visar möbler och bostäder har från början varit en viktig del av museet. Den permanenta utställning i museet som i dag stått längst är just Svensk bostad, med exempel på hemmiljöer från fyra sekel. Svensk heminredning från 1870-talet och framåt visas i den betydligt färskare utställningen Möblerade

Statarlänga på Bälteberga gård i Skåne 1937. Foto Gunnar Lundh, © Nordiska museet.

Gamla Dofséngården i Lima i Dalarna. Foto George Renström, © Nordiska museet.

rum. Och under år 2013 får hemmet och bostaden särskild uppmärksamhet, inte minst genom Nordiska museets utställningar och böcker med anknytning till det svenska folkhemmet, ett både kärt och omdiskuterat begrepp från en tid när det goda hemmet blev en sinnebild för landet och välfärdsstaten.

På Skansen är de levande bostadsmiljöerna en grund i förmedling av kulturhistoria och också en länk mellan två museer med en gemensam historia. I hus och gårdar finns många av Nordiska museets föremål – placerade där när museerna var ett. I dag byggs nya miljöer upp och de gamla utvecklas i en modern och fördjupad verksamhet.

Men utställningar och miljöer är bara toppen av isberget. En mycket liten del av Nordiska museets omfattande samlingar av möbler, husgeråd, tapeter och andra ting från inredningar och hemliv kan visas. Cirka en tredjedel av museets föremål kan knytas till hem och bostad. I arkivet finns nästan hur mycket kunskap som helst på området, insamlad på olika sätt och för det mesta nedskriven, men också tecknad, målad och fotograferad. I bidragen till tävlingen »Mitt hem« från 1942 beskriver skolbarn från hela landet i text och bild sin hemmiljö. I svaren på frågelistan »Mitt hem« från 1985 berättar Nordiska museets fasta meddelare om sina bostäder under olika perioder i livet. Båda materialgrupperna är exempel på mycket personliga och detaljrika skildringar, men än mer detaljerade är de hemundersökningar och hushållsinventeringar som museet gjorde i Stockholm på 1970-talet. Där dokumenterades ett antal hushåll så noggrant att till och med kaffeskedarna i bestickl̊adan räknades. Inventeringarna genomfördes när samtidsdokumentationen vid de kulturhistoriska museerna genom nätverket Samdok var som mest framgångsrik. Arkiv från inredningsfirmor och formgivare och möbeltillverka-

re, exempelvis NK:s arkiv, är omfångsrika bidrag till den insamlade kunskapen.

Stora och små föremål, enskilda dyrgripar och hela inredningar, arkiv, hushållsinventeringar och andra dokumentationer, intervjuer och svar på frågelistor – allt ser vi som värdefulla tidsdokument. Museernas samlade kunskap kan på olika sätt hjälpa oss att förstå hur vi bor och varför. Men är vår kunskap heltäckande och representativ för Sveriges befolkning under fem sekel? Finns bostäder från alla tider, platser, samhällsklasser och grupper med i lika hög grad? Har olika vetenskapsgrenars syn på boende inverkat på undersökningar och insamling?

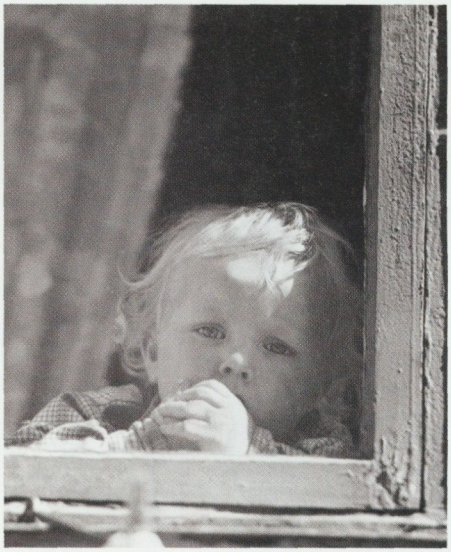

Foto Erik Liljeroth, © Nordiska museet.

Självklart finns inte allt med, givetvis gör materialet inte rättvisa åt alla sidor av boendet och visst har många obsoleta kategorier som allmoge och högre stånd, socken och landskap påverkat insamling och undersökning under lång tid. Men den samlade kunskapen får ändå ses som ett stabilt bygge med många rum. Och i Fataburen tittar vi in genom några av fönstren. Författarna är i år med ett undantag knutna till Nordiska museet eller Skansen. Möbler, arkitektur och formgivning, sociala boendehierarkier på en sörmländsk herrgård, folktro och folkliga sedvänjor är några ämnen som blir belysta i boken, för det mesta med museimaterialet som utgångspunkt. Här och var har också korta betraktelser av mer personlig karaktär smugit sig in.

En samling bidrag till en tävling bland skolbarn kan representera grundligheten i museets metoder, men också rikedomen och variationen i arkivmaterialet. *Maria Maxén* presenterar det

nyss nämnda materialet från 1942 där skolbarn från hela landet berättar om sin hemmiljö. 1940-talet var det årtionde när många av folkhemmets funktionella bostäder byggdes, men det är i första hand landsbygdens mer traditionsrika bostads- och levnadsvanor som barnen beskriver mycket konkret och detaljerat i både ord och bild.

Med *Maria Perers* förflyttar vi oss raskt framåt i tiden. Bakom bostadens fasader, i ritningar och inredningsdetaljer, söker hon olika tiders tankar och ideal. En utgångspunkt är skiftet från folkhemmets statliga bostadsengagemang till dagens alltmer avreglerade och marknadsstyrda boende. Vad är det egentligen som har hänt, när hände det och varför? En hel del svar hittar hon i inredningstidningar från förr och nu.

Julita gård är Nordiska museets museiherrgård i västra Södermanland. Eftersom byggnadsbeståndet på Julita är både välbevarat och väldokumenterat kan det ge oss en god bild av i första hand 1910- och 1920-talens olika hemmiljöer, då integrerade i godsets speciella levnadsförhållanden. *Katarina Bäck Petersson* och *Gustav Olsson* guidar oss bland bostäder för herrskap och tjänstefolk.

Konturerna av en skranglig järnställning dyker upp mellan husen i mer tätbebyggda områden. *Dan Waldetoft* påminner oss om piskställningens korta men talande historia.

Under sina många år på Nordiska museet fältarbetade *Annette Rosengren* i skilda miljöer runtom i landet. Här skriver hon om familjer i en mindre tätort, där huset och heminredningen var det stora gemensamma livsprojektet vid sidan av barnen. Hon berättar också om några hemlösa kvinnor i Stockholm som hon följt. Deras drömmar, som så många andras, handlar om ett eget hem.

Förstukvistar, verandor, uterum och balkonger tillhör bosta-

den och är samtidigt utanför. Utformningen av länkarna mellan ute och inne har ett stort symbolvärde. De betyder också mycket för trivsel och trygghet och nya sätt att utvidga bostaden utvecklas ständigt. *Lena Palmqvist* tar fasta på de budskap som förmedlas via dessa halvprivata mellanrum, ofta byggda för att synas.

Varför satsade trångbodda arbetarfamiljer sina besparingar på att bygga sig en sommarstuga utanför stan, i stället för att försöka skaffa sig en större lägenhet eller en villa för permanentboende? Utifrån egna minnen och erfarenheter skriver *Lars Wäremark* om stugan som en möjlighet att med små medel utveckla den egna kompetensen och – kanske först och främst – som ett sätt att få inflytande över boendet. Det ivriga snickrandet handlade om självbestämmande och värdighet.

Hur vi fick ljus i våra hus är en viktig fråga och närmast ett eget forskningsfält. *Dan Waldetoft* återkommer med några korta glimtar från den lilla världen som antyder förändringar i den stora.

Ekonomiska medel för att manifestera sig själva genom boendet saknades knappast hos de personer som *Johan Knutsson* skriver om. De skapade på egen hand eller med hjälp av formgivare och arkitekter hemmiljöer som på ett mycket kraftfullt sätt manifesterade deras och tidens estetiska ideal – allkonstverket.

1900-talets stilmöbler, alla kategorier, har levt sitt eget liv vid sidan av den progressiva möbelkonsten och är i det närmaste helt osynliga såväl i möbellitteraturen som i museernas samlingar. Småborgerligt och vulgärt – så har efterkrigstidens massproducerade Hauptkopior beskrivits av både möbelhistoriker och en estetiskt medveten allmänhet. I en utförlig genomgång visar *Anna Womack* att både original och kopior ingår i en svensk möbelhistoria där Nordiska museet haft stor betydelse.

Textilier har ingått i inredningen i alla tider och de har ock-

Foto Karl Erik Granath, © Nordiska museet.

så varit högt värderade. I de välbeställda allmogehemmen framställdes praktfulla textilier och för kvinnorna blev textilproduktionen ett sätt att bidra till bostadens förmögenhet. *Anna-Karin Jobs Arnberg* beskriver praktvävarnas roll i bondehemmen och även hur bl.a. Nordiska museets praktfulla vävar inspirerat en ny generation heminredare.

Sigrid Eklund Nyström rullar in en behändig liten möbel. Tevagnen, ett serveringsbord på hjul, var något av en statussym-

bol på 1940- och 1950-talen. Just därför har den också blivit en tidsmarkör som väcker många minnen.

Dockskåp speglar olika tiders ideal både när det gäller inredning och familjeliv. I Nordiska museet finns både äldre och nyare dockskåp. *Karin Dern* berättar framförallt om en kopia i miniatyr av ett hem som det såg ut i början av 1970-talet, ett modellhus med en mycket speciell historia. Genom miniatyren får vi också inblickar i det fullskaliga hemmet.

På Skansen jobbar man i dag med att levandegöra de olika miljöerna genom »verkliga«, fiktiva personer. Boktryckarbostaden är nyligen iordninggjord och visar hur ett ungt småborgerligt par bodde och arbetade på 1840-talet, en tid då de nya liberala idéerna trängde fram i det svenska samhället. *Mia Terént* är vår kunniga pedagog som berättar om Henric och Beata och om arbetet med att lyfta dem ur historien och in i deras hem på Skansen.

Taklagsöl vid husbygge kan vi ännu träffa på, men många andra metoder för att skapa välgång för huset och dess invånare är i dag ur bruk och helt bortglömda. Om alla dessa magiska skyddsriter som användes i bondesamhället skriver *Lena Kättström Höök*. Avslutningsvis får vi veta att det bästa skyddet för gården var att stå på god fot med tomten, en varelse som när han visar sig i dag är upptagen med annat än att se till våra hus.

Genom artiklarna som är våra fönster kan vi betrakta olika sidor av ett kunskapsbygge. När vi kommer till det sista fönstret drar *Marie Tornehave* ner persiennerna. Att kunna skärma av yttervärlden lagom mycket är persiennernas uppgift, liksom i vidare mening kanske också hemmets.

»Trähus med stående röd panel och tegeltak«, så beskriver många barn sina hem 1942. 12-åriga Maj-Britt Lidströms hem i Glommersträsk i Lappland. Foto Nordiska museet.

Mitt hem 1942

I slutet av september 1942 presenterades en ny pristävling i den svenska skolradion: Beskriv ditt hem! Tävlingen var ett samarbete mellan skolradion och Nordiska museet och den introducerades i radio av intendent Sigfrid Svensson och amanuens Carl-Herman Tillhagen:

> En av Nordiska museets viktigaste uppgifter är att samla och bevara sådana föremål och uppgifter från svunna tider, som kan hjälpa oss att få en trogen och sann bild av vår odling i framfarna dagar. Dylika föremål utgörs bland annat av möbler, husgeråd, verktyg och redskap. Av stort intresse är också att få veta hur bostäderna såg ut och i övrigt var beskaffade förr i tiden. Högt värde har också muntliga uppgifter om hur det gick till i helg och söcken i bondens stuga, arbetarens hem och den rikes herrgård. Tänk bara, om vi hade 1870-talets svenska hem beskrivna av dem som bodde i dem? Om vi hade bostäderna avritade, rummen uppmätta och möbler och lösören i övrigt avbildade! Vilken oskattbar källa till kunskap om det förgångna skulle inte detta utgöra! Vår tävling är avsedd att bli en dylik skattgömma för våra efterkommande.

MARIA MAXÉN är etnolog och intendent vid Nordiska museet med ansvar för hemliv och inredning.

Ur skolradiohäfte hösten 1942. Foto Sveriges Radios dokumentarkiv.

Skolradion, som startat 1928, anordnade sedan 1933 uppsats- och teckningstävlingar med olika samarbetspartner. Syftet med tävlingarna var »att stimulera till aktivt arbete i de lyssnande skolorna och att i skolarbetet utnyttja högtalarens budskap«. Museets huvudsakliga intresse var att samla in beskrivningar av 1942 års svenska hem med hjälp av skolbarnen. Nordiska museet och skolradion hade samarbetat tidigare, bland annat 1941 då ett upprop om barns lekar resulterade i 10 500 insända uppteckningar och så småningom en bok av Tillhagen.

Uppgiften

Nordiska museet hade många önskemål och gav detaljerade anvisningar för hur tävlingsbidragen skulle se ut i ett skolradiohäfte. Hemmet skulle dokumenteras allsidigt och grundligt och vara väl illustrerat, måttuppgifterna noggranna och beskrivningen klar och uttömmande.

Materialet skulle bestå av en planritning av varje våning i huset eller lägenheten, helst på millimeterpapper i skala 1:100. »Om du inte gjort någon planritning förr, kan du tänka dig att huset är avsågat ett stycke från golvet, att taket och övre delen av väggarna lyftats av, och att du ser och ritar återstoden ovanifrån.« Rummen skulle numreras och en pil som markerade norr sättas ut. För tydlighetens skull skulle de beteckningar som museimännen presenterat i radiohäftet användas. Där kunde barnen lära sig hur väggar av olika tjocklek markeras, där fanns också symbolerna för fönster, dörrar, murverk, spis, värmepanna, kakelugn, kamin, tvättställ, slasktratt, badkar och wc. Bodde eleven på landsbygden skulle planritningar upprättas även för stall, ladugård, vedbod och övriga uthus som tillhörde gården.

Enligt anvisningarna skulle bidraget också bestå av en översiktsritning, som visade husens läge i förhållande till varandra i skala 1:1000 och av fasadritningar av husens olika sidor med måttangivelser och med fönster, knutar och andra detaljer noggrant markerade. Färgerna på väggar, dörr- och fönsterfoder med mera skulle redovisas i färglagda fyrkanter på ritningarna. Så många fotografier som möjligt borde bifogas.

Interiörritningar av varje rum skulle upprättas med möblerna inritade på sina vanliga platser. Varje möbel skulle märkas med en bokstav, och förekom flera likadana möbler, t.ex. stolar, skulle de markeras med samma bokstav. Varje vägg skulle märkas med en siffra och situationsplaner skulle upprättas och märkas med motsvarande siffra. På dessa små bilder av väggarna skulle dörrar och fönster, tavlor, speglar, bonader med mera ritas in, märkas med bokstäver och ges förklarande texter.

Möblerna i hemmet skulle beskrivas och ritas av, förslagsvis i skala 1:10. De kunde också fotograferas. »Tag rum för rum på din

plan och beskriv varje föremål så noga som möjligt – bord, stolar, sängar, skåp. Särskilt intressanta möbler, t.ex. gamla stolar, kistor, skåp m.m. bör du rita av så noggrant du kan. Målningar och andra prydnader på dem bör du försöka återge ordentligt. Fotografier är mycket välkomna! Tala om vilka föremål som vanligen stå på byrån, på borden, i fönstren osv! Beskriv mattorna på golvet, dukarna på bordet, lamporna i taket!«

Kökssaker och mindre inventarier behövde inte ritas av enligt instruktionen: »Dem kan du bara räkna upp.« Men barnen fick gärna både uppge och rita av vad som fanns i källare, ladugård, stall och vagnslider. Om där fanns föremål man inte kände till rekommenderades man att fråga sina föräldrar. »Ju mer du tar med, och ju tydligare allting är ritat och beskrivet, desto större värde har ditt bidrag.«

Slutligen uppmanades eleverna att tala om hur gammal gårdsanläggningen var, när de olika husen uppförts och byggts om. Hur såg husen ut före ombyggnaden? Alla årtal som fanns på byggnaderna skulle antecknas och de gamla i gården tillfrågas om vad de visste om byggnadshistorien.

Alla dessa uppgifter skulle tas med i en uppsats som skulle innehålla det museet måste veta för att med hjälp av ritningarna kunna bygga och inreda ett exakt likadant hem som elevens eget. Eleverna skulle helst bara skriva på papperets ena sida och de uppmanas om och om igen att bifoga fotografier. Slutligen skulle ritningar och uppsatser samlas i arbetsböcker.

Det är inte förvånande att en del elever gruvade sig inför uppgiften. Så här skriver Solvig Nilsson, 11 år: »När jag började, tänkte jag nästan med skräck på allt arbetet. Men det dröjde inte länge, förrän jag blev så intresserad av det. Jag har under tiden lärt mig att förstå, hur dyrbart och kärt ett hem är.«

Till många landsortskolor kom skolradion med friska fläktar från livet bortom horisonten. Fler än 4 000 lärare använde skolradions sändningar i sin undervisning 1941. Foto Scanpix.

Lika och olika

Eleverna hade två och en halv månad på sig att utföra uppgiften. Tävlingsbidragen skulle sändas in klassvis eller individuellt senast den 15 december 1942, märkta »Hur vi bor 1942«. En del lärare klagar på att de fått vänta så länge på radiohäftet med anvisningarna att klasserna fått tidsnöd. Kanske var det därför tävlingstiden förlängdes till den 1 februari 1943. Då hade uppskattningsvis 36 000 textsidor, 8 500 planritningar och 800 fotografier inkommit från 1 742 skolbarn i alla Sveriges landskap, möjligen med undantag av Öland. Många elever bifogade

prover på tapeter, kork- och linoleummattor, gardiner, draperier, dukar, sängöverkast med mera. Barnen som deltog i tävlingen var mellan 8 och 15 år gamla, de flesta tycks ha varit 10–12 år och från årskurserna 4–6.

I Nordiska museets arkiv saknas material från Blekinge, Öland, Bohuslän, Södermanland, Uppland och Medelpad, trots att Sveriges Radios listor över pristagare visar att bidrag från dessa landskap sänts in till tävlingen. Ett fåtal Stockholmsbidrag återfinns i en kapsel med rubriken »övrigt«, men merparten saknas. Bidrag från Helsingborg, Göteborg, Halmstad, Karlskoga, Motala och Nässjö och andra städer återfinns dock i arkivet.

Det inkomna materialet är mycket homogent från elever i samma klass, men kan variera mycket mellan olika klasser och skolor. Man kan ana att läraren bestämt eller åtminstone rekommenderat ett innehåll, eftersom rubriceringar och utformning ter sig så lika klassvis. Från en del klasser finns bara ritningar, från andra bara korta beskrivningar av hemmet eller torra uppräkningar av dess inventarier. En del bidrag innehåller många avmålade hus, inventarier och fotografier, andra inga alls. Flera presenterar inte bara det egna huset utan också byn, bygden, ibland hela landskapet, och en del klasser berättar också om livet i hemmet. De allra flesta tycks dock koncentrera sig på huset och inventarierna utan att reflektera alltför mycket kring dessa.

Det har varierat hur mycket tid eleverna har haft möjlighet att lägga ner på uppgiften. En del barn har arbetat i skolan, andra också hemma med stor hjälp av framför allt äldre syskon men också av föräldrar. Några barn har inte fått arbeta alls i skolan, de har bara arbetat hemma och utan att kunnat påräkna någon hjälp alls. Elof Persson, lärare vid Takene folkskola i Värmland, skriver ett följebrev till tävlingsjuryn där han påpekar att hans

elever varit ensamma med uppgiften: »Det kanske bör påpekas att här ha barnen fått arbeta själva utan den ringaste hjälp. De flesta ha inte ens fått känna stöd i föräldrarnas eller syskons intresse.«

Hemmet och familjen

Under mitten av 1940-talet bodde hälften av alla svenskar i glesbygd. Många äldre bodde med sina barn i samma hushåll. Inflyttningen till städerna var stor och både på landet och i staden bodde de flesta trångt och utan moderna bekvämligheter.

Nästan alla barn börjar sin berättelse om hemmet med rubriken »Mitt hem 1942«, följt av ett fotografi av hemmet, inte sällan med författaren själv stående eller sittande framför bostaden. Från en del skolor finns i inledningen också dikter om hur kärt

Ingrid Dahl från klass 3 i Sörvattnets mindre skola i Härjedalen ses här med syster och mamma på brokvisten till sitt hem. Bostaden har två rum och kök samt en vindskammare. Foto Nordiska museet.

hemmet är. Ritningsmaterialet följer museimännens anvisningar, beskrivningarna varierar i omfång och innehåll.

Familjemedlemmarna presenteras ofta med antal, vi får veta hur många syskonen är och vilket kön de har. Om syskonen är få presenteras de med namn, men de beskrivs annars inte i detalj. Inga barn med funktionshinder kan anas, däremot berättas att några syskon och föräldrar är döda – barnförlamning förekommer som en dödsorsak. Mamman bär hela ansvaret för hemmet, hon lagar mat och bakar, tillverkar och sköter familjens kläder och hemtextilier. Hon syr gardiner och broderar dukar, stickar strumpor och vantar och syr kläder på symaskin. Hon deltar också i lantbruket, har ofta hand om djuren medan pappan i familjen arbetar i skogen. En del mammor har lönearbete, en är växeltelefonist, en annan sköter en matservering, någon är lärarinna, det finns fler exempel.

Pappans arbete nämns inte alltid, yrken som förekommer är jord- och skogsbrukare, mjölnare, metallarbetare, vägarbetare, flottningsarbetare, sjöman, tegelbruksarbetare, maskinist på sågverket, rävfarmare, chaufför, lärare, präst och fabrikör.

Det är vanskligt att uttala sig generellt om ett så omfattande material som pristävlingen utgör, men efter genomgång av alla representerade landskap i Nordiska museets arkiv utkristalliserar sig ett mönster av vanliga, i bemärkelsen »ofta förekommande« respektive ovanliga, »sällan förekommande« omständigheter i barnens hem.

De flesta uppteckningarna kommer från landsbygden och mindre orter. Majoriteten av de barn som deltar i pristävlingen bor i hus som ägs av den egna familjen eller hyrs/arrenderas. Ett mindre antal bor i lägenhet. Hemmen är ofta relativt små, två rum och kök tycks vara det vanligaste även om familjen består

av många syskon. Trångboddhet var mycket vanligt, både på landet och i staden. Det är inte ovanligt att 6–8 personer bor i ett rum och kök. Sängar och sovrum finns i många familjer, men det tycks vanligare att familjemedlemmarna sover i soffor, ofta kökssoffor, placerade i både kammare, kök och förstuga/tambur. Sofforna bäddas upp på kvällen och ihop på morgonen. Föräldrarna och minsta barnet sover ofta i en ottoman eller i en dyschatell, båda enklare bäddsoffor som kunde bli två bäddar på natten och en sittmöbel på dagen genom att kompletteras med ett överkast, lösa ryggkuddar och pölar vid den ena eller båda kortsidorna. Ibland är mor- eller farföräldrarna inneboende, de bor då ofta i en kammare på övervåningen.

Ett mindre antal elever bor stort i egna hem med sex rum eller fler där alla rum värms upp och används av familjen. En elev vid Halmstads kommunala flickskola bor i ett så stort stenhus, en enfamiljsvilla, att hon bara beskriver hallen och salongen. I Skåne, Småland, Västerbotten och Hälsingland finns visserligen många stora hem i två våningar, men där kan övervåningen vara oinredd eller uthyrd och endast köket och två rum uppvärmda och använda till vardags, åtminstone vintertid. Sämst tycks eleverna i Hagfors folkskola i Värmland bo. De flesta familjerna är hyresgäster hos järnverket Uddeholms AB och bor i arbetarbostäder. Flera bor i ett enda rum utan indraget vatten. Erik Karlssons familj bor i ett av tolv »kök« i en arbetarbarack. Alla sover i köksottomanen eftersom det är den enda sängplats som finns. Barnens begränsade ekonomiska förhållanden avspeglas i deras insända material eftersom större delen av arbetet utförs på fritiden hemma. Här finns inte många fotografier, färglagda illustrationer eller ritningar.

Översiktsritning av Anders Carlsson, Älmhult, Småland. Foto Nordiska museet.

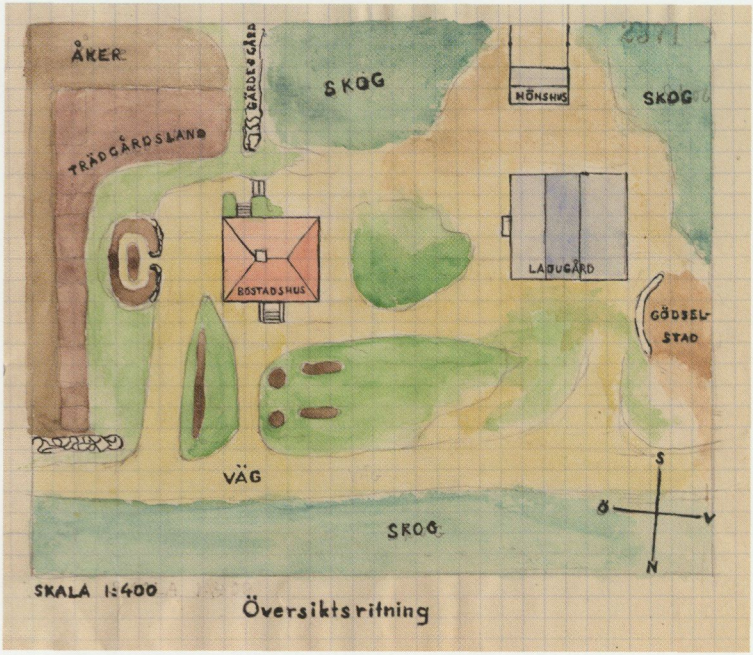

Inredning och möblering

Det detaljerade ritningsmaterialet gör det möjligt att se bostäderna både utifrån och inifrån. Bostadshusets placering på tomten redovisas liksom fasaderna, ofta från alla väderstreck. Vi kan se hela planlösningen, men vi kan också zooma in varje rum, varje vägg och varje möbel. Genom uppsatserna vet vi också vad som finns i förråd och skrubbar, bakom dörrar och i lådor. Skafferiets innehåll redovisas på detaljnivå, liksom allt som döljer sig i diskbänkar, kommoder, byråar, chiffonjéer och byfféer.

Kökets väggar var nästan utan undantag försedda med panel

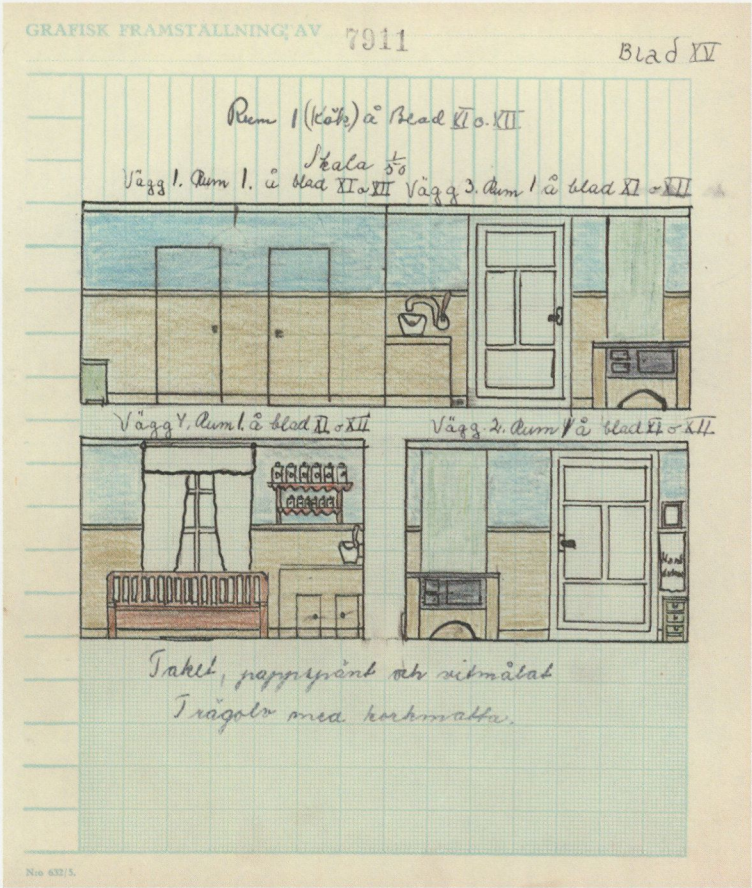

Kökets alla väggar, med panel förstås, tecknade av Britt och Siv Olsson, klass 5 och 7 i Målerås, skola i Småland. Foto Nordiska museet.

av trä eller masonit upp till 1,5 meters höjd från golvet. Panelen och köksskåpen, men även skafferidörrar etc., var ofta målade upp till panelhöjd, gärna i ljusgul eller grön färg. Ovanför panelen var väggen antingen målad eller tapetserad med ljusa tapeter med små blommor eller andra figurer. På en hylla intill diskbänken stod vattenhinken om indraget vatten saknades, i själva

diskbänken fanns slaskhinken och golvtrasan. Golvet har oftast en brunmelerad linoleum- eller korkmatta med trasmattor ovanpå. Köksmöblerna bestod av bord och stolar och den närmast obligatoriska träsoffan, som både var sittmöbel och sängplats. Innanför köksdörren kunde lavoaren vara placerad och ovanför den fanns en spegel eller handdukar bakom en broderad paradhandduk. Möblerna var ofta av målad furu och tillverkade av mannen i huset. På köksbordet låg alltid en vaxduk i vardagslag, hos vissa familjer byttes den ut mot en broderad eller vävd duk på söndagarna. En almanacka hängde ofta på väggen, i en del hem också brickor i brickband.

Skafferiet låg i anslutning till köket och där fanns ibland en lucka i golvet ned till matkällaren. I skafferiet fanns alltid en separator, en maskin utformad som en stor bunke med en vev med vilken man skiljde grädden från mjölken. När Berta Sandberg skriver en lista över varorna i skafferiet en höstdag 1942, antecknar hon följande varor: »Bröd, smör, ost, mjöl, socker, gryn, salt, sirap, ärter, äppelmos, krydder, bär, grädde, kaffe, fläsk, mjölk, frukt, kakor, ättika, tomatsås, ansjovis, spisbröd, russin, ägg, jäst, pumpa, lök, risflingor, kakao, te, nyponmust, majsinamjöl, gelatin, ostlöpe, mandel, tomater, separator, kakmått, tändstickor, puripress, mandelkvarn, soppsil, rivjärn, citronpress, mjölkhinkar.«

I kammaren eller sängkammaren fanns sängar, småbord, byrå, lavoar och ett klädskåp. Om rummet var stort kunde också ett skrivbord, en bokhylla och andra möbler finnas där. Många sängkammarmöbler var av ljuspolerad björk. Sängkammare fanns inte hos alla, ofta bestod hemmet av en kammare som fick utgöra allrum dagtid och sovrum nattetid. Om hemmet var trångt kunde kammaren vara möblerad med flera soffor och både symaskinen

och radion vara placerade där. I sängkammaren fanns ofta ljusa småblommiga tapeter i bleka pastellfärger på goffrerat, reliefpressat, papper som skulle dölja beredskapstidens tunna pappersskvaliteter. I multifunktionella rum var beigefärgade murtapeter populära. Dessa tapeter kallades »havregrynstapeter« i folkmun eftersom de ansågs likna havregrynsgröt. På golvet kork- eller linoleummatta med trasmattor ovanpå.

Salen eller matsalen var bostadens finrum. Golvet i tävlingssvarens salar var för det mesta täckt av brunmelerade linoleum- eller korkmattor, men även fernissade eller målade trägolv förekommer, i borgerliga miljöer ofta parkett. I salen fanns ett matsalsmöblemang bestående av bord och stolar placerade på en stor mjuk matta. Här hittar vi också olika typer av förvaringsmöbler, en skänk eller en byffé där matservis, kaffeservis, glas, silver- och tennföremål förvarades, kanske ett linneskåp, sekretär, en soffa, en gungstol och en byrå, allt efter råd och lägenhet. Ovanpå byffén kunde finnas en skål, ett par ljusstakar eller fotografier. Möblerna var oftast i ek eller målade i ekimitation. I salen stod också pianot. Populärt var att möblera tvärs över hörnen och både möbler och tavlor kunde placeras på detta sätt. Tapeterna i salen kunde vara ljusa murtapeter, men oftare mörkt bruna i olika mönster med små guldinslag, omoderna men samtidigt de dyrbaraste i bostaden vilket förklarar varför de inte lättvindigt tapetserats över. Finrummen var ofta ouppvärmda och fick inte beträdas såvida familjen inte fick gäster eller firade högtidsdagar. Men behovet av ett finrum kunde vara stort även i familjer som bara hade ett rum och kök. Sal fanns i många hem, salong och herrum främst hos de mera välbeställda familjerna, framför allt i städerna. Hos dem hittar vi också jungfrukammare och garage.

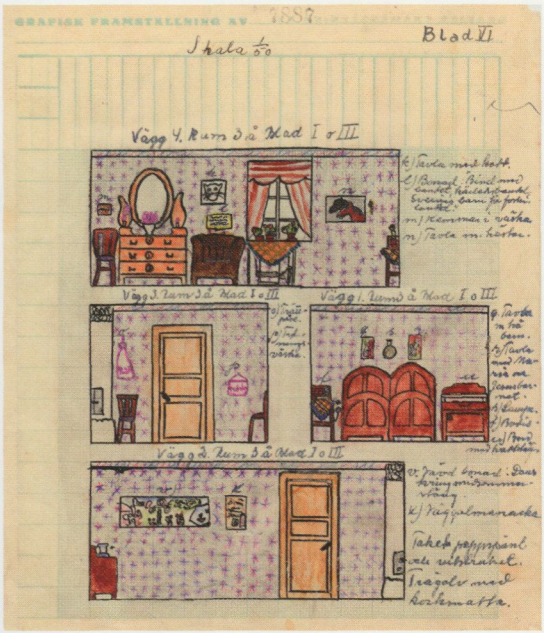

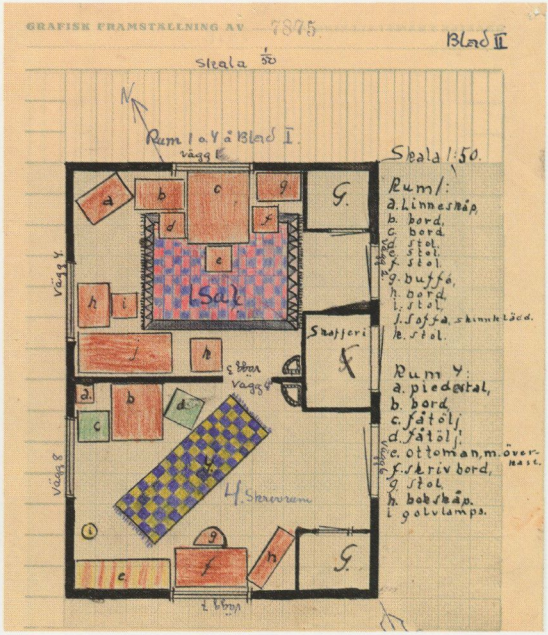

Detaljerade interiörritningar och situationsplaner över rummens väggar ger en god bild av inredning och möblering. Teckningar av Britt och Siv Olsson, Målerås, Småland. Foto Nordiska museet.

Gardinerna i var ofta tunna och vita, ibland med broderi eller vävda rutor eller ränder och nästan alltid tillverkade av kvinnan i huset. Vita spetsgardiner tycks ha varit mycket populära, de finns hos nästan alla. En del elever har skickat in varianter på spetsgardiner från alla rum i sitt hem. Draperier i dörröppningarna var också relativt vanligt förekommande.

Det finns många krukväxter i interiörerna och dessa är placerade på fönsterbänkar, piedestaler och bord, till och med ovanpå radion. Krukväxter som nämns är kaktus, toffelblomma, balsamin, flitiga lisa, bloddroppe, lilja, porslinsblomma, asparagus, pelargonia, myrten, fuchsia, vandrande jude, amaryllis och isblomma.

»Min säng med kuddar och nalle, som jag fick i julklapp då jag var 3 år. På väggen är en bonad, som mor sytt. Över denna äro kort på mig samt min läslampa. På bordet synes mina priser från skidtävlingar 1942. Över elementet äro kort på far och mor.« Bengt-Eric Samuelsson 11 år från Fröslida folkskola i Halland beskriver sin del av sängkammaren och skickar in ett prov på tapeten. Även hans föräldrar sov i detta rum. Foto Nordiska museet.

Vanligt och viktigt

Föremål som fanns i nästan alla hem, förutom ovan nämnda, var radio, symaskin, separator, korgstolar, gungstol, piedestal, blomsterbord och lampor av olika slag, inte minst karbidlampor. Vanligt var även järnspis och vedlår i köket. Telefon, grammofon, orgel eller piano förekommer också, men betydligt mera sällan.

Radion var väldigt viktig och ett av de föremål barnen gärna avbildar. Kriget ökade radiolyssnandet, kriskommissionen använde mediet för information. 1942 fanns bara en radiokanal. Många vuxna lyssnade till nyheterna, högmässan och »Optimisten och pessimisten«, men barnen hade andra favoriter: »Farbror Svens barnprogram och farbror Knutssons frågesport vilja vi inte försumma.« Radion var placerad lite varstans i bostaden, den kan finnas i köket men också i kammaren och till och med i salen, ibland på ett särskilt »radiobord«. Sverige var radiolandet nr 1 i Europa i förhållande till folkmängden. Här fanns 1,5 miljoner licensinnehavare 1941.

Moderna bekvämligheter

Nästan alla barn berättar om det finns vattenledning eller inte i hemmet. Få har badrum och många saknar både indraget vatten och spillvattenledning för smutsvatten från köket. Vatten måstet bäras både in och ut. Eleverna från Jämtland berättar i en gemensam presentation av landskapet att de flesta har brunn, men inte indraget vatten. De bättre situerade kan dock ha vattenledning som drivs med elmotor.

Att bära vatten var en kvinnosyssla och ett tungt arbete, särskilt för familjer med ladugård och många djur. En utredning av

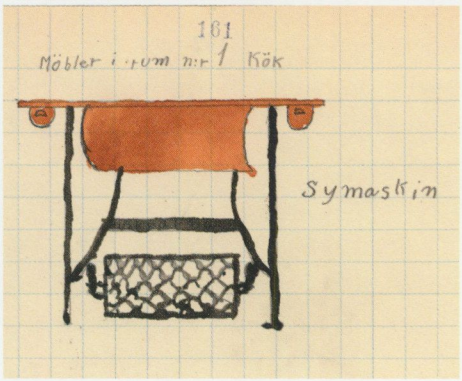

Rummet med radio och korgstolar är tecknat av Anders Carlsson, Småland. Symaskinen kommer från Västmanland.
Foto Nordiska museet.

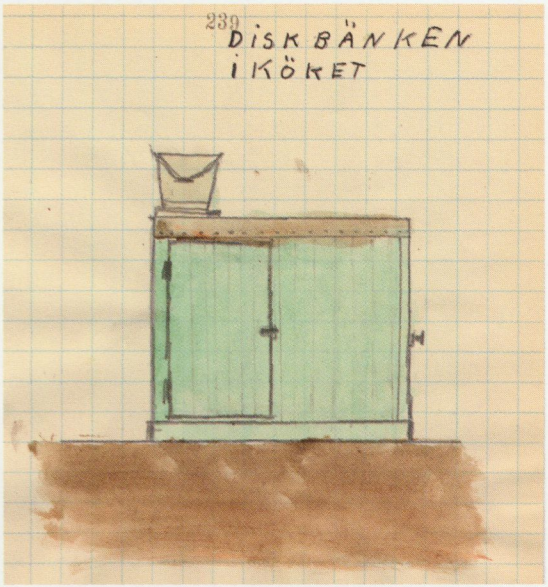

Från Närke kommer diskbänken utan vattenkran, tecknad av Thomas Nord, 12 år. Foto Nordiska museet.

arbetsförhållandena vid mindre jordbruk 1935/36 visar att drygt 80 % av de undersökta bostäderna saknade vattenledning och nästan lika många saknade spillvattenledning. Ofta var det långt att gå till närmaste vattentäkt och av tävlingsbidragen framgår att många barn fick hjälpa till att hämta vatten: »Jag och min syster Alice brukar hjälpa mor i ladugården när vi kommer hem från skolan. På vintern drar vi vatten från ån. Det är en km hemifrån. Jag brukar draga ett kar med vatten på kvällen, när jag kommit från skolan, och ett på morgonen innan jag går. Mor har ont i ryggen och hon kan därför inte dra vattnet. [...] Om somrarna brukar vi bära vattnet från en källa några hundra meter från stugan.«

I de allra flesta hem finns en lavoar, en tvättkommod med ett handfat av porslin eller emaljerad plåt där man tvättar sig.

Lavoaren kan stå i förstugan, i köket eller i sängkammaren. Där lavoar saknas tvättar man sig i ett tvättfat som står innanför köksdörren, ofta på en stol. Varmvatten nämns sällan av barnen.

Utredningen om mindre jordbruk konstaterar att människor utan vattenledning använder 20–30 liter vatten per person och dag, med vattenledning 100–200 l vatten per dag. Saknas vattenledning tvingas man alltid spara på vattnet, vilket innebär att tvätt, rengöring och den personliga hygienen blir lidande. Tvål och tvättmedel var dessutom ransonerat under kriget så för många var det besvärligt att bli av med ladugårdssmutsen. Myndigheterna såg många fördelar med indraget vatten. Hälsovårdsnämnderna skulle verka för att vattenledning och avlopp anlades på platser med större sammanträngd befolkning och Lånefonden för lantarbetarbostäder, inrättad genom beslut av 1935 års riksdag, ställde bland annat som krav för lån och bidrag till reparationer och nybyggnationer att bostaden »där så kan ordnas för rimlig kostnad« skulle förses med vattenledning och centralvärme. Men hos skolbarnen är »torrklosett« det vanligaste, både i staden och på landet, även om wc förekommer.

Tvättar kläder gör man ofta i källaren eller i en särskild tvättstuga där vattnet värms i en gryta. Börje Nääs i Dalarna berättar att hans mamma brukar tvätta en gång i månaden, och att hon är glad att hon precis fått en elektrisk tvättmaskin.

Många har elektriskt ljus indraget, men de som saknar el har svårt att få tag på fotogen som måste importeras. Eleverna rapporterar om lampor som inte kan tändas. Karbidlampan blev en ersättning för fotogenlampan, och den är ett av de föremål eleverna ofta ritar av.

Kakelugn, kamin, järnspis och en vedlår i köket finns i många hem. Eftersom det var ont om olja och kol som måste importeras

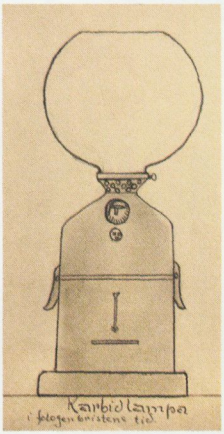

Karbidlampa, tecknad av Vera Stigert i klass 7. Foto Nordiska museet.

eldar man med ved. Få har centralvärme, något som myndigheterna alltså försökte råda bot på genom olika regleringar.

Ekonomibyggnader

Eftersom många bor på landet hör ekonomibyggnader till hemmet, det kan finnas ladugård, stall, loge, vagnslider, vedbod, matkällare, härbre, hönshus, bagarstuga, tvättstuga, och torrklosett. I Norrbotten var det också vanligt med stolpbodar och bastu.

Barnen berättar om ett begränsat antal djur, några kor, en kalv, en häst, ett fåtal grisar och höns, en tupp, kanske ett par får eller getter. Vissa äger också en tjur. Korna verkar alltid ha haft egennamn liksom hästen och tjuren.

Många pojkar använder hela sin arbetslust till att beskriva ekonomibyggnaderna och deras innehåll, särskilt ladugården, och berättar lite eller ingenting om själva bostaden. Pojkarna beskriver djuren, redskapen och maskinerna och förklarar hur de skall skötas och användas. Många flickor vistas också mycket i ladugården, men deras beskrivningar är ofta mer inriktade på arbetet än på själva föremålen och tekniken. Evert Stark, 11 år, beskriver familjens ladugård noggrant och berättar att där finns fyra kor, en häst, två kalvar, en gris, en duva, elva höns och en tupp. Han ritar också av djuren, berättar vad de heter – endast korna och hästen har egennamn – hur korna mjölkar och vad det beror på. Evert ritar av »fars arbetsvagn«, en grep, mjölkpall, mjölkhink, skyffel, kvast och koskälla. Evert tycker om att arbeta i ladugården och känslorna är ömsesidiga: »Korna råma när jag kommer till denna.«

Sten Hilde Lövgren, 13 år från Ångermanland, berättar också om djuren, men kanske främst om gårdens nyförvärv: »De nya

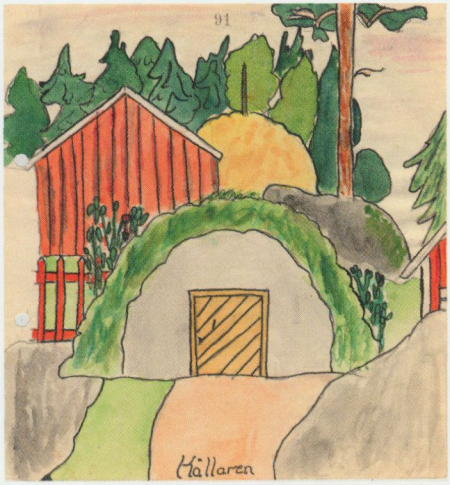

Britt-Marie Sandström i Närke har ritat matkällaren. Foto Nordiska museet.

åkerbruksredskapen som vi skaffat är: slåttermaskin, hackgräv, harvar, stjälpkärra, luckerharv, fjäderharv, släpräfsa och en gödselsläde.« Flera pojkar berättar om plöjning, harvning och tröskning och Jan Hedelin från Östra Vemmenhög i Skåne inrapporterar skörderesultaten för 1942.

Många födde upp egna kaniner på 1940-talet. Nästan alla barn berättar om sina kaniner och kaninburar kan ses både på fotografier och på teckningar som visar marken runt boningshuset. Kaniner fanns på landet men även i villaträdgårdar i Stockholm och i andra städer. Många ägde ett stort antal, 18, 38 eller 43 stycken är inga ovanliga siffror. Fläsk och kött var ransonerat under kriget och kunde endast köpas med ransoneringskuponger. Köttransonen 1942 var periodvis 150 g kött per person och vecka och livsmedelsransonerna detta år de knappaste dittills under kriget. Även barnen ser kaninerna i första hand som mat. »Det kan vara bra att ha dessa som ett tillskott till den så knappt

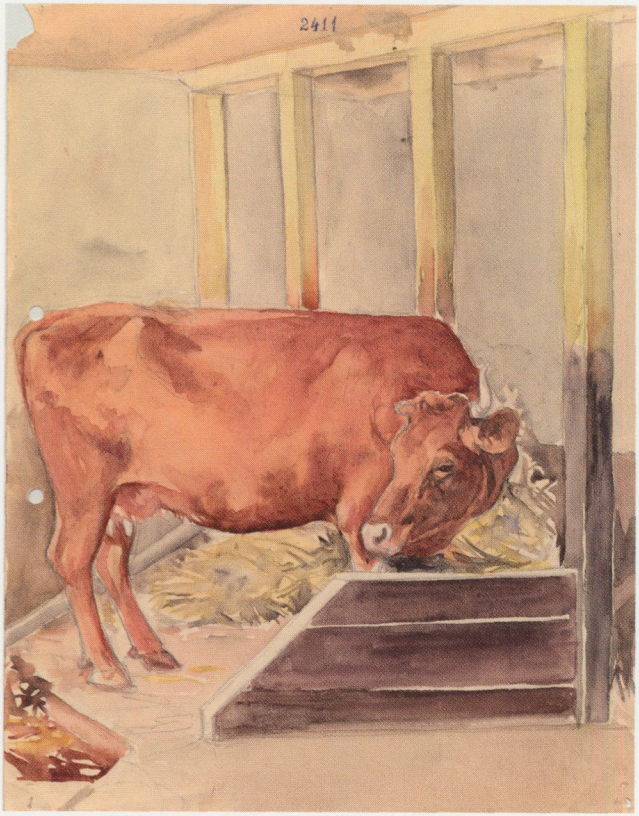

Anders Carlsson i Småland hör till de pojkar som beskrivit ladugården och djuren. Foto Nordiska museet.

tilltagna köttransonen«, berättar Inga Eriksson, 15 år, från Ängby utanför Stockholm. Under beredskapstiden blev det extra viktigt att om möjligt hålla djur och odla rotfrukter, grönsaker, frukt och bär själv. Många plockade också bär och svamp i skogen.

Nyttoväxter som nämns i tävlingssvaren är bland annat potatis, kål, morötter, rödbetor, palsternackor, ärter, spenat, dill, persilja, gräslök, hallon och jordgubbar. Många har bärbuskar och

fruktträd. Men socker är en av de ransonerade varorna och räcker inte alltid till för att ta hand om frukt och bär: »I år då det varit ont om socker har vi fått koka mycke saft sur.« Rotfrukter och grönsaker konserveras, liksom en del kött: »När vi slaktat en gris eller kalv så konservera vi köttbullar, revbensspjäll, kotletter m.m. på burk. Fläsket skickas till slaktaren för att rökas.«

I trädgården finns ofta även prydnadsväxter. Barnen nämner rosor, syrener, ringblomma, aster, höshortensia, tulpaner, krasse, silvergran, cypress, prydnadsäppelträd, vildvin och pipranka.

Liv och arbete

Livet i hemmet presenteras inte regelmässigt, det är själva hemmet och dess inventarier som står i fokus för elevernas intresse. Kanske har uppmaningen att berätta »hur det gick till i helg och söcken i bondens stuga, arbetarens hem och den rikes herrgård« drunknat bland tävlingsreglernas alla detaljerade anvisningar.

Bland 1 742 insända bidrag är det ändå ganska många som berättar utsnitt ur livet. Eleverna vid Algunås skola i Småland gör det utan undantag. De tar museimännen på orden och skriver uppsatser med titlarna »Vardag och söndag i mitt hem«, »Hur vi firar jul« och »När vi ha storkalas«. Flera flickor från klass 5 i Städene skola i Västergötland berättar om »När vi ha kafferep« och illustrerar både dukning och kaffebröd med färglagda teckningar. Gäster vid kafferep i någon av flickornas familjer kunde vänta sig att bli bjudna på tårta, rulltårta, napoleonbakelser, sockerkaka, skivor, bullar, mandelkubbar, mjuk pepparkaka, pepparkakor, sandkakor, finska bröd, sockerringar, brysselkex och skorpor. Troligen beskriver inte utbudet det aktuella un-

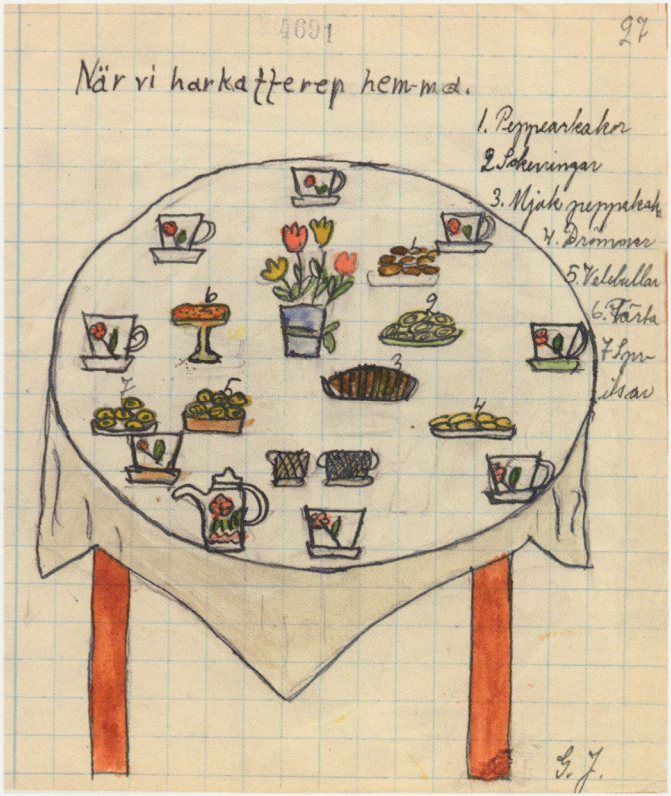

Gunborg Johansson, Städene skola i Västergötland, berättar om ett kafferep. Foto Nordiska museet.

der krigsåren, då flera av ingredienserna var ransonerade och så även kaffet.

Henrik Outinen från Juoksengi folkskola i Norrbotten berättar detaljerat om hur ett bastubad går till och många elever från olika delar av Sverige berättar om en vanlig dag.

De allra flesta som skriver om livet i hemmet beskriver det arbete de utför. Flickorna får karda ull, sticka strumpor, laga kläder, brodera dukar, väva lakan och handdukar, städa och laga mat

I köket hemma hos Karl-Erik Johansson i klass 3 i Jämtland. Inomhus arbetar kvinnor och flickor ofta med matlagning och handarbete medan männen läser tidningen. Foto Nordiska museet.

men också hjälpa till med boskapsskötseln. Ingrid Hagberg, 13 år, Ängens skola i Värmland, skriver: »När jag kommer hem från skolan måste jag hjälpa mamma med middagsdisken, bära in ved och vatten. På kvällen är jag med i ladugården och mjölkar korna. Ibland, när mamma är borta då sköter jag ladugården själv. Jag får inte läsa på läxan förrän på kvällen.«

Flickorna i Härjedalen och Jämtland berättar om kokning av messmör och mesost i öppna spisen i ladugården, om utfodring

Hemma hos Torbjörn Lindqvist, klass 6, Skucku folkskola, Skanderåsen, Jämtland. Handarbete och tidningsläsning även här. Foto Nordiska museet.

av getterna med björk och korna med vitmossa. I Ångermanland bakas tunnbröd och många kvinnor och unga flickor flyttar upp till fäbodarna vid midsommartid och arbetar där till slutet av augusti eller början av september.

Även pojkarna bär ved och vatten och arbetar i jordbruket. De hjälper också pappan i skogsarbetet. Stig Mårtensson, 12 år, har skrivit en hel uppsats med titeln »När far och jag arbetar i skogen«. Stig berättar hur de stiger upp klockan 6, tar med sig matsäck både åt sig själva och till hästen Bläsen. Han berättar hur de lastar och kör tung kolved efter hästen hela dagen, nio lass före

lunch och sex efter. »Vi är lika trötta både pappa och jag efter dagens arbete.«

Astrid Westerberg, folkskollärarinna i Arbrå i Hälsingland, skriver beundrande om sina elevers tävlingsbidrag: »Många av dem ha annars inte bara sina läxor att sköta om eftermiddagarna, de flesta få också hjälpa till rätt mycket i hemmen.«

Tiden och omvärlden

Det är framför allt de ransonerade varorna som skvallrar om att barnen lever i skuggan av ett världskrig. I listan över saker i ett hörnskåp ingår ransoneringskort, i skafferiet finns surrogat, kaffeersättning, eller »en stor burk med rostat kli som vi nu blandar ut kaffet med«. Mamma har svårt att få tag i tyg då hon skall sy, alla har kaniner, de få som äger en bil får inte köra den på bensin utan måste använda gengas och framför fönstren sattes om kvällen »mörka rullgardiner, mörkläggningspapper till skydd mot fientliga flygare«. Det framgår också att en del av papporna och lärarna har beredskapstjänst.

I Mjälahults skola i Halland fanns fyra »krigsbarn« från Finland. Irma, Jurki, Kurt och Berthold kom till Sverige 1941 och 1942 och bodde i svenska familjer som ställde upp frivilligt. Tre av barnen lämnade in egna tävlingsbidrag, men ingen av dem nämner hemmet i Finland, fokus ligger helt på gårdarna i Sverige. I slutet av 1942 fanns nästan 30 000 finska barn i Sverige.

För eleverna i Valsjöbyn i Jämtland gjorde sig också kriget påmint på nära håll. Valsjöbyn ligger nära den norska gränsen och hade vägförbindelse till Norge sedan 1939. Flera av eleverna har militärer som hyresgäster i sina hem. Hos Anna-Maj Hermansson hyr armén ett rum på övervåningen och på undervåningen, där

hon själv bor med sin familj, används salen som matsal åt officerarna. Två kockar har sovplats i tvättstugan. Astrid Nilssons familj hyr ut undervåningen åt militärerna. Astrid skriver: »Man måste låta dem också få bo inomhus. Det är ju de som skola försvara vårt fosterland.« I Ingegerd Zetterbergs hem har militären »tagit« ett rum på övervåningen. Barnen är dock genomgående positiva till militärernas intrång i deras liv och Anna-Maj konstaterar: »Vi ha det dock bra som få slippa kriget och dess elände. Om man tänker på alla dem som dagligen bli utan hem, blir man mera tacksam för sitt eget.«

Följebreven

Intressanta är de följebrev som flera av folkskollärarna bifogade med sina klassers tävlingsbidrag. Lärarna berättar ofta om platsen där skolan ligger, de vill informera om hur eleverna arbetat och ibland också förklara varför materialet inte blivit bättre. Den helt överskuggande anledningen till dessa följebrev är dock att få juryn positivt inställd till klassens bidrag och förklara varför eleverna i den egna klassen är värda att vinna, även om det sällan formuleras så. Man kan misstänka att lärarna överdriver något när de berättar om elevernas arbete och närmiljö. Men lärarbreven berättar mycket om förhållandena i Sverige 1942. De är ofta raka – en del lärare drar sig inte för att beskriva elever som oförmögna till självständigt arbete eller kalla vissa föräldrar för lata. Många skriver att de tycker att pristävlingen varit intressant och lärorik för barnen, som nu ser sitt hem och sin hembygd med nya ögon. Barnen har arbetat med stort intresse, »tävlingsivern har efter hand parats med forskarintresse« skriver Gunvor Stenberg, lärarinna i Ovanmo

skola i Ramsele, och fortsätter: »Dessa pristävlingar fyller en mycket stor uppgift, för oss ha de delvis eliminerat det brännande fritidsproblemet för landsbygdens barn.« En annan lärare i Ångermanland tycker också att uppgifterna varit intressanta, »fastän de kanske varit i svåraste laget för barn i skolåldern«.

Jury, vinnare och priser

Juryn, eller prisnämnden, som skulle utse vinnarna i tävlingen bestod av representanter för Kungliga Skolöverstyrelsen, Radiotjänst, Nordiska museet och Svenska Försäkringsföreningen (i en informationsruta i radiohäftet där tävlingen presenterades tipsas eleverna om hur deras tävlingsbidrag, med vissa kompletteringar från föräldrarna, kan användas som underlag för hemförsäkring). Nordiska museets representanter i denna nämnd var t.f. styresman Sigurd Wallin, intendent fil.dr Sigfrid Svensson och amanuens Carl-Herman Tillhagen. Museimännen hade också formulerat tävlingsreglerna, där det klart framgår att allt material tillfaller Nordiska museet.

Priser delades ut både kollektivt till de bästa klasserna och individuellt till de bästa eleverna. Vinnarklassen totalt, Allgunås skola i Långasjö, Småland, vann en skolresa till Stockholm och två dagars vistelse i huvudstaden. De besökte Skansen (och enligt en uppgift fick de där träffa radioreportern Farbror Sven) och kanske såg de utställningen »Svenska Folkskolan 100 år«. Ett urval av de insamlade tävlingsbidragen ställdes ut i Nordiska museet och den 17 juni kom Allgunåsskolan till museet.

Vinnarskolan har nästan inte levererat några teckningar alls, däremot alla typer av ritningar. De har gjort beskrivningar av hemmet, räknat upp alla inventarier i alla rum, lämnat prover på

ytskikten på väggar och golv, gardinprover, draperiprover, prover av överkast med mera från nästan alla rum. De har berättat om livet i hemmet i vardag och helgdag och skrivit dikter om hur kärt hemmet är. De har slutligen gjort ihopsydda arbetsböcker för varje rum.

Den bästa klassen i varje län fick 50 kr eller bokpriser till samma värde, den näst bästa klassen i varje län 25 kr eller bokpriser.

De 12 bästa individuella bidragen rangordnades och fick kontanter eller böcker till motsvarande värde. Vinnaren, Stina Hjalmarsson från Össlövs skola i Kungsbacka, Halland, erhöll 100 kr. Tyvärr finns inte Stinas bidrag i Nordiska museets arkiv, men flera av hennes klasskamraters. Össlövseleverna har arbetat nästan uteslutande med blyerts och med detaljer i rött. De har lämnat detaljerade kartor, ritningar och inventarielistor. Här får man inte bara veta att de har äppelträd, utan också namnet på de olika sorterna.

Tvåan i den individuella tävlingen fick 50 kr och de följande belönades i en sjunkande skala ned till 10 kr. I skolor som deltog med tio eller fler utarbetade förslag belönades den bästa eleven med ett uppmuntringspris på 3–5 kr.

En kunskapskälla

Under 1940-talet höjdes den svenska bostadsstandarden, bland annat genom olika statliga bostadslån. Lånefonden för lantarbetarbostäder har redan nämnts. Av tävlingsbidragen framgår att många av elevernas bostäder har renoverats under de senaste åren, hos en del pågår arbeten och några bygger också helt nya hus. Det är troligt att det är de nya lånen och bidragen som gjort detta möjligt. En flicka nämner att familjen fått »bostads-

Teckning av Kjell Nilsson, Valsjöbyn, Jämtland. Foto Nordiska museet.

förbättringsbidrag« av Egnahemsnämnden i Värmlands län.

Statliga bostadslån initierade ökat bostadsbyggande även i städerna, dit det var stor inflyttning under 1940-talet med svår bostadsbrist och trångboddhet som följd. HSB och KF krävde att bostäderna skulle förses med modern utrustning i kök och bad-

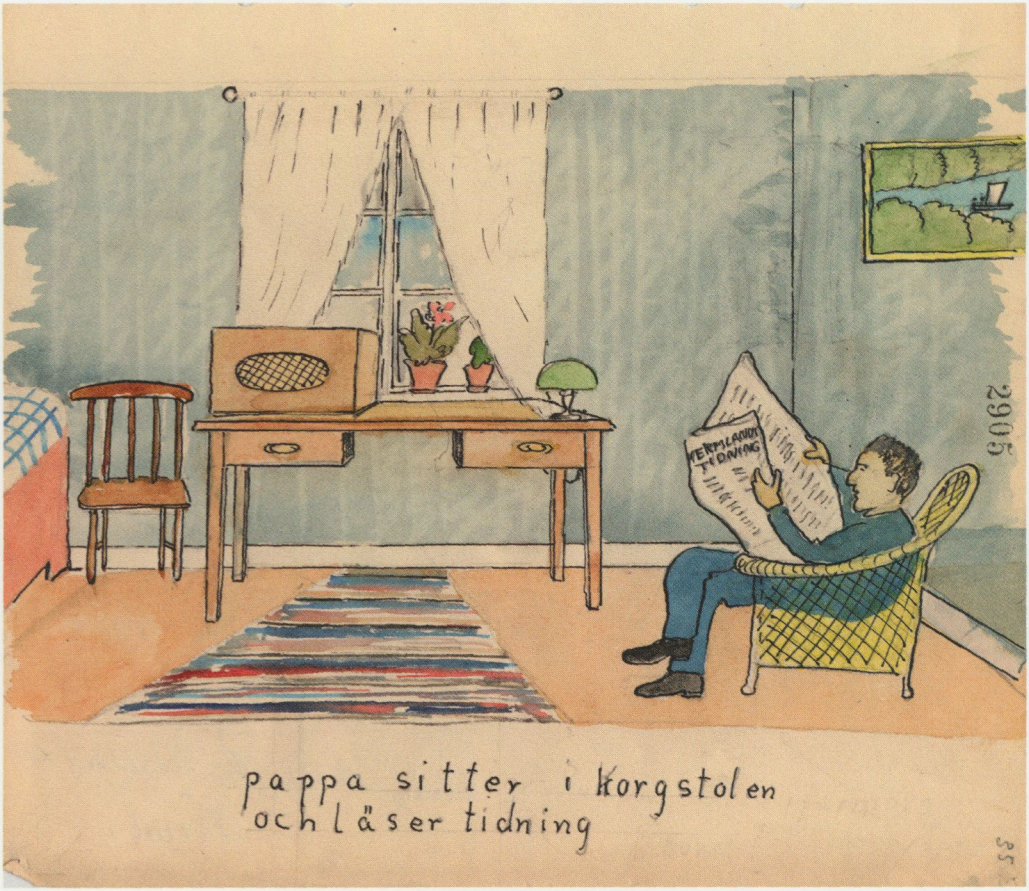

Korgstol och radio fanns även i Värmland. Och pappa läser tidningen. Teckning av Tord Ljungström, Edeby skola. Foto Nordiska museet.

rum. KF köpte in Gustavsbergs porslinsfabrik som även tillverkade wc-stolar, tvättställ och pressning och emaljering av standardbadkar. En förbättring av bostäderna hade tagit sin början, men fortfarande 1945 saknade ¾ av alla svenska bostäder dusch och badkar. Utvecklingen gick mot att alla skulle få det bara fåtalet hade 1942: större bostadsutrymme, indraget varmt och kallt vatten, vattentoalett, elektrisk spis, tvättmaskin, dammsugare och centralvärme.

Det material Sveriges folkskoleelever skapade i tävlingen 1942 blev just den oskattbara källa till kunskap om det förgångna som museimännen hoppades. Här finns enormt mycket kunskap samlad om hemmen i Sverige och om tiden. Flera av barnen har haft framtiden i tankarna när de arbetat. Solvig Nilsson, 11 år, från Småland skriver: »Jag sänder nu en hälsning till kommande släkten, som skall syna våra ritningar och beskrivningar. Måtte vårt arbete finna nåd inför deras ögon!«

Ulf Larsson, 10 år, som inte räknar med att vinna förstapriset i tävlingen, är nöjd ändå: »När jag en gång blir stor, så skall jag också resa till Stockholm. Då skall jag även besöka Nordiska Muséet. Men sen far jag hem igen, för jag tycker nog i alla fall bäst om mitt hem i det vackra Hälsingland.«

Foto Patrik Hagborg, © Hemtex.

Från folkhem till flyttstajling
Speglingar av ett svenskt idealhem

MARIA PERERS är intendent vid Nordiska museet och doktorand i designhistoria vid The Bard Graduate Center i New York.

När Kajsa och Birger Ersson flyttade från sin femtiotalslägenhet i Farsta till det alldeles nybyggda Södra stationsområdet var de fyllda av förväntan över att få flytta in i en modern, splitterny lägenhet. Året var 1991. Flyttkarlarna bar upp kartong efter kartong, möbel efter möbel, och Kajsa och Birger planerade sitt nya hem. Men när de skulle möblera sängkammaren upptäckte de att de inte fick plats med sina två sängar med tillhörande nattduksbord. För arkitekten hade inte tänkt på att ett sådant möblemang, inte helt ovanligt för ett gift par, skulle få plats i sovrummet.

I samma område bodde föräldrarna till en god vän, och jag förundrades över hur de fick släpa alla matkassar genom både hallen och vardagsrummet innan de nådde fram till köket. Något hade hänt med det svenska hemmet och förändringen verkade inte vara till det bättre.

Historier som dessa gjorde mig nyfiken på de svenska hemmen: Varför ser de ut som de gör och vilka ideal och politiska visioner har styrt bostadsbyggandet? Själv stortrivs jag sedan

Bygge i Akalla.
Foto Peter Gullers,
Nordiska museet.

Farsta centrum 1967.
Foto Erik Liljeroth,
© Nordiska museet.

snart sex år i en välplanerad rekordårslya i Liljeholmen. Och just 1960-talets ofta utskällda bostadsområden, som kontrast till de nyare, väckte mitt intresse än mer. Därför arbetar jag nu med en avhandling om skiftet från folkhemmets statliga bostadsengagemang till det alltmer avreglerade och marknadsstyrda boendet.

Det svenska hemmet från 1960-talet och framåt är intressant även i ett internationellt perspektiv. Från att ha legat i Europas botten vad gäller bostadsstandard i början av 1930-talet gick vi till en topposition på 1960-talet. Kring 1970 byggde Sverige flest bostäder i världen i relation till sin befolkning. Från 1961 till 1975 uppfördes hela 1,4 miljoner bostäder, varav över 900 000 lägenheter i flerfamiljshus. Det var de så kallade rekordåren, då svensk industri gick på högvarv, folkhemmets visioner förverkligades och bostadsbristen byggdes bort. Vid millennieskiftet bodde var sjätte svensk i en bostad byggd under rekordåren 1961–1975.

Det var tiden för miljonprogrammet, som räknat som *ett* projekt antagligen är den största byggsatsning som gjorts i Norden, och kanske även i Europa. Och till skillnad från de flesta andra länder var bostäderna här till för alla, oavsett social tillhörighet, och den höga standarden attraherade även medelklassen. I USA och England till exempel, riktade sig dylika bostadsprojekt specifikt till låginkomsttagare och inga andra.

Ett annat skäl till att svenska hem är intressanta är att få hem är så gediget framforskade, uppmätta och utredda för att bli just goda bostäder med solljus och tillräckliga ytor för både möbler och människor. Detta tack vare Hemmens forskningsinstitut och Statens råd för byggnadsforskning. Normerna var avgörande för att byggföretagen skulle få statliga lån och senare även bygglov. Men i början av 1990-talet försvann statens inflytande över bo-

Ett kök mäts med svenska mått. Foto Hemmens forskningsinstitut, Nordiska museet.

städerna – Bostadsdepartementet lades ned, statssubventionerna upphörde, standardmåtten blev till endast rekommendationer och kvar finns i princip endast krav på att man ska kunna laga mat, äta, sova och sköta sin hygien i bostaden, liksom att den ska vara tillgänglig för rörelsehindrade och att dagsljuset ska komma in. Det var därför som Kajsa och Birger inte fick plats med sina nattduksbord och min väns föräldrar tvingades gå med matkassarna genom vardagsrummet.

Inredningstidningen som tidsspegel

Det slog mig att så länge det fanns politiska visioner om goda bostäder för alla, och en bostadspolitik över huvud taget, fanns ytterst få inredningstidningar i Sverige – faktiskt bara ett par tre stycken under 1960- och 1970-talen. När *Sköna hem* kom 1979 var den något helt nytt, med en exklusiv och internationell framtoning i kontrast till de tidigare mera konsumentupplysande och praktiskt inriktade tidningarna. Men i samma takt som bostadsbyggandet har avreglerats, har den kommersiella inredningstrenden exploderat. 2007 fanns 127 tidningar om hem och trädgård att köpa i Sverige och 27 program att se på tv.

I min avhandling undersöker jag hur bilden av det ideala hemmet har presenterats – både i politiska och kommersiella sammanhang – och hur den har förändrats. Använder statsminister Tage Erlander och *Allt i Hemmets* chefredaktör Marianne Fredriksson samma sorts retorik när de talar om värdet av goda bostäder? Vilka boendeideal och vilken livsstil förmedlar *Allt i Hemmet*, *Ikeakatalogen* och statliga publikationer som propositioner, regeringsförklaringar och *God bostad*? Hur samverkar de och hur påverkar de varandra? Hur märks skiftet från miljonprogrammets standardiserade planlösningar och inredningar till de ideal som skapats i den alltmer avreglerade bostadsmarknaden? Hur har synen på hemmet förändrats?

Ett sätt att studera kopplingen mellan boendeideal och politik är att läsa Allt i Hemmet, som nu kallar sig »Sveriges första inredningstidning«. Om man säger att Socialdemokraterna skapade folkhemmet och Ingvar Kamprad möblerade det, så var det *Allt i Hemmet* som gav de goda råden.

Försiktigt uppror mot svensk standard

I början av 1960-talet rådde stor optimism kring politikens möjligheter. Regeringsförklaringarna talar om full sysselsättning, snabbt framåtskridande, fortsatt reformarbete och ökat bostadsbyggande. Kungliga Bostadsstyrelsen gav ut en ny upplaga av *God Bostad* med teckningar över hur stor plats olika sorters möbler tar i ett hem – inklusive de tidstypiska nymodigheterna soffgruppen och tv:n.

Två nummer av Allt i Hemmet 1960. På bilden t.h. har köksskåpet försetts med glas och vänliga hyllremsor.

I *Allt i Hemmet* kan vi göra tre iakttagelser om synen på det politiska bostadsprojektet och hemmet på 1960-talet och i dag. Den första gäller synen på normer och standardmått. På sätt och vis hade jag trott att tidningen som var så modern och nyskapande för sin tid skulle anamma optimismen. Visst innehåller det första numret 1960 ett besök på utställningen »Bostadens mått« och förhoppningen »Blir alla dessa människans och möblernas mått normgivande för den framtida utvecklingen, får vi med tiden bostäder så goda att bo i«. Och visst kom människans och möblernas mått in i svensk byggnorm. Men – påfallande ofta ville *Allt i Hemmets* redaktörer och debattörer, Lena Larsson, Marianne Fredriksson och de andra, ändå göra uppror mot svensk standard. »Gör nå't kul av standardköket!« uppmanar de och fortsätter: »Det personliga sitter trångt i dag. Riktigt i kläm har det kommit i köken, dessa utmärkta överallt likadana kök. Men det finns en del man kan göra för att få sitt kök vänligare, rarare, mer annorlunda.« I bilden på *Allt i Hemmets* omslag har de bytt köksluckorna mot glas och prytt hyllkanterna med spetsar. Samtidigt försäkrar sig skribenten om att vi inte ska ta »detta som ett angrepp på den svenska köksstandarden. Det är underbart att ha ett kök, där arbetsbänken har rätt höjd och där lådor och skåp är placerade så att man lätt når det man vill ha ...«

Även i vardagsrummet gör *Allt i Hemmet* uppror. Under rubriken »Så fint ... och så tråkigt« tycker Lena Larsson att »varken byggmästaren eller stickkontakten skall få bestämma var soffan skall stå«. Hon frågar sig varför vi har blivit så tråkiga och likriktade och tror att den hårda standardiseringen har bidragit till det. I artikelns avskräckande bilder är det präktigt grått med bokhylleskåp längs långväggen, matgrupp vid fönstret och soffgrupp längst in. När Lena Larsson möblerar om lägger hon också till

Vitt och rostfritt.
Foto Johan Ekstam,
© Kvänum.

färg och »detaljer med personlighet«, som ryska dockor och en moraklocka i miniatyr.

I dag, när det inte längre finns en uttalad svensk standard och när vi kan beställa vilka skåpluckor och inredningar vi vill, föreställer vi oss kanske att våra hem verkligen uttrycker vår personlighet. Men många verkar ändå vilja ha det ganska lika. Helgbilagornas bostadsannonser visar rostfria kylar och frysar,

vita skåpluckor, gråsvart kakel och laminatgolv i ek, som om Stockholms alla nyrenoverade kök vore likadana. Vad det beror på tål att fundera vidare på.

Automatisk kock och cocktailparty

Den andra iakttagelsen handlar om teknikoptimismen och hur den har förändrats. Tekniken ska lösa alla våra problem och ge oss mer tid, hävdar *Allt i Hemmets* artiklar och annonser. Framför allt de nya hushållsmaskinerna som diskmaskinen, den helautomatiska tvättmaskinen och varför inte spisen som sköter sig själv. »Ska vi diska amerikanskt?« undrar *Allt i Hemmets* Birgit Sunesson och konstaterar att de flesta tycker att disken är en plåga och att det blir så mycket roligare med diskmaskin. Hon provar olika maskiner hemma i sitt hushåll och redogör även för Konsumentinstitutets undersökning. Hon säger att »Det har varit riktigt trevligt att leva ihop med några amerikanska diskmaskiner en tid. De har gjort hushållsjobbet roligare.« Däremot gillar hon inte den amerikanska idén att rulla fram maskinen direkt till matbordet och duka av direkt ner i maskinen. »Det kändes som att äta på en jäktig mjölkbar«, säger hon.

Allt i Hemmet slår även ett slag för de dubbelarbetande kvinnorna och Birgit Sunesson skriver: »Mamma har bråttom hem från jobbet. Det har hon visserligen varenda dag, men just denna dag finns det en speciell förväntan och spänning inuti brådskan. Undrar just, tänker hon – hur går det med min fläsklägg? På två timmar bör den ha

Ur Allt i Hemmet 1960.

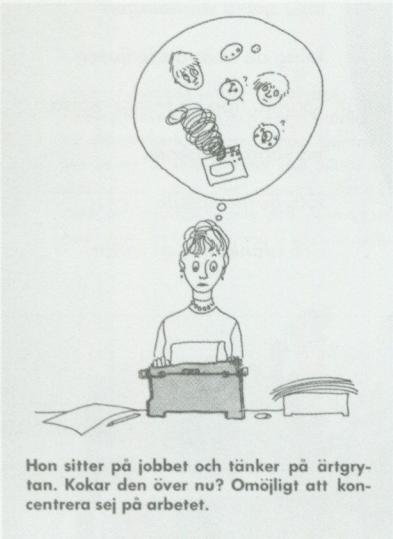

Hon sitter på jobbet och tänker på ärtgrytan. Kokar den över nu? Omöjligt att koncentrera sej på arbetet.

Ur Allt i Hemmet 1960.

kokt och blivit alldeles lagom.« Hon hade nämligen redan innan hon gick till jobbet invigt den nya spisen med inbyggd automatisk kock – alltså spisen som lagar maten medan hon är på jobbet. Men även om det lät som musik för de dubbelarbetande kvinnorna skulle detta förbli en leksak tills det fanns en automat som även rörde i grytan, tycker Birgit. Och teckningen intill visar hur hon sitter på jobbet och oroar sig för att det ska koka över.

En annan teknisk nyhet som förgyllde tillvaron, inte minst hushållsarbetet, i början av 60-talet var transistorradion. Lagom till jul 1960 gjorde *Allt i Hemmet* en utredning och testade 55 radioapparater, önskejulklappen framför andra. Men är den nya lilla lådan verkligen den idealiska allradion? undrar tidningen och tycker att den ska passa till såväl rakning och tvättsortering som i stugan och båten. »En bra extraradio skall kunna överrösta exempelvis diskning i köket utan att skrälla eller låta illa. Det klarade bl.a. formsköna Braun T22.«

Teknikoptimismen lever kvar, och det var inte länge sedan vi kunde läsa om framtidshemmet där vi styr både belysning och musik från kontrollpanelen innanför dörren och där kylskåpet talar om när mjölken är slut. Men i köksannonser från senare år är tekniken osynlig. Om vi på 60-talet ville visa upp vår nya teknik i köket, tycks det vara tvärtom i dag. Ju mindre tekniken syns, desto lyxigare har man det. Helst ska man kunna ha glamorösa cocktailpartyn med smoking och snittar i det nya snofsiga köket med turkosfärgade metallicluckor, Kaj Franckporslin och Stig Lindberggardin – för det är ju ändå ingen som lagar mat där.

2010-talets kök – en plats för umgänge. Foto Johan Ekstam, © Kvänum.

Kakelparadis och betonghelvete

Min tredje iakttagelse är den samhällskritik som faktiskt fanns även i en tidning som *Allt i Hemmet* på 1960-talet, och som saknas i dag. I upprepade ledare och artiklar riktar *Allt i Hemmet* kritik mot de framväxande höghusområdena, en föraning om den förortsdebatt som skulle ta fart i slutet av 1960-talet. Och tidningen speglade även flytten från landsbygden. »Vad är standard?« undrar Birgit Sunesson och skriver om kvinnan som flyttat från landet: »Nu sitter hon här i stan i ett palats av sten och glas medan automatmaskinen i höghusets källare sköter

Rostfritt och kakel – standard 1960 och ganska bra trots allt. Foto Karl Erik Granath, © Nordiska museet.

tvätten för henne. Och spar tiden, som skall användas … ja, till vad?«

Berättelsen fortsätter: »De här betongjättarna med alla sina fönster ser nästan hånfulla ut. Sitter hon och *längtar tillbaka* till den rödfärgade kåken där uppe i skogsbyn, hon som fått badrum och toalett och kakel och rostfritt och gud vet allt. Parkett och TV och mjuka mattor inte att förglömma. […] Men det var allt det le-

Farsta centrum, Stockholm, ca 1960.
Foto André och Irène Reisz, © Nordiska museet.

vande och varma hon längtade efter, det som luktade riktigt fränt och illa och det som doftade riktigt gott. Här luktade allt på ett standardiserat sätt, neutralt och lika. [...] Måste man göra ett betonghelvete för människan för att skapa högre standard? Måste man ljuga för sej själv och tycka att kakelparadiset är ett himmelrike och inte en cell som förlamar ens handlingskraft?« Sedan kommer barnen hem från skolan och kvinnan inser att hemmet är deras värld, att de hade sökt tryggheten och möjligheterna och att betongjättar, stenplattor, glas, kakel och plast kunde uthärdas, »bara man hade en egen liten fläck att ty sig till«. Det här citatet är bara ett i raden av exempel på den höghuskritik som en tid var väldigt tydlig i *Allt i Hemmet*.

I dagens *Allt i Hemmet* är samhällskritik ytterst sällsynt. Nu är det individen och inte samhället som står i fokus. När temat är badrumsspecial berättar chefredaktören att hon har hotellyx hemma i badrummet. Men kanske kan man ana arvet från folkhemsk konsumentupplysning med vissa ideologiska förtecken, när läsaren uppmanas att skaffa sig »bättre ekokoll« och till hjälp kan klippa ut en praktisk ruta med »miljöfrågor att ställa i affären«.

Genom denna lilla exposé har jag velat visa några exempel på hur populärpressen speglar vår samtid och våra ideal, inte minst i beskrivningarna av hur vi bor. Här kan vi hitta en hel del av den kulturhistoria som vi på Nordiska museet har till uppgift att studera, dokumentera och påminna om.

Södra flygeln på Julita med kök på bottenvåningen och personalbostäder för ogifta kvinnor i löjtnantens hushåll på övervåningen. Foto Olof Ekberg, © Nordiska museet.

Hem för herrskap och tjänstefolk
Om bostäderna på Julita gård

Julita gård är Nordiska museets museiherrgård i västra Södermanland. Museet fick godset som donation i samband med den siste private ägaren, Arthur Bäckströms död 1941. Totalt omfattar godset 2 200 hektar mark och mer än 360 byggnader. Det kanske största kulturhistoriska värdet finns i den väl bevarade helhetsmiljön som består av byggnader, park och trädgård, det omgivande landskapet samt ett arkiv med ett rikt dokumentationsmaterial.

Även om Julita gård har en mycket lång, väldokumenterad och intressant historia som sträcker sig tillbaka till vikingatiden, domineras den nuvarande anläggningen av byggnader som tillkommit under perioden 1870–1940.

Julita gård ägdes under närmare två sekel av familjen Palbitzki. Vid den siste baronens död 1851 ärvdes godset av hans syskonbarn och syskonbarnbarn Lewenhaupt och von Oelreich. Änkan Beata Palbitzki hade besittningsrätten livet ut, hon dog 1872, men genom en överenskommelse tillrädde arvingarna godset med »full eganderätt« redan 1869.

KATARINA BÄCK PETERSSON är arkeolog, etnolog och byggnadshistoriker. Hon arbetar som sektionschef och projektledare vid Julita gård.

GUSTAV OLSSON är agronom och historiker. Han arbetar som chef för Nordiska museets avdelning Julita gård.

Arvingarna påbörjade en omfattande modernisering av jordbruket vid Julita gård. Från ett system med ett stort antal arrendegårdar, med dagsverkstorpare som arbetskraft och med råg och oxar som produktionsresultat ställdes driften om fullständigt. Den koncentrerades till fyra stora ladugårdar – vid huvudgården Julita gård samt vid utgårdarna Berga, Väsby och Roxmo. Dessa drevs i egen regi med lönearbetare/statare som huvudsaklig arbetskraft och ut ur detta industrisystem kom mjölk och mjölkprodukter.

Strukturförändringen var inte unik för Julita gård även om den möjligen var ovanligt intensiv här. I stora delar av Europa skedde en motsvarande omvandling och den drevs på av den ökade importen av amerikansk och rysk spannmål samt av den ökade urbaniseringen som skapade avsättningsmarknader, alltsammans möjliggjort av järnväg och ångbåtar. Utvecklingen fortsatte även efter att tobaksfabrikören Johan Bäckström köpt godset 1877.

Perioden från 1869, när Mattias Palbitzkis arvingar tog över driften till 1902 när Johan Bäckström avled, kom därför att präglas av kraftiga investeringar i jordbrukets driftanläggningar – inklusive personalbostäderna. Perioden därefter präglades snarare av sonen Arthur Bäckström.

Arthur Bäckström växte upp i ett patricierhem på Götgatan i Stockholm. Fadern var affärsman och ägare till Hellgrens tobaksfabriker, Skandinaviens största tobaksfabrik, som sedermera kom att utgöra stommen i Tobaksmonopolet – numera återprivatiserat som Swedish Match. Han var även med och grundade Svenska Handelsbanken och Münchenbryggeriet. Modern, Lilly von Ehrenclou, var sångerska. Hon hyste ett stort kulturellt intresse och rörde sig i kretsarna kring Oscar II och dåtidens kulturella elit, bl.a. hjälpte hon Nordiska museets grun-

Stallpojken har lett fram hästen till löjtnant Bäckström. Bilden är tagen senast 1907, innan fönstren i stora huset hade bytts mot de nuvarande småspröjsade. Foto Nordiska museet.

dare Artur Hazelius med insamlingen av pengar till hans samlings- och museiprojekt. Man kan konstatera att familjen inte saknade vare sig kulturellt eller ekonomiskt kapital.

Redan 1888 hade Arthur Bäckström börjat vistas i Julita, framförallt under somrarna, men då på gården Väsby, några km från Julita gårds huvudbyggnad. Väsby tillhörde vid den här tiden Julitagodset. När Arthur Bäckström tillträdde Julita gård, först som arrendator och från 1902 som ägare, fortsatte den intensiva byggnadsverksamheten. Fokus försköts efter hand från jordbrukets ekonomibyggnader till området kring huvudbyggnaderna och till parken – inte minst till friluftsmuseet Julita skans.

Eftersom byggnadsbeståndet på Julita är både välbevarat och väldokumenterat kan det ge oss en god bild av i första hand 1910- och 1920-talens olika hemmiljöer, då integrerade i godsets speciella levnadsförhållanden.

Bostad med försörjning

Boendet på godset var kopplat till tjänsten och till tjänsten var också kopplad en form av livsmedelsförsörjning. Det fanns huvudsakligen tre försörjningsformer, men ingen av dessa innebar att man fick lön och köpte egen mat för lönen så som vi gör i dag.

En försörjningsform var statsystemet som innebar att en del av lönen utgick i natura. Vid Julita gård inklusive utgårdarna hade närmare 60 personer avlöning i form av stat 1913. Ofta var statarens hustru eller vuxna barn också lönearbetare i någon grad men då fick de inte egen stat utan bara kontantlön. Väl att märka är att statavlöningen inte bara var begränsad till ett omfattande proletariat. Även tjänstemän som befallningsmannen, skogvaktaren och förvaltaren hade stat.

Även om staten kunde variera något beroende på tjänsten, t.ex. kunde man 1913 erhålla 700 eller 640 kg råg, så var det inte i staten utan i kontantlönen som den stora skillnaden i lönenivå märktes. Standardförhållandena för statare var också att potatisland samt plats för hushållsgris ingick i staten. Efter elektrifieringen 1921 utgick en avgift för varje ljuspunkt och radioapparat i bostaden. Statarbostäderna låg i anslutning till någon av de fyra ladugårdarna, huvudgården, Berga, Väsby och Roxmo.

Ett annat sätt att försörja sig var att vara torpare. Torparen hade ett litet jordbruk med bostad, mark och några djur. Som ersättning för detta gjorde han ett bestämt antal dagsverken vid huvudgården – t.ex. två eller tre dagars arbete i veckan. Under slutet av 1800-talet förlorade torpinstitutionen i betydelse för tillgången på arbetskraft eftersom en större del av arbetet utfördes av statare. Det blev också vanligare att man betalade för sitt torp med pengar istället för med dagsverken.

Personalmatsalen i södra flygelns nordöstra hörn. På bilden syns löjtnantens kokerska Augusta (Jonsson) t.h. Männen är chauffören Teodor Ekström t.v. och trädgårdsmästaren Viktor Norberg t.h. Bilden är från 1920-talet, troligen före 1923 när Augusta avancerade till husföreståndarinna och normalt åt för sig själv. Trädgårdsmästaren hade stat och därmed eget hushåll, så det bör ha varit ett undantag att han åt i personalmatsalen. Foto Nordiska museet.

Till skillnad från de större arrendegårdar som tidigare funnits vid godset var det inte meningen att torpen skulle generera något överskott i form av livsmedel. Marken var ungefär så stor att torparen och hans familj kunde producera den mat de själva behövde. Torpen låg en bit bort från de fyra produktionsladugårdarna, punktvis vid de odlingsbara bitarna av skogsmarken eller i lite tätare grupper i gränslandet mellan slätten och skogsområdet. Vid början av 1900-talet fanns ca 80 torp eller backstugor på godset.

Ålderdomshemmet vid Nybble färdigställdes 1903–1904. I förgrunden syns de stora potatislanden och de nyplanterade äppelträden, i bakgrunden flaggan – alltsammans tidstypiska detaljer. Foto Nordiska museet.

Det tredje sättet att få mat för dagen var att den ingick i tjänsten och att man åt vid något av de två gårdsköken. Detta var försörjningen för sådana tjänster där man i normalfallet var ensamstående, t.ex. betjänt, trädgårdsdräng, husa och bokhållare. Huvudregeln var att löjtnantens hushållspersonal åt i södra flygeln och gårdens personal i norra flygeln. Antalet personer som fick sin försörjning på detta sätt varierade men det rörde sig uppskattningsvis om ca 20 personer på årsbasis.

Sannolikt förekom det också att ogifta drängar som bodde i arbetarbostädernas gavelrum utan kök hade en överenskommelse med någon familj att äta hos dem mot någon form av ersättning.

Ett specialfall för försörjningen var de grupper som inte arbetade. Åldringarna i ålderdomshemmet hade mat där, även om de hade potatisland, äppelträdgård och svinhus. Luffarna som passerade fick mat och smörgåspaket att ta med sig på den fortsatta färden. På eller vid torpen fanns emellanåt en undantagsstuga eller backstuga där delvis arbetsföra – t.ex. torparens föräldrar – kunde bo.

Statarna

Den vanligaste bostaden för en statare var lägenheten om ett rum och kök. På statarbacken vid huvudgården fanns fyra arbetarbostäder: fodermarskbostaden, nedre statbygget, mellanbygget och övre statbygget med sammanlagt tretton lägenheter om ett rum och kök, en lägenhet om två rum och kök samt två enkelrum i övre statbygget och en drängstuga i fodermarskbostaden. Dessutom fanns i den närbelägna smedjan ytterligare fyra lägenheter om ett rum och kök samt ett enkelrum.

Vid Risinge cirka en kilometer från huvudgården fanns fyra fristående hus med sammanlagt tre lägenheter om ett rum och kök, en lägenhet om två rum och kök samt ett enkelrum. Intill väderkvarnen fanns den f.d. mjölnarbostaden om ett rum och

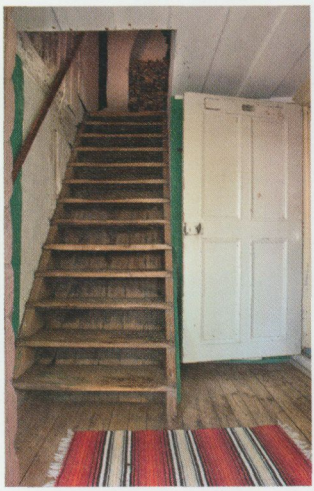

Statarlägenheterna vid Julita gård och Berga moderniserades i allmänhet under 1940-talet. Ett undantag är mellanbygget, där lägenheterna numera fungerar som sommarbostäder och därmed har bevarats. Foto Peter Segemark, © Nordiska museet.

Statarbacken vid Julita gård från norr. I förgrunden kvarnstugan med väderkvarn och vattentorn, därefter skymtar taken på övre statbygget, mellanbygget och nedre statbygget. Till vänster om det sistnämnda ligger en mindre, röd stuga – fodermarskbostaden. Den gula byggnaden längst till vänster i bild är smedjan. I bakgrunden syns sågen, virkesboden samt det stora ladugårdskomplexet. Nere vid sjön en skymt av herrgårdsparken. Foto Nordiska museet.

kök med två extra rum. Totalt fanns alltså bostäder för ungefär tjugofem hushåll i anslutning till ladugården vid huvudgården. Det stämmer rätt väl överens med de uppgifter som finns om antalet anställda vid jordbruket.

Dessutom fanns fem lägenheter om ett rum och kök ovanpå mejeriet, i god överensstämmelse med de uppgifter som finns om antalet anställda i mejeriet. Ovanpå den s.k. Kölnan, nuvarande brandstationen, fanns två lägenheter om ett rum och kök. Den ena av dessa innehades åtminstone tidvis av svinskötaren. Gårdens svinhus låg nämligen i direkt anslutning till denna byggnad, som i sin tur låg i direkt anslutning till mejeriet och den för svinuppfödningen värdefulla vasslen.

Vid Berga fanns tre arbetarbostäder som uppförts ca 1873, 1875 och 1894 med sammanlagt sju lägenheter om ett rum och kök, tre lägenheter om två rum och kök samt två enkelrum.

Vid Väsby fanns fem arbetarbostäder för jordbrukets drift. Av dessa var fyra enskilda hus och ett flerfamiljshus. Sammantaget fanns åtta lägenheter om ett rum och kök samt tre enkelrum. Dessutom fanns bostäder för chaufför, trädgårdsmästare och trädgårdsarbetare men dessa ingick inte i godsets drift utan hörde samman med hyresgästen i Väsby villa – Clarence von Rosen.

Vid Roxmo fanns rättarbostaden som hade en lägenhet om två rum och kök, en lägenhet om ett rum och kök samt två enkelrum. Dessutom fanns ladugårdsförmansbostaden som hade en lägenhet om två rum och kök där det ena rummet disponerades »för extra folk, trösktid«.

Lägenheten om ett rum och kök var alltså den i särklass vanligaste statarbostaden under 1900-talets första decennier. I någon utsträckning fanns enkelrum utan kök eller lägenheter om två rum och kök. Enkelrummen var avsedda för ogifta drängar.

Ladugårdsförmannen vid utgården Berga, Karl Erik Larsson Lindén, f. 1877 och fotograferad ca 1932. 1914 kom han som ladugårdskarl från Julita gård till Berga och flyttade därifrån till ålderdomshemmet vid Nybble 1939. Foto Axel Fredriksson, Nordiska museet.

Ett fåtal statare bodde i bostadshusen vid sådana avvecklade arrendegårdar som låg inom gångavstånd från de fyra stora ladugårdarna – t.ex. Ovankil, Girtorp och Djupanboda.

Medianbostaden vid Julita gård och Berga var uppförd 1892 och alltså ganska precis 20 år gammal 1913, det sista normalåret före första världskriget. Medianbostaden för »allmänstatare«, dvs. den stora gruppen kördrängar och ladugårdskarlar, låg i ett flerfamiljshus med tre lägenheter och ett enkelrum.

Kring statarbostäderna fanns odlingsland och fruktträd. Potatisland ingick i staten och plats för gris fanns. Vid huvudgården

hämtades vatten i brunnar fram till 1920-talet då vattentornet vid väderkvarnen uppfördes. Därefter fanns vatten i kranar på vissa punkter, men inte indraget i lägenheterna. De flesta statarbostäderna fick elektriskt ljus 1921. Golven var brädgolv som täcktes med trasmattor.

De första statarna bodde i de s.k. sjöstugorna som låg nere vid stora huset mellan Åttkanten och Lötåns utlopp i Öljaren. De revs i samband med att de nya bostäderna på statarbacken ovanför ladugården uppfördes 1892. De husen beskrivs som mörka, trånga och ganska dåliga. Det kunde t.o.m. hända att vågorna slog in i dem när sjön gick hög utanför. Familjerna bodde i ett rum och delade kök.

De nya bostäderna innebar en klar standardhöjning med större och ljusare rum och genomtänkta planlösningar. Men även om de får bra betyg av meddelarna överlag och även om standarden stod sig rätt väl för början av 1900-talet finns det uppgifter om såväl vägglöss som värdens stora ovilja att låta reparera bostäderna.

Under 1930-talet blev frågan om bostadsstandarden en statlig angelägenhet och det blev möjligt att förbättra arbetarbostäderna på landsbygden med hjälp av statligt subventionerade byggnadslån. Normbostaden blev nu en lägenhet om två rum och kök per familj. Vid Julita gård syns utvecklingen dels i form av att de flesta bostäder byggdes om till lägenheter om två rum och kök efter att gården arrenderats ut 1939, dels i form av den 1939–1940 uppförda bostaden Fridhem, som fick fyra folkhemsbetonade lägenheter om två rum och kök med wc och värmepanna.

Parallellt med detta skedde två förändringar som också bör ha påverkat den upplevda bostadskvaliteten. Den ena var att genomsnittsfamiljens storlek sjönk från 3–4 barn vid sekelskiftet till 1–2 barn på 1930-talet. Den andra var att maskinmjölkning

infördes 1922 och att modern i familjen därmed fick mer tid över till hem och familj, mjölkning var nämligen statarhustruns uppgift liksom hem och familj.

Godsets tjänstemän och specialister

Vid godset fanns ett stort antal anställda som inte var reguljära lantarbetare. Dessa var godsets driftsledning med förvaltaren, bokhållaren och rättarna (vid huvudgården befallningsmannen) och de olika specialisterna: smeden, snickaren, tegelslagaren, sågverksförmannen, skogvaktaren, byggmästaren och mejerskan. Med undantag av rättarna vid de tre utgårdarna Berga, Väsby och Roxmo samt de som var knutna till Clarence von Rosens hushåll vid Väsby, trädgårdsmästare, chaufför etc., bodde de vid huvudgården. I allmänhet var de gifta, alla utom mejerskan var män.

Förvaltaren som var gift och hade familj bodde i förvaltarbostaden som uppförts 1903. Dessförinnan fungerade norra flygelns övre våning som förvaltarbostad. Bostaden var väl tilltagen och omfattade tio rum och kök. Under Arthur Bäckströms tid var den rödfärgad som alla träbyggnader på landsvägens ladugårdssida. Löjtnanten/godsägaren disponerade ett av rummen som alltid stod färdigt för gäster av mellanstatus, t.ex. veterinär och jägmästare.

Bokhållaren var i normalfallet en yngre ogift man, t.ex. agronom, som siktade på att bli förvaltare eller godsarrendator på ett annat gods. Han bodde i ett enkelrum ovanför gårdskontoret och åt i gårdsköket. Tidigare låg gårdskontoret i södra flygeln och bokhållaren bodde då i ett rum innanför kontoret.

Skogvaktaren hade egen bostad vid Nybble i den s.k. skogvak-

Förvaltarbostaden med landsvägen i förgrunden uppfördes 1903. Förvaltaren (eller inspektoren, titeln varierar något) Edvard Tillander tjänstgjorde vid Julita gård från 1897 till 1939 då han pensionerades några veckor före sin 76-årsdag. Foto Nordiska museet.

Köket i förvaltarbostaden med vattentunnan som fylldes dagligen. Personerna är förvaltarens dotter Märta t.h. och hembiträdet t.v. Foto Sigrid Tillander, sedermera gift Sturkell, troligen 1923. Nordiska museet.

Tegelslagarbostaden vid Julita gård ligger i direkt anslutning till tegelbruket. Den enskilda bostaden kunde omges av en prydnadsträdgård på ett sätt som inte var möjligt vid flerfamiljsbostäderna. Framför bostaden tegelslagaren Erik Lindström, f. 1857, och hustrun Fredrika Charlotta König. Foto Axel Fredriksson, Nordiska museet.

tarbostaden och trädgårdsmästaren bodde i den 1915 uppförda trädgårdsmästarbostaden. Dessförinnan hade trädgårdsmästaren bott i den s.k. Knäppan – ett fristående hus nedanför kuskbostaden. Deras respektive bostäder omfattade tre rum och kök.

Smeden och snickaren bodde normalt i de lägenheter om ett rum och kök som fanns i våningen ovanför smedjan och snickarverkstaden, i den gula byggnad som kallas smedjan och som ligger ovanför ladugården. I mejeriet fanns bostäder för mejeripersonalen inklusive mejerskan. För tegelslagaren fanns ett hus i anslutning till tegelbruket. Sågverksförmannen bodde åtminstone på 1930-talet i ett hus vid Risinge. Byggmästare var inte någon given tjänst vid ett gods, men Arthur Bäckströms omfattande byggenskap krävde en sådan och han bodde vid kvarnen i den

Trädgårdsmästaren Viktor Norberg med hustrun Alma Josefina och sonen Krister i trädgårdsmästarbostaden 1922. Foto Axel Fredriksson, Nordiska museet.

f.d. mjölnarbostaden. Kusken bodde i kuskbostaden nära stallet och stora huset.

Med undantag för förvaltaren, skogvaktaren och trädgårdsmästaren bodde specialisterna egentligen inte särskilt mycket rymligare än de övriga statarna. Bostaden omfattade även för dem ett rum och kök i normalfallet samt emellanåt ett extra vindsrum. Det som skilde ut deras bostadsstandard var i stället att de i mycket större utsträckning bodde i fristående hus. Rättarna som fungerade som direkta arbetsledare i jordbruket verkar inte ha bott lika avskilt. Vid såväl huvudgården som Berga och Roxmo är den bostad som kallas rättarbostaden ett flerfamiljshus.

Torparna

Ytterligare en stor grupp vid godset var torparna. Grundtanken med torpsystemet var att torparen fick disponera ett litet jordbruk mot att han erlade ett reglerat antal dagsverken till jordägaren. Torpen hade haft sin storhetstid ca 1750–1850 då dagsverkstorparen var den viktigaste arbetskraften i godsdriften.

I början av 1900-talet började systemet med torpare bli föråldrat. För de flesta gårdar hade en stab av lönearbetare, statare, blivit basen i arbetskraftsförsörjningen. Torpen fanns kvar men minskade i betydelse. Efter första världskriget blev det mindre attraktivt att vara torpare och svårare att hitta torpare till de sämst belägna torpen. Vissa torp kom att stå öde och marken lades till något grannställe. Några fick ny användning som skogsarbetarboställen.

Av torpen var tolv f.d. soldattorp. Systemet med soldattorp avskaffades formellt sett 1901 men avvecklingen skedde gradvis. Redan tidigare hade flera torp vakantsatts och de soldater som

fanns 1901 fick fortsätta att tjänstgöra så länge de ville. Efter något decennium var systemet helt avvecklat och det fanns inte längre någon avgörande skillnad mellan vanliga dagsverkstorp och de f.d. soldattorpen.

En särställning hade fiskartorpen – Nackhäll och Tockenön vid Hjälmaren och Brynstorp vid Öljaren. De var inte vanliga torp utan hade som huvudsyfte att tillgodogöra sig fiskeresursen i de båda sjöarna. Fiskarna levererade fisk till gården som en del av arrendet.

Torpens ålder och standard var varierande. De flesta bestod av kök samt ett eller två rum, kanske ett vindsrum. Många var uppförda i slutet av 1800-talet men det fanns också äldre torp. Soldattorpen följde förstås kronans standardritningar för soldattorp som gick tillbaka på de ritningar som Erik Dahlberg tog fram när indelningsverket inrättades på 1680-talet.

Torpet Granlund med tillhörande åker i förgrunden. Foto troligen 1910-talet. Nordiska museet.

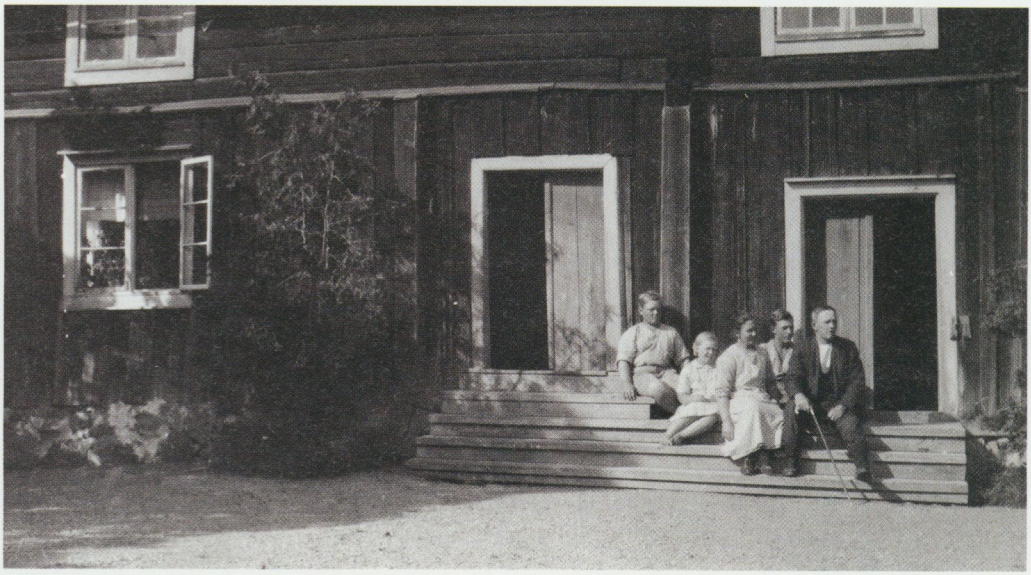

Fiskaren Karl Eriksson med familj utanför boningshuset på Tockenön ca 1925. Hustrun hette Hilda och dottern, f. 1917, Margit Kristina. De två sönerna efterträdde fadern som fiskare, t.v. Mauritz f. 1915 och t.h. Martin f. 1911. Foto Nordiska museet.

Visserligen var torpstugorna i allmänhet äldre och lite mörkare än statarbostäderna men skillnaden i att vara torpare eller statare låg inte i första hand i bostadens standard. Vedeldning, vatten i brunnen, ett rum och kök, möjligen något extra rum var standard för båda boendeformerna.

Den stora skillnaden var att torparen hade ett eget jordbruk och därmed producerade sin egen mat. Känslan av att ha något eget lyfts ofta fram i berättelserna som ett skäl till att livet som torpare var mer eftersträvansvärt än livet som statare. I och med den första vågen av elektrifiering i första världskrigets kölvatten

Interiör från fiskartorpet Brynstorp vid Öljaren. Fiskaren Erik Widell fyller år. Han var född 1869 och hustrun Alfrida 1872. De hade fem egna barn födda 1897–1913 och ett fosterbarn. Foto Nordiska museet.

uppstod dock en annan mycket påtaglig standardskillnad: de flesta statarbostäderna fick elektriskt ljus, något som många torp ännu väntar på.

Generationsboende, sommarnöjen och ålderdomshem

På godsen, liksom på många andra håll, förekom en form av generationsboende där den yngre generationen fick ståndsmässigt eget boende i eget hushåll innan man tog över driften och flyttade in i huvudbyggnaden. Under 1800-talet hade Fiskeboda

Widells brygga vid Öljaren. Foto Nordiska museet.

den funktionen för Julitagodset och Mattias Palbitzki d.y. levde där med hustrun Beata innan de tillträdde Julita gård och Beata Palbitzki levde som änka där under sina sista år. Efter Johan Bäckströms köp av Julita gård 1877 såldes den västra tredjedelen av godset och Fiskeboda fanns inte längre kvar.

Under en kort period kom i stället Väsby att få en liknande funktion och sonen Arthur Bäckström bodde i den s.k. Väsby villa från 1888 till 1891, då han flyttade in i stora huset på Julita gård. Eftersom han inte hade några egna barn fanns det ingen ny

Löjtnant Bäckström på utflykt till Tockenöstugan på 1910-talet. Foto Nordiska museet.

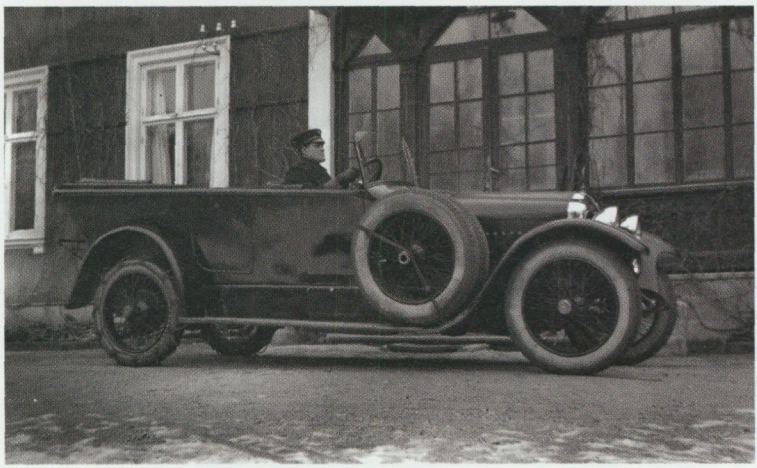

Väsby villa med Clarence von Rosens bil och chaufförен Svante Hammarbäck. Hammarbäck var skriven vid Väsby som chaufför 1920–1923 samt från 1925 när han återkom som chaufför efter två år i Amerika. Foto Axel Fredriksson, Nordiska museet.

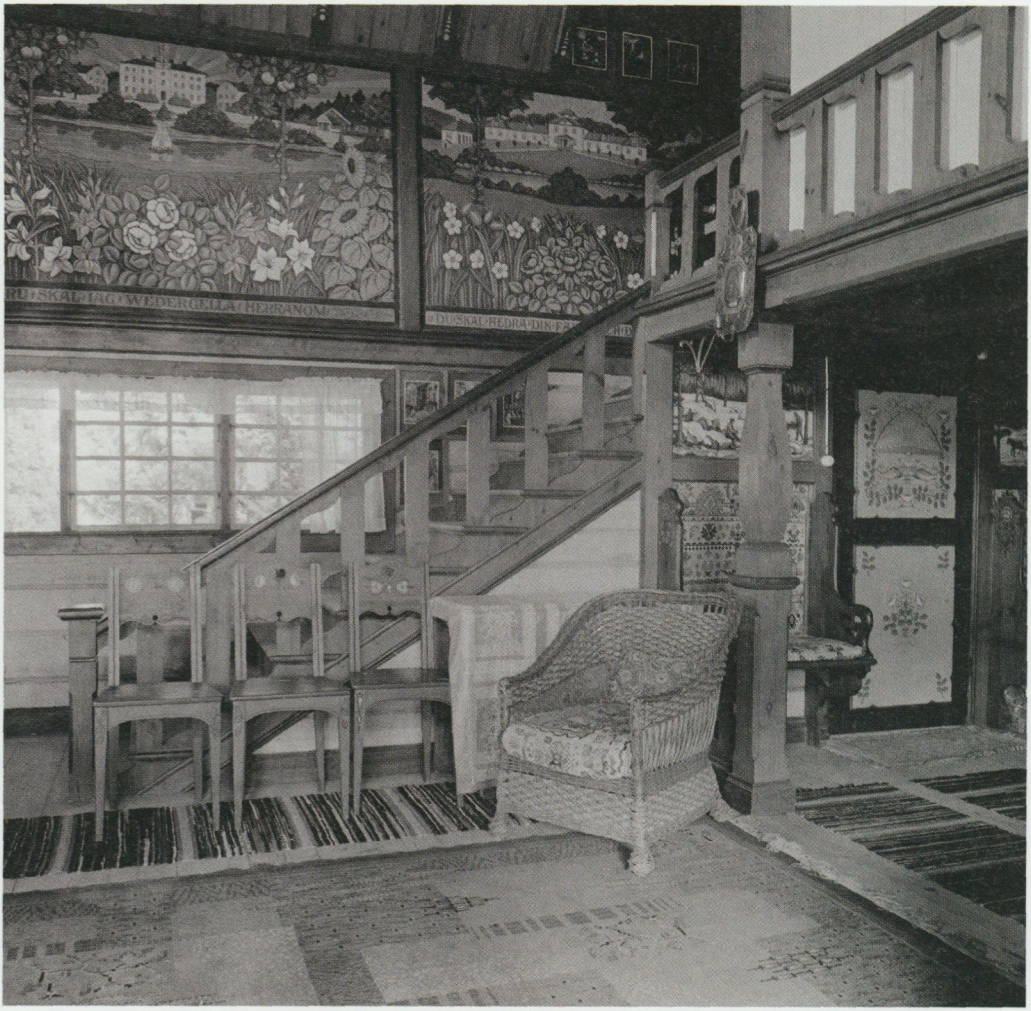

Interiör från Tockenöstugan uppförd 1909. Lägg märke till väggmålningarna med motiv från Julita gård t.v. och Nybble ålderdomshem t.h. Foto Rosén, © Nordiska museet.

Nyfångad fisk vid Nybble ålderdomshem. Foto Nordiska museet.

generation som behövde bilda hushåll på Väsby. Brodern Rikard Bäckström bodde där några år kring sekelskiftet men sedan han ärvt Steninge 1902 kom Väsby att hyras av Clarence von Rosen under närmare 30 år. Villan hade femton rum och kök, trädgård, växthus, bykhus, badhus etc. Huvudbyggnaden vid utgården Roxmo med tio rum och kök var också uthyrd. Under många år i början av 1900-talet hyrdes den som sommarnöje av professorsfamiljen Geijer från Uppsala.

Arthur Bäckströms sommarvilla på Tockenön – Tockenöstugan – uppfördes 1909 och hade enbart rekreation som ändamål. Villan hade en stor öppen sal, ett antal sovrum och en köksavdelning. Den fungerade som ett idylliskt sommarnöje dit löjtnanten kunde dra sig tillbaka några sommarveckor i augusti eller som ett idealiskt mål för utflykter i motorbåten Saba, inköpt 1913.

En sista kategori av boende som inte givet hängde samman med de arbetsuppgifter man hade vid godset men som precis som sommarnöjena speglar det annalkande välfärdssamhället var ålderdomshemmet i Nybble. När Arthur Bäckström lät uppföra det 1900–1902 upplevde åldringsvården ett distinkt standardlyft. Även om det med största sannolikhet inte direkt ersatte den gamla fattigstugan från 1742 med ett enda rum för samtliga fattighjon innebar det nya ålderdomshemmet med fjorton rum och tre lägenheter en väsentligt högre bostadsstandard för de gamla, som inte längre kallades hjon utan åldringar. Potatisland, svinhus och fruktträdgård hörde till ålderdomshemmet precis som till statarbostäderna.

Godsägaren

Huvudbyggnaden på Julita gård, stora huset, bär spår av decennierna kring sekelskiftet 1900 då flera förändringar gjordes. Då tillkom bl.a. den utbyggnad i tre våningar mot parkområdet, som består av en öppen loggia, ett inglasat balkongrum samt en läsesalong. Under den här perioden fick även huset sin karaktäristiska gula fasad med vita omfattningar. Huset har 23 rum inklusive badrum och serveringskök. Rummen är fördelade på tre våningsplan. Huset har även ett oinrett vindsutrymme.

Bottenvåningen är vardagsvåning med löjtnant Bäckströms sovrum, badrum, skrivrum, rökrum, liten matsal för vardagsbruk, serveringskök, kapprum och betjäntrum. Mellanvåningen är den stora representationsvåningen med matsal, salonger och ett gästrum. Övervåningen innehåller det stora »galleriet«, även kallat balsalen, bibliotek, bibliotekskabinett och flera gästrum.

Arthur Bäckström hade länge kvar ett hus på Grev Turegatan

Bibliotekets läsesalong i stora huset. Biblioteksbordet i ask är utfört av gårdssnickaren Henning Forsman. Foto Nordiska museet.

Sommartid använde man gärna balkongrummet i stora huset som matsal. Vintertid klädde man sig ganska varmt även inomhus, som här i salongen i norra flygeln, troligen på 1930-talet. Foto Nordiska museet.

i Stockholm, där han vistades under den kalla delen av året. Han sålde det 1918 och flyttade i och med det mer eller mindre permanent till Julita gård. Flytten var förmodligen orsak till den standardhöjning av byggnaderna som skedde vid den här tiden på herrgårdsområdet. Eftersom stora huset saknade centralvärme innebar det att det blev tämligen oangenämt att vistas där vintertid, även om det fanns både öppna spisar, kakelugnar och kaminer. Intervjuer med tjänstefolk vittnar om den fukt som kröp in genom fönstren och upp genom bottenvåningens stengolv. Arthur Bäckström lät bygga ut norra flygeln kring 1920 för att ha den som sin vinterboning. Flygeln byggdes ut mot norr. Stora huset, liksom flyglarna och den övriga gården, elektrifierades 1921 och försågs ungefär samtidigt med vattenklosett och badrum. Den nya tekniken underlättade betydligt åretruntboendet på landsbygden för den som var van vid ett bekvämt liv i storstaden.

Arthur Bäckström var en man med ett stort umgänge och många gäster. Gästrum erbjöds både i stora huset och i gästflygeln (norra flygeln). I flygeln bodde alltid greve Emil Lewenhaupt och kapten Fredrik von Oelreich när de kom på besök, vilket var ofta. Familjerna Klingspor och Geijer hade sina »egna« rum i stora huset, liksom grevinnan Taube, för att nämna några av de återkommande gästerna.

Som de flesta andra välbärgade personer i borgerskapet reste Arthur Bäckström en hel del. Fram till första världskrigets utbrott 1914 besökte han ofta Marienbad och Karlsbad i nuvarande Tjeckien, dåvarande Österrike. Därefter gick den årliga resan till Ramlösa brunn i Skåne. Han var vanligtvis bortrest under perioden maj–juni.

Livtjänare och luffare

Personer i Arthur Bäckströms samhällsklass hade råd att hålla sig med tjänstefolk, något som för övrigt var en förutsättning för att det stora hushållet skulle fungera. I sin privata sfär omgav han sig med en personalkategori som kallas livtjänare. Hit hörde hushållerska, köksa, husor, betjänt, kusk och så småningom även chaufför, sedan löjtnanten skaffat sin första bil 1912. Till och från hade hushållet behov av extrahänder, t.ex. när det var dags för tvätt och storstädning. Då tog man in kvinnor som bodde på godset, ofta betrodda statarfruar. Var och en hade sin bestämda plats på godset. I vissa byggnader och utrymmen kunde en personalkategori röra sig fritt och i vissa kunde man det inte. Första husans sfär var t.ex. serveringsköket i stora huset, men inte herrgårdsköket i köksflygeln (södra flygeln). Husorna eldade i kakelugnarna samt i Arthur Bäckströms sovrum medan kuskarna eldade i kaminerna.

Betjänten var den enda av livtjänarna som bodde i stora huset. Han hade ett rum innanför serveringsköket. Arthur Bäckström höll sig inte alltid med en betjänt och de år han inte gjorde det skötte första husan betjäntens uppgifter. Betjänten hade till uppgift att servera och sköta Arthur Bäckströms privata rum, ta emot gäster, sköta påklädning, städning och bäddning, men bara i stora huset och gästflygeln. En andra husa var behjälplig med städningen. Hon, för det var alltid en hon, skötte också diskning och dukning. Betjänten stod högt i rang eftersom han arbetade närmast Arthur Bäckström. Betjänten hade i sin tur service med t.ex. bäddning av sin egen säng, ett arbete som utfördes av köksan.

Det s.k. betjäntrummet i stora huset ligger på nedre botten intill serveringsköket. Efter att löjtnant Bäckströms siste betjänt slutade 1935 verkar det ha fungerat som mangelrum. Rummet är ett av de ekonomiutrymmen som återmöblerats i ett pågående projekt. Foto Peter Segemark, © Nordiska museet.

Ett av personalbostadsrummen i södra flygelns övervåning. Ovanför kommoden är ett tygstycke uppfäst för att skydda tapeten från stänk men handfatet är borttaget inför fotograferingen. Foto Märta Claréus, © Nordiska museet.

Södra flygeln rymmer alltså det stora herrgårdsköket, där all mat lagades till löjtnantens hushåll och till livtjänarna. Arthur Bäckströms och hans gästers förtäring bars in i stora huset via köksingången till ett serveringskök. Köksingången fanns på huvudbyggnadens södra gavel. Från serveringsköket transporterades maten upp till andra våningen via en mathiss. Mathissen stannade i serveringsrummet, som ligger intill den stora matsalen. På så sätt kunde tjänstefolket hantera maten utan att det störde middagssällskapet. Om löjtnanten däremot åt ensam, vilket han vanligen gjorde till vardags, fick han sin mat serverad i lilla matsalen som ligger i direkt anslutning till serveringsköket på bottenvåningen.

I köksflygeln arbetade Arthur Bäckströms kokerska, tillika gårdens hushållerska. Där fanns också en köksa. Dessa båda perso-

Köket i södra flygeln ca 1931. Här fanns både vattenledning och elektriskt ljus sen ett tiotal år. Foto Bertil Norberg, Nordiska museet.

ner både arbetade och bodde i flygeln. De hade sin arbetsplats i bottenvåningen och sin bostad, bestående av ett rum utan kokmöjligheter, på övervåningen. I personalens bostadsrum fanns vanligen en kommod med tvättfat och förmodligen ett nattkärl, men just inte så mycket mer i form av bekvämligheter. Det finns några nedtecknade beskrivningar, bl.a. en intervju med kokerskan och hushållerskan där vi kan få en glimt av hur rummen kunde se ut. Hon beskriver sitt rum som »ganska ruffigt« och möblerat med en soffa, en stor mörkmålad säng, två fåtöljer, stolar, en stor byrå och en rykande lampa. Hon beskriver också att fåtöljerna var i behov av att kläs om och att hon hade bett om att det skulle göras innan hon började sin tjänst. I intervjun konstaterar hon att det inte blev gjort varken förr eller senare. I köksflygeln fanns även bostad för husan och under en period

för bokhållaren, innan han fick sin bostad ovan gårdskontoret i vagnsflygeln.

I herrgårdskökets personalmatsal intog köksan, husorna, betjänten och chaufförен sina måltider. Hushållerskan/kokerskan åt alltid för sig själv i »salongen«, den lilla utbyggnaden i köket mellan spisen och skafferiet. Hennes bord försågs med duk och servett. Personalmatsalen låg direkt till vänster när man kommer in i södra flygeln från gårdsplanen. Köksan var den som passade upp på de övriga i personalen vid måltiderna. Det var också hon som lagade tjänstefolkets mat medan kokerskan koncentrerade sig på att laga mat till Arthur Bäckström och hans gäster samt att ansvara för bl.a. silver- och linneförråd.

Arthur Bäckström höll sig också med en nattvakt, Tuten, som han kallades. Han hade visserligen inte sin bostad i någon av herrgårdsflyglarna, men väl ett vilorum i köksflygeln som kallades tutkammaren. Rummet var beläget mitt emot personalmatsalen.

Kuskbostaden. Foto Nordiska museet.

Arthur Bäckströms sista kusk bodde, tillsammans med sin familj, i kuskbostaden, en gul byggnad som är belägen strax sydöst om stallflygeln. Huset bestod och består fortfarande av ett rum och kök.

Norra flygeln uppfördes omkring 1760. Byggnaden kallades gästflygeln under Arthur Bäckströms tid. När Arthur Bäckström lät bygga ut den för att ha den som vinterbostad fick de övre våningarna sin nuvarande indelning med gäst-

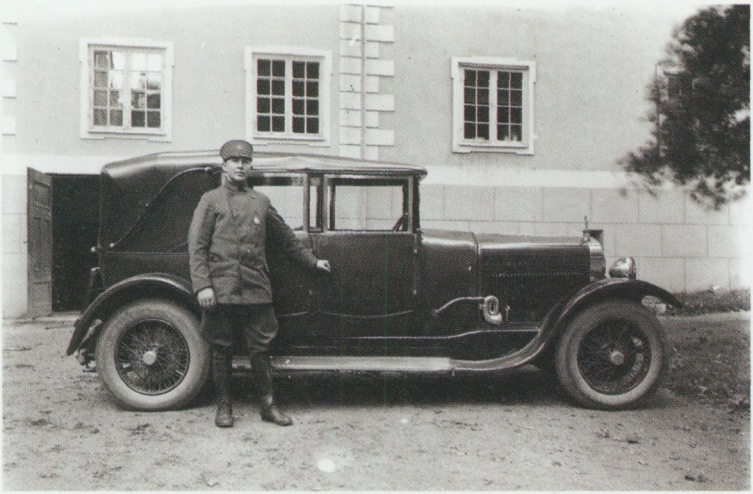

Chaufförен Ekström med löjtnant Bäckströms bil. Garaget är beläget utanför bilden direkt bakom bilen i vagnsflygeln och chaufförен hade åtminstone tidvis sin bostad i ett av rummen ovanpå vagnsflygeln. Foto Nordiska museet.

Födelsedag på Julita i början av 1900-talet. Foto Axel Fredriksson, Nordiska museet.

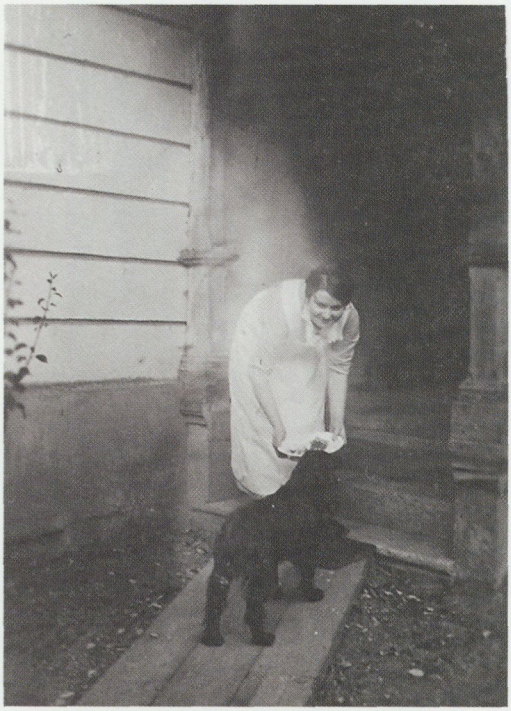

En av löjtnantens hundar utfodras vid den numera borttagna köksingången på stora husets södra gavel. Ett system av träspänger mellan flyglarna och stora huset gjorde att man inte behövde gå i gårdsgruset. Foto Nordiska museet.

rum på översta våningen, matsal, salong och Arthur Bäckströms sovrum på mellanvåningen. I bottenvåningen fanns det så kallade gårdsköket med matsal och egen kokerska. Kokerskan bodde i ett rum bredvid köket och gårdsköksan bodde i själva köket. Här lagades maten till de anställda på herrgårdsområdet. I gästflygeln åt trädgårdspojkar, smeddrängar, veddrängar, stallpojkar eller »stallare«, snickare, ogifta drängar och extra hantverkare. Bokhållaren och andra specialister fick också sin mat serverad i gästflygeln, men i ett eget rum till vänster om farstun, åtskilda från arbetsfolket. De blev serverade lite bättre mat än de övriga.

Julita från söder. Litografi av F. Richard. Foto Nordiska museet.

Luffarna skulle också ha mat i gårdsköket. De fick sova på höskullen och på liknande platser, men så småningom uppfördes en särskild luffarstuga, kallad bläckhornet. Den ligger mitt emot statarlängorna på lantbruksområdet.

Alla byggnader och utrymmen, små som stora, från huvudbyggnad till höskulle, bidrar till att vi kan förstå hur liv och arbete gestaltade sig i det väl sammanhållna lokalsamhälle som godset var ännu för hundra år sedan. De ger oss också möjlighet att reflektera kring vad som har förändrats sedan dess och kring vad som är sig likt. Precis som ett museum ska göra.

Foto Karl Heinz Hernried, © Nordiska museet.

Piskställningen

DAN WALDETOFT är intendent vi d Nordiska museet.

Ett dovt rytmiskt ljud hörs från gården. Vem är ute och piskar mattor nu? Fru Karlsson i sjuan. Minsann. Har hon äntligen fått ändan ur vagnen!

Piskställningen. Jag ser den framför mig under den tid då glada, hela och rena barn sprang omkring och lekte på gårdarna bland 1940- och 1950-talens hyreshus i industrisamhällen, städer och andra tätorter. Vid köksfönstren sitter mammorna, hemmafruarna, och dricker kaffe på fat med sockerbiten i mungipan. För en liten stund sedan tystnade dammsugaren. Det är fredag och strax ska vetedegen bakas ut.

Den som är uppväxt under folkhemsperioden och som inte är villa- eller landsbygdsbarn har förmodligen minnen av gårdarnas piskställningar. Ljudet från mattpiskning var bekant. Och i avsaknad av något som barnen kanske inte ens visste att det fanns, var piskställningarna utmärkta klätterställningar. Till exempel. Och ville det sig riktigt illa ansågs mattpiskning som en lämplig syssla för de barn som för tillfället inte hade något särskilt för sig.

En sommardag 2012 uppsökte jag med mitt barnbarn en lekpark i ett hyreshusområde från 1950-talets början i en av Stockholms

Foto Nordiska museet.

södra förorter. Trevåningshus i gult tegel. De nya gungorna och klätterställningen står mittpå den nästan runda, stora gården mellan husen. En asfalterad gång, omgärdad av gräsmatta, leder fram till piskställningen. Den står på en asfalterad fyrkant, lite vid sidan av, omgiven av en syrenhäck. Piskställningen står som i en berså. På den tiden fanns det en känsla för varje liten detalj. Även det mest enkla och vardagliga kunde ges en vacker inramning. Nu växer gräs och mossa i asfaltens sprickor. Ingen piskar längre sina mattor. Barnen har andra platser för sina lekar. Piskställningen är övergiven, nästan glömd.

Själv bor jag i ett område från samma tid med likadana hus. Det ligger på Brunkebergsåsen norr om Stockholm och de bägge gårdarna sluttar. Från början fanns också här piskställningar. De stod på de platser där marken är utplanad och har fått lämna plats åt murade grillar och bänkar – områdets gemensamma

Foto Anders Olsson,
Nordiska museet.

grillplatser. Piskställningen tillhör ju en annan tid. En tid då kläderna hängdes på vädring på balkongen och borstades rena efter varje säsong. Och då det var självklart och nödvändigt att omsorgsfullt piska sina mattor utomhus. Sysslor som fick ta sin tid – och som det fanns tid för. Som när ärtsoppan stod och småputtrade på spisen. Tiderna förändras.

Christina 1985. Foto Annette Rosengren.

Hem och hemlösa

ANNETTE ROSENGREN
är fil.dr i etnologi och författare till en rad böcker grundade på etnologisk fältverksamhet. Hon var under många år anställd som intendent vid Nordiska museet.

I hemmet sover vi, äter, älskar, umgås, förvarar våra ägodelar, och dit återvänder vi när dagen är slut. Hemmet formger vi efter smak, förmåga och förutsättningar. Det är vårt privata designcentrum även om inte alla som bor där har makten att påverka bostadens utformning. Hemmet är en del av en människas identitet och trygghet. Så är i varje fall hemmet som ideal.

Rätten till en bostad finns med i FN-deklarationen från 1948 om de mänskliga rättigheterna. Många människor i världen är ändå hemlösa och har kanske aldrig haft ett mer permanent hem eller så har de mist sitt hem genom fattigdom, krig eller förtryck. För andra kan hemmet vara som ett fängelse eller en plats för misshandel och terror.

En del hem är magnifika bostäder. Andra hem är ett skjul utan vatten och elektricitet men kan ändå respekteras av omvärlden som dess invånares hem – tills någon tränger sig in när både dörr och lås saknas. Sådan är situationen i många flyktingläger runtom i världen. I brist på något annat kan ett tält i skogen, en bil, en fyra kvadratmeters sovbur i en kinesisk storstad eller i sämsta fall ett gatuhörn räknas som ett hem av den som håller till där.

Överallt i världen försöker människan inrätta ett hem för sig och sina ägodelar, ting som har med behov, identitet och minne att göra, och ting som kan vara bra att ha i framtiden. Aldrig har jag träffat någon som mist sitt hem, som inte hoppas på att livet ska bli bättre och att hon eller han ska ha ett eget hem i framtiden.

Men hem associerar också till blod, till släkt och klan, och till hembygd, hemland och nation. Hembygd och hemland har att göra med var jag känner mig hemma i djupet av mitt inre och tillsammans med människor som jag känner samhörighet med. För vissa folk är en egen nation en dröm. Andra har tvingats bort från hembygd och hemland. Men identitet, liksom kultur, lever och ändras i växelverkan mellan en människa och hennes omgivning. I dagens globaliserade värld blir det allt vanligare att känna sig hemma i flera länder. Eller att inte känna sig riktigt hemma någonstans.

De lyckligt lottades hem

Varje hem – i form av rumslighet, en bostad – är unikt, uppbyggt av ting förknippade med de boendes historia, minnen, planer för framtiden och möjligheter att genomföra sina önskningar. För en utomstående kan det verka mindre unikt eftersom hemmets utseende, liksom mycket annat, är präglat av värderingar, förväntningar och smak som man delar med människor man känner sig befryndad med. De flesta hem följer ganska bestämda strukturer för vad ett hem bör innehålla – något att ligga och sitta på, äta och arbeta vid, laga mat på, något för att sköta hygienen, betrakta, och må gott av. Olikheterna rör oftast form, färg, material, mängd, storlek, kostnad och kvalitet och är ofta förankrade i klass, ålder, etnicitet, många gånger i ge-

nus och kultur, och nästan alltid i ekonomiska förutsättningar.

För snart trettio år sedan tillbringade jag mycket tid i många hem i en ort i Mellansverige och sökte efter strukturerna för hur de vuxit fram. Sverige har ändrats sedan dess, och många detaljer i inredningsidealen är annorlunda. Men hemmet har lika stor betydelse i människors liv nu som då.

I detta mellansvenska urbana småindustri-, småföretagar- och småhussamhälle var hemmet och hemmets skötsel framför allt kvinnornas angelägenhet. Kvinnorna hade ett mycket större intresse för hemmets och familjemedlemmarnas yttre än männen. Båda parter förvärvsarbetade och bidrog till att bygga och bevara ett gott liv för familjen. Deras roller i familjen var snarare komplementära än kongruenta, och hemmens gestaltning och skötsel var ett utbrett kvinnointresse.

Insatta i former, färger och mönster, inredningstrender, kostnader, köpställen och hur nyinvesteringar skulle kunna genomföras ville kvinnorna ofta förnya sina hem, om så bara genom att byta gardiner eller köpa nya kuddar till tevesoffan. Största uppskattningen och de sakkunniga kommentarerna angående sina bemödanden fick de av varandra. Männen såg ofta när något var förändrat, men inte exakt vad. Större investeringar – som en ny möbel eller att renovera kök eller badrum – tog männen del i, men oftast var det kvinnorna som drev på.

I stort sett alla jag följde bodde i ett eget hus, vilket här liksom på många håll i Sverige var idealet för barnfamiljer. När paret själva hade stått för husbygget var byggarbetet mest mannens sysselsättning och kunskapsområde, när det skulle inredas var det framför allt kvinnans. Tekniska frågor hörde mest till männens kunskaps- och intresseområden, som snickeri och husets värmeanläggning.

Beslut om hemmet fattades gemensamt, ibland vid köksbordet, ibland i sängen sent på kvällen. I de flesta familjer var husbygget och grundinredningen av hemmet – ibland blev det flera under ett livslopp – det största gemensamma livsprojektet vid sidan av barnen.

I stort var det kvinnorna som stod för formgivningen och männen som utförde jobbet. Möbler, tavlor och andra ting förmedlade estetiska avsikter och familjehistoria. En del hade bytts ut sedan familjen flyttat in, annat fanns kvar – ibland av ekonomiska skäl. En hel del småting fanns där för att de var emotionellt laddade gåvor och påminde om givaren, eller så var de inköpta vid tillfällen värda att minnas. Och när kvinnorna, som vid den här tiden i stort sett alltid var de som städade, vidrörde dessa ting, vidrörde de också minnena.

Dessa hem i ett mindre samhälles olika småhusområden var som andra svenska hem präglade av vår tids överflöd av varor, masskonsumtion och industritillverkning, och av en tydlig, om än i vårt land ojämlikt fördelad, välfärd. Med alla prylar var de uttryck för varje specifik familjs fas i livet – i de här fallen när barnen bor hemma och är ganska små. Ta dessa exempel från familjen Johanssons hem, som är så präglat av barnens åldrar, parets intresse för antikviteter, deras medvetenhet om tidens flykt (fotografierna av paret som mycket små barn) och av ett mycket litet intresse för böcker. I ett annat sammanhang har jag beskrivit deras hem rum för rum.

Marias rum: Ett typiskt flickrum med tapeter i vitt och gammalrosa, vita gardiner, vit- och rosarandig trasmatta, vitmålad säng med rosarandigt överkast, där nallar och andra tygdjur sitter uppradade. Vitt skrivbord med hurtsar och hyllor. Vit docksäng med tre dockor i. Vitt dockskåp, som Maria, tio år gammal, vill ha

bort eftersom hon inte vill visa sina kamrater att hon emellanåt fortfarande leker med det. Här finns en skivspelare, en bandspelare och en radio. Ett trettiotal kassettband pekar på brytningen mellan barn och begynnande tonårskvinna: sagor av bl.a. Astrid Lindgren, hits från skivbolaget Marianne, och från Sommarland i Skara, Bruce Springsteen m.fl.

Finrummet: Vitrinskåp med kaffekannor, kaffekoppar, glas och prydnadsföremål. Carl Larsson-tryck på väggen, flera inramade oljetryck med fruktmotiv, ett tickande gammalt väggur, kristallkrona i taket, wiltonmatta på golvet. Med mera, med mera.

Parets sovrum: Nattygsbord och sänglampor på vardera sidan om sängen. På Gunillas sida hänger en spegel, några halsband och två inramade svartvita fotografier av Gunilla och Roy i ettårsåldern. På Roys sida finns de fem böcker, som förutom barnböckerna i Marias och Hannas rum, är de enda böcker jag ser i hemmet. Det är Korsordslexikon, Soldatinstruktion i motor 1967, Fotbollsmål 1977–78, Partisaner av Alistair MacLean och Albin Widéns Nu blommar prärien.

Tjugo år senare är mycket i orten både sig likt och olikt. Gunilla och Roy, liksom många andra par, bor kvar i sitt hus.

Gammalt och nytt

De människor jag följde i den mellansvenska orten, och deras grannar och släktingar, levde inte alla oproblematiska och socialt lyckade liv, men de var vid tillfället materiellt trygga. De var inte långvarigt arbetslösa eller sjuka, inte utblottade, och de visade upp sina hem och sina liv för mig i en tid när den sociala tryggheten i Sverige var större än vad den är i dag. De tillhörde den del av befolkningen som köpte mer än de sparade och i

Hos Emma 1985. Foto Annette Rosengren.

allmänhet valde efter vad de hade råd med. I stort sett. Många i Sverige lever fortfarande så.

I Välfärdssverige har konsumtionssamhällets ideal om nyinköpta ting till hemmet ett fast grepp. Till skillnad från i många andra länder tar vi sällan över äldre ting av nödtvång, utan för att de anses ekonomiskt värdefulla, ovanligt vackra och tilltalande eller har en emotionell betydelse. Vi förnyar våra hem med nya saker när vi tycker att vi har råd, påverkade av medievärldens trendkänsliga och trendsättande reportage om utvalda, estetiskt säkra människors hem. På senare år har totalrenovering av kök och badrum varit en mycket lukrativ bransch. Möblerna, som vi kasserar, kör vi kanske inte till soptippen, utan säljer på Blocket.

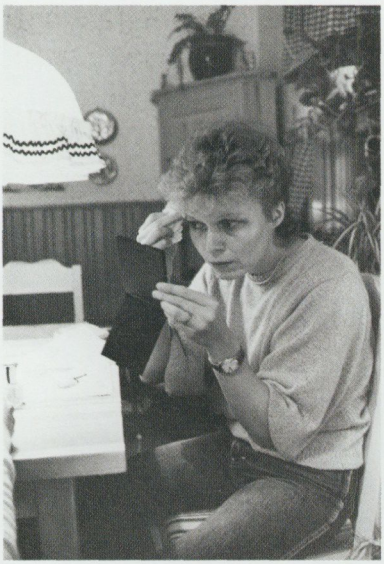

Lilian 1983 och Senepa 2003.
Foto Annette Rosengren.

Utvalda äldre möbler kan bli som charmtroll bland de kanske mer stereotypa möbler vi köper nya. Men de ska gärna ha »rätt« ålder, och nu är 1950- och 1960-talens möbler och småting inne. Men vem köper vår kasserade »bara« tio år gamla soffgrupp? Objekten från Blocket eller loppisar kommer in i våra hem lika historielösa för sina nya ägare som om de hade köpts nya i en affär. Vi vet ingenting om deras tidigare liv, men med tiden laddas de med ny historia och med nya minnen.

Utan hem

Omkring 34 000 människor i Sverige är hemlösa enligt Socialstyrelsens senaste beräkningar (2011). Det är oräknat flyktingar, papperslösa och utländska EU-migranter.

I många svenska kommuner finns numera en garanti att alla ska ha åtminstone tak över huvudet under natten, det vill säga en härbärgesplats. Men den garantin gäller inte EU-migranter, som många gånger tvingas bli hemlösa uteliggare. En EU-fråga, säger kommunerna, som inte svenska skattpengar ska användas till.

Och flyktingar? De kommer utan andra ägodelar än vad som ryms på kroppen och i en väska eller ryggsäck. Så länge de söker asyl har de ett jämförelsevis hyggligt boende. Men de flesta får avslag. Att söka skydd är som ett lotteri. De som drar vinstlotten erbjuds integration, bostad och bosättningslån men kan under omställningsperioden vara hemlösa i månader, ja faktiskt år, utan att det syns i statistiken. Den som drar en nitlott ska återvända till hemlandet, där familjerna sällan har något hem kvar. Men det sägs inte vara Sveriges problem. Inte heller att många, kanske de flesta, flyr igen. En del väljer att stanna kvar i Sverige som papperslösa, hemlösa och utanför statistiken.

Alliansregeringen antog en strategi mot hemlöshet för några år sedan. Vräkningarna skulle minska och barn skulle över huvud taget inte få vräkas. Bostadsmarknaden skulle öppnas för samhällets svagare grupper, en bostadsmarknad där det i dag är nästan omöjligt att få ett förstahandskontrakt utan goda referenser, fast arbete och stadig inkomst. Den som har hyresskulder är i stort sett chanslös, och många bostadsbolag accepterar inte socialtjänstens försörjningsstöd som stadig inkomst.

Men vräkningarna fortsätter och även barn vräks. Människor vräks för att de är fattiga och socialt svaga, för att de väljer att betala medicinerna framför hyran eller för att de är gamla och inte förmår hålla ordning på sina räkningar. Andra är psykiskt sjuka, eller har stora problem med alkohol, tabletter och andra droger. Hemlöshet gynnar missbruk och psykisk sjukdom.

Under senare år har kunskapen om hemlöshet ökat och sociala myndigheter och politiker har insett att hemlöshet är förknippat med fattigdom och bostadsbolagens makt att välja. Det sociala bostadsansvaret har mer och mer flyttas över på kommunernas socialförvaltningar, som numera är en viktig aktör på marknaden för andrahandslägenheter. Den medicinska vården har på sätt och vis ändå blivit bättre, och nya kategoriboenden har minskat den akuta bostadslösheten. Men varken kategoriboenden eller sociala kontrakt innebär att man har ett hem att mer permanent inrätta sig i.

Kvinna och utan hem

De registrerat hemlösa i dagens Sverige är en heterogen kategori, där varje människas livsöde är unikt, ofta sorgligt. Många är bara fattiga, andra är marginaliserade med psykiska och socia-

la problem. En del har en gång levt ett liv med familj, barn och stadigt arbete, men något har stjälpt dem. Andra har aldrig haft en egen bostad.

Under flera år från 1998 följde jag ett antal hemlösa, socialt marginaliserade kvinnor i Stockholm. Den dominerande bilden av den hemlöse var då fortfarande att det framför allt var en människa med missbruksproblem. För att få ett eget hem måste hon eller han först sluta med sitt missbruk och därefter klara av faserna i den så kallade bostadstrappan av normalisering. Först därefter kunde en egen lägenhet bli aktuell. Processen tog flera år och slog ut många, som efter en tid fick börja på ruta ett igen. I dag är det här systemet till viss del uppluckrat, samtidigt som bostadsmarknaden med försthandskontrakt är ännu mer svårforcerad.

När jag först träffade de hemlösa sov de på natthärbärgen, i källare, på vindar, eller hos mer eller mindre tillfälliga vänner. Dagarna tillbringades på daghärbärgen och på gator och i parker. En del bodde i husvagnar. Undersökningen var en etnologisk dokumentation av marginaliserade i huvudstaden och gjordes för Nordiska museet.

Kvinnorna visade mig en värld långt från majoritetsbefolkningens villa- och lägenhetsboende. De tog mig till institutioner där de mer eller mindre tillfälligt hade ett rum, till socialtjänstens tränings- och försökslägenheter, till husvagnar och bilar, till källare, vindar och allmänna toaletter. Överallt handlade det om överlevnad. Att lära sig hantera oväntade situationer och utnyttja tillfällen, öppna låsta portar, hindra larmet på offentliga toaletter att sätta igång, lära sig hur man sköter hygien och toalettbesök när man sover i en källare, lära sig vilka vänner och bekanta man kan lita på, och lära sig var natthärbärgena finns och deras regler. De flesta av de kvinnor jag träffade hade levt så i perioder. De ut-

nyttjades och utnyttjade. I förhållande till männen var de oftast i underläge, i förhållande till samhället alltid.

Under perioder av total hemlöshet bar de sina ägodelar – mest kläder – i kassar, och hade andra kassar stående hos kamrater som just då hade någonstans att bo. Ting förknippade med hem och hemliv var magasinerade efter vräkningar och oåtkomliga, eller helt borta. Minnessaker från barndomen, från föräldrar, syskon och tidigare liv hade försvunnit genom vräkningar, bränder, stölder, tillfälligheter och att inga ställen var trygga och säkra. Många kvinnor var mödrar och hade ofta foton av barnen i plånboken. Om inte plånboken också hade försvunnit. Det var som att de hade varit utsatta för ett krig, där hemmet bombats och inget lämnats kvar. Innan livet vände för en del.

En av de första jag blev bekant med var Britt-Marie, en överlevare i 50-årsåldern. Hon hade i sin ungdom haft hem och familj men förlorade allt genom amfetaminet. Sina sista år levde hon i en mindre stad med man, lägenhet och ett hem som hon byggde upp igen. Kanske såg det ut hos Britt-Marie lite som hemma hos Lajla, som också en gång haft familj. Trots många års boende i bilar klarade hon socialtjänstens trappa med olika typer av boenden, och fick så småningom ett förstahandskontrakt. Men det är tio år sedan och bostadsmarknaden är svårare att komma in på i dag. Numera bor hon i en förortslägenhet med allt det som karakteriserar ett hem, med välgjorda inramade broderade tavlor på väggarna, hennes stora hobby.

Men av det sjuttiotal kvinnor som blev välkända ansikten och namn för mig under de år jag följde de hemlösa, hade tio år senare mer än var tionde gått bort i förtid. Nästan alla hade tagit livet av sig.

Kajsa blev härom året en av dem. Under sitt långa liv som drog-

Hos Emma 1985, t.v., och hos Katarina 1982, t.h. Foto Annette Rosengren.
Ovan Kajsa omkring 2005, foto Kurre, och Viola omkring 2005, foto någon på Västan.

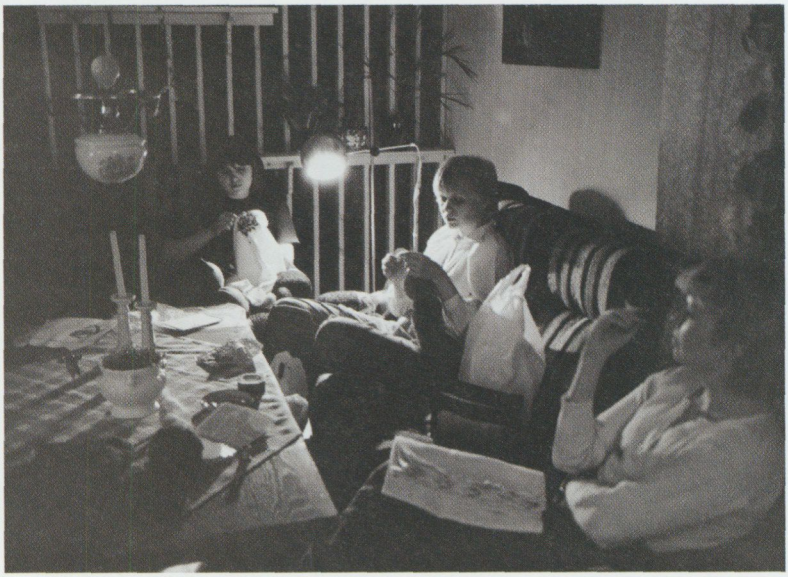

beroende hade hon varit andrahandshyresgäst i flera av socialtjänstens hyreslägenheter, men tvingats lämna dem när hon inte förmådde följa reglerna. Kajsa kom från en välbesutten medelklassfamilj och bar på en nedärvd psykisk instabilitet. Hon hade två barn, men hade misslyckats med att hålla sina löften till dem så många gånger att de till slut dragit sig undan.

Hon visste hur man kunde skapa ett vackert hem genom att kombinera socialtjänstens nya Ikeamöbler med saker som andra människor slängt. Hon brydde sig inte om att det fattades en skärva i kanten på en vas utan såg de vackra linjerna, och de vackra tonerna i färger som mättats i lyster. Kajsa såg skönheten i en mängd ting, och hade själv varit en skönhet.

I sitt sista hem, eget så tillvida att det sociala kontraktet var skrivet med henne och stod i hennes namn, kompletterade hon socialtjänstens basmöblemang med många utvalda containerfynd. Hon förmådde hålla ordning och visste att hon annars skulle bli vräkt. Efter mer än trettio års drogberoende, ett otal behandlingshem, otaliga förhoppningar om att det skulle bli bra, följt av otaliga misslyckanden, hade hon äntligen verkat finns sig till rätta i en miljö som var tillräckligt tillåtande för att hon skulle klara att bo kvar. Men beslut långt över hennes egen förmåga att påverka, tvingade henne att flytta. Hon bodde därefter i ett otryggt samboförhållande där hon slutade sitt liv.

Kajsa kunde verka avskräckande när hon var högröstad och med åren såg alltmer udda ut. Den en gång mycket vackra, långa kvinnan blev kutryggig, tunnhårig, fick dåliga tänder och sminkade sig överdrivet. Men ända till slutet kunde hon ha en ängels röst och visa stor omtänksamhet och klokhet.

Agneta var lika hemlös, drog sig fram på mycket reducerade bidrag från socialtjänsten och genom att samla och sälja skrot.

Hon var robustare än Kajsa, och var som många kvinnor överallt i världen känslomässigt djupt beroende av den man som hon för tillfället levde med. Ofta gick det riktigt bra i flera år tills mannen av någon anledning lämnade henne i sticket, ibland genom ett längre fängelsestraff.

Det är Agnetas förmåga att skapa hem och hemtrivsel, som jag vill lyfta fram. Och hon är inte ovanlig på det sättet. För alla, i alla fall de flesta, är ett eget hem, med en dörr att låsa, ett ständigt mål. Jag lärde känna henne 1999, när hon bodde i Lugnet, det stora kåk- och småföretagarsamhället som fanns innan Hammarby sjöstad byggdes. Där hade hon levt i husvagnar, bilar och tält, och var känd som snäll, pysslig och omtänksam. När vi träffades var hon 37 år och bodde med sin sambo i ett av de rum som restaurangägaren hyrde ut. Det var ett stort rum med kokvrå, ombonat, hemtrevligt och inrett med säng, soffgrupp och en mängd andra saker som hon hade hittat i containrar och soprum eller som andra kommit med som tack för lite mat och i glädje att ge.

Ingenting av alla dessa äldre ting kom från hennes tidigare liv, och hon berättade om tidigare mer eller mindre tillfälliga hem, som försvunnit i bränder och stölder. Strax efter att vi träffades brann det här hemmet också ner, och hon kom att bo i bil igen och så småningom i rum på olika institutioner, i socialtjänstens träningslägenheter, i skyddat boende för kvinnor och i bilar och husvagnar. Överallt samlade hon på sig och boade in sig med containerfynd. Soprum, containrar och övergivna vindskontor hade samma betydelse för henne som affärer för människor med mer pengar. Som samlare var hon inte unik i sin sociala miljö, inte heller med sin förmåga att i detta, som så småningom kunde bli mycket överlastade rum, skapa trivsel.

Hon hade aldrig haft ett förstahandskontrakt och just därför

kanske inte dragit på sig hyresskulder. Tolv år efter att vi träffades första gången hade hon arbete, anställning, stadig inkomst och var på väg att få lägenhet med förstahandskontrakt.

Hur klarar de att vända livet? Samma fråga har ställts i olika sammanhang och besvarats av många sakkunniga. I svaren till mig har det handlat om ändrade värderingar, för många besvikelser på falsk vänskap, att de höll på att dö, att de såg i spegeln vad livet hade gjort med dem och ville försöka reparera sin kropp, och att de ville försöka reparera förhållandet till barn och föräldrar. De hade tröttnat på att vara »den där pundaren som ingen vill ha kontakt med«, att »när någon frågar vad du gör så vill jag kunna säga att jag jobbar där och där«, och att de vare sig fysiskt eller psykiskt orkade leva det gamla livet längre. Den äventyrslust som många en gång haft, hade ersatts av en längtan efter bekvämlighet och stillhet. En av de första belöningarna kom när spegeln berättade om ansiktets förändring till det bättre. En annan förklaring är att medicinsk subsitutbehandling blev accepterat.

De flesta medelålders människor tycker nog att de har uppnått någonting i sitt liv och att de har anledning att vara åtminstone lite nöjda och stolta. Men dessa kvinnor menade, att trots att de genom sina erfarenheter fått stor människokunskap, hade de kastat bort sina liv. De önskade att mycket varit ogjort, eller som någon sade, att livserfarenheterna hade varit så svåra att de helst hade varit ogjorda. De hade känt mycket skuld och skam. Men när livet till slut stabiliserat och normaliserat sig, och de kanske kunnat bygga upp relationer till barn och familj igen, hade de gamla upplevelserna och erfarenheterna ändå kommit längre och längre bort. Skulden och ångern blir mindre påtaglig även om den kanske aldrig försvinner. Men alla kommer inte så långt.

Tamar och Helena 2003.
Foto Annette Rosengren.

Det som för mig en gång startade i en nyfikenhet på de liv som levs och de hem som formas innanför väggarna i ett småhusområde i ett mindre samhälle, ledde så småningom in i andra, oändligt mycket mer problematiska miljöer. En utomstående betraktar lätt andras hem med estetikens glasögon, men med andra linser kan seendet nå djupare nivåer av livet och bli intressantare. Ett hem vittnar om människors historia, och deras genus och fas i livet just då. Men många gånger kan hemmet berätta historier som bottnar i livserfarenheter som de flesta av oss förmodligen inte har.

Balkongen blev folkhemmets nya uterum. För frukost och kaffestunder, men också för att torka tvätt och vädra kläder.
Foto Gunnar Lundh 1941, © Nordiska museet.

Både ute och inne
– hemmets viktiga länkar och mellanrum

LENA PALMQVIST är etnolog med inriktning på byggnadskultur. Hon är verksam som avdelningschef vid Nordiska museet.

Förstukvistar, verandor, uterum, balkonger, entréer och trappuppgångar är alla exempel på mellanrum, länkar mellan ute och inne. Är det av praktiska skäl vi lägger stor vikt vid utformningen och inredningen av dessa rum eller har de andra betydelser? De välkända brokvistarna på Hälsingegårdarnas manbyggnader, i dag ett av världsarven, gav inte bara skydd för regn och rusk, utan var också statussymboler. Dessa öppna förstukvistar har en lång tradition i Hälsingland och varierar i utformning från socken till socken. Man kan avläsa bygdens ekonomiska utveckling genom att studera brokvistarna. I Hälsingelitteraturen beskrivs exempelvis Bjuråkers barockinspirerade brokvistar, där järnet och smidet varit förutsättningen för bygdens välstånd. I Delsbo och Järvsö har brokvistarna rokokoformer och i Ljusdal är det den gustavianska tiden som präglar brokvistarnas former, samtliga med linhanteringen som ekonomisk bas för den blomstrande näringen. I

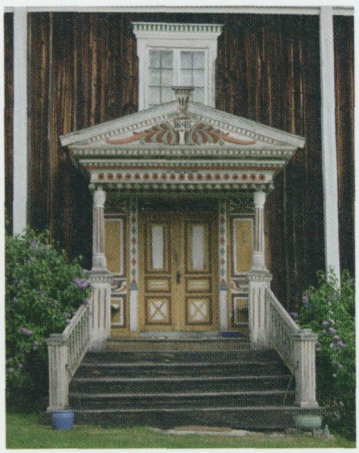

Hälsingegård med brokvist. Foto Lena Palmqvist.

Alfta och Ovanåker är empiren knuten till uppsvinget i skogsnäringen.

På samma sätt som Hälsingegårdarnas utsmyckade brokvistar gav en tydlig signal om gårdens status till den som trädde in, så förmedlas ett budskap i stenstadens arkitektritade entréer eller de med tiden personligt färgade ytterdörrarna och entréerna i de småhusområden som växte fram under sent 1900-tal och tidigt 2000-tal. Utformningen av den halvprivata zonen vid entrén till bostaden har ett starkt symboliskt värde, men är också av stor vikt för trivsel och trygghet.

Verandan – snickrad med glädje och glas

Glasverandor smyckade många nyuppförda byggnader på landsbygden under det sena 1800-talet eller byggdes som komplement till den äldre enkelstugan eller parstugan. Verandorna släppte in dagsljuset från tre håll och gav en känsla av att sitta ute i trädgårdens grönska. Sekelskiftets veranda var ofta inglasad, den kunde också vara öppen, men alltid under tak. Författaren Per Wästberg beskriver i boken *Sommaröarna* skärgårdens grosshandlarvillor i schweizerstil. De stora öppna verandorna, ofta i två våningar och smyckade med lövsågeriarbeten, blev ett mode under det sena 1800-talet och vid se-

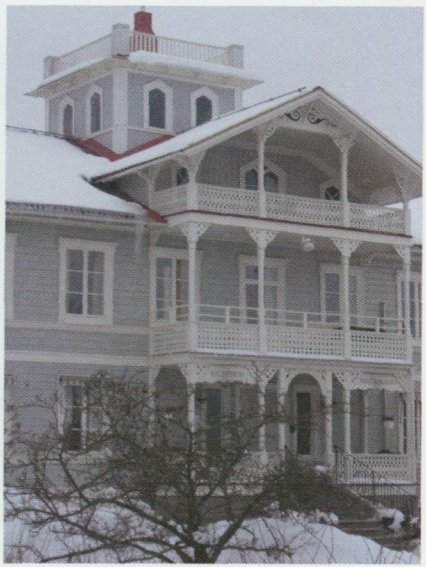

Arkitekten A.W. Edelsvärd förespråkade under slutet av 1800-talet verandan som den idealiska föreningen av inne och ute. Foto Lena Palmqvist.

Med det sena 1800-talets verandor flyttade sommarens sällskapsliv ut i naturen. Foto Nordiska museet.

Foto C.K. Thorncliff, Nordiska museet.

kelskiftet. Sågverksprodukter och mönsterritningar spreds genom tidskrifter och mönsterböcker. Där kunde snickargläddjens välkända konstruktörer Charles E. Löfvenskiöld och A.W. Edelsvärd publicera sina förlagor. Lövsågerier kunde köpas färdiga från snickerifabrik, men tillverkades lika ofta med hjälp av mallar direkt på byggplatsen. Mallarna till trots fick de öppna verandorna individuella mönster. Löfvenskiöld och Edelsvärd framhävde verandan som den idealiska föreningen mellan inne och ute.

Strävan efter att skapa ett behagligt, ombonat rum, men samtidigt njuta av att vara ute är densamma i utformningen av dagens uteplatser, även om uttrycken och formspråket är annorlunda. Vår tids uteplatser får gärna en takmarkis eller ett mer beständigt tak och kanske tillfälliga väggar för att skapa en skyddad rumsmiljö ute i trädgården. Strävan efter ljusa rum, såväl ute som inne, blev särskilt tydliga i funktionalismens och folkhemmets bostäder. Arkitekten Eskil Sundahl skriver i tidskriften *Byggmästaren* 1928: »Grundläggande princip för varje familjebostad är emellertid, att den skall ha riklig tillgång till sol och att barnen utan fara skall kunna leka ute i närheten av bostaden [...]. Man borde [...] dra konsekvenserna av den täta bebyggelsen och utveckla de gemensamma nyttigheterna och trevnadsmöjligheterna: ordna tvätt och uppvärmning kollektivt och se till att byggnadernas förläggning och markens disponering möjliggör sammanhängande lekplatser där barnen kan rasa fritt.«

Balkongen – folkhemmets uterum

Balkongens verkliga genombrott kom med HSB:s nyuppförda hyreshus på Kungsklippan i Stockholm 1934. Balkongen

I efterkrigstidens bostadsbyggande försågs smalhusen oftast med balkonger till varje lägenhet. Foto Lena Palmqvist.

Balkongen är sommarens eget rum. Här finns alla möjligheter att möblera och smycka med blommor. Foto Nordiska museet.

beskrevs som ett »friluftsrum« som var mycket uppskattat i de små lägenheterna. Förutsättningen för balkonger till varje lägenhet hängde samman med de samtida, nya stadsplaneidéerna. Den slutna kvartersbebyggelsen ersattes i nybyggda områden av öppna planer. I en stor stadsplaneutredning för Stadshagen i Stockholm 1932 var exempelvis husens placering i parallella längor i nord-sydlig riktning en av de bärande principerna. Under efterkrigstidens folkhemsepok byggdes allt fler flerfamiljshus i dagens närförorter i en krans utanför de gamla stadskärnorna. Det var lamellhus och smalhus. Utmärkande för den här tidens byggande var ljusa lägenheter och mycket sol, luft och grönska mellan husen. »Hus i park« var ett motto. Bebyggelsen var relativt gles, anpassad till naturen och med mycket grönska mellan husen. De nya bostadsområdena gav ett luftigt intryck i tydlig funktionalistisk anda. Det är också un-

der denna tid som balkongen blir ett av svaren på arkitekternas intresse för att släppa in ljuset i bostadsrummen och att värna om solljuset och den friska luften. Dessutom kom balkongen att bli en viktig del i den arkitektoniska utformningen. I tidningen *Allt i Hemmets* majnummer 1964 skriver författaren och designern Marguerite Walfridson: »När sommaren äntligen kommer sprängs ramen kring vårt hårt hopträngda vinterliv. Vi kan äntligen kasta stövlar och tjocka ytterkläder av oss. Vi kan slå oss ned på en bänk i en park eller i en uteservering. Vi kan obehindrat kila ut och in utan att stampa snö av fötterna. Och genom öppna fönster blåser vinden in dofter av livet utanför vårt eget ide. Vi öppnar dörren ut till balkongen och har plötsligt ett helt extra rum.«

Med folkhemsepoken blev balkongen vanlig i nybyggda flerfamiljshus, ett uterum som utnyttjades såväl till vädringsbalkong som för kaffestunder. För att skapa en gemytligare rumskänsla satte man gärna upp balkongskydd av markisväv på 1940- och 1950-talens balkonger och de smyckades naturligtvis med blomsterlådor, ett uppfällbart balkongbord, som när det inte användes hängde nedfällt på balkongräcket. Betongplattan som bildade golv var inte så stor, men den rymde förutom det uppfällbara bordet också ett par stolar.

I 1950-talets inredningstidskrifter lämnas återkommande varje vår en rad uppslag på hur man bäst kan ordna sin balkong eller uteplats. I *Allt i Hemmets* försommarnummer 1957 ges flera förslag på balkonginredningar. Under temat »sommaren ger oss ett rum till« ges en målande bild av balkongens möjligheter. Då som nu förvandlas balkongen av många till hemmets uterum, man gör den ombonad med en markis, lägger en strå matta på golvet och ger den färg och doft med blomsterlådor och

möblerar med stolar och bord. Men balkongen var också ett praktiskt extrarum för andra funktioner. Balkongen var en plats där man torkade tvätt och vädrade kläder eller staplade saker av alla de slag. I tidskrifternas artiklar är det framförallt olika typer av balkongmöbler som presenteras, gärna hopfällbara möbler eller möbler som även går att använda inomhus under resten av året. Balkongens funktion som extrarum blir tydlig, den är ett rum som kan förvandlas till en blandning av trädgård och finrum eller, som det uttrycks i *Allt i Hemmets* majnummer 1964: »Är det inte ganska underbart att under dessa trängselns tider äga ett utrymme som bara finns till för att ge avkoppling och stimulans?«

Loggian – en inglasad balkong för vår tid

I dagens bostadsannonser och bloggar är det tydligt att balkongen höjer bostadens värde, oavsett vilka planer man har för att utnyttja den. Balkongen tillför livskvalitet och inställningen till att bygga nya balkonger på gårdsfasaderna är positiv både från privata fastighetsägare och från de allmännyttiga bostadsbolagen. För fasaderna mot gatan är man mer restriktiv, vilket hänger samman med att gatumiljön har karaktären av offentligt rum och är en del av stadsbilden. Vad som också är intressant är att man i annonserna allt oftare möter begreppet loggia. Det kan innebära en inglasad balkong, men det kan också vara ett burspråk som är glasat från golv till tak. I en av bostadsbloggarna beskriver ägaren sin loggia: »Tidigare år har uteplatsen hemma utgjort mitt tempel och min spontana källa till energi. Sedan ett drygt halvår bor vi numera i lägenhet. Extremt välplanerat, väldisponerat, välpolerat och oerhört praktiskt och

Många av stenstadens hyreshus förses i dag med balkonger och uterum mot gårdssidan, men även i nybebyggelsen utanför city är balkongen en viktig del av boendemiljön. Foto Lena Palmqvist.

enkelt. Även fast lägenheten såklart saknar uteplats. Men den har en loggia. En loggia är enligt Wikipedia 'en täckt altan i en modernare betydelse'. Förr sa man inglasad balkong. Nu heter det loggia (ungefär som att man förr sa makaroner, men numera envisas med att kalla det pasta). I vart fall – här på loggian hittar jag just nu precis det lugn som behövs« (www.body.se/Lugnet i loggian).

Miljonprogrammets stora balkonger kunde ge plats för hobbyodlingar. Foto Peter Gullers, Nordiska museet.

Sommarens eget rum

Uteplatsen är främst förknippad med villaträdgården eller radhuset. 1930- och 1940-talens tvåvåningsvilla, med garaget indraget i huskroppen och med en smal entré strax intill, som leder besökaren upp till andra våningen, den egentliga bostadsvåningen, har i senare tid ofta kompletterats med en uteplats. I första våningen fanns tvättstuga, pannrum, förråd, garage och kanske ett hobbyrum. Huset var byggt på en hög sockel och länken mellan ute och inne var endast entrédörren. Men avsaknaden av direkt markkontakt kompenserades av en balkong från vardagsrummet eller sovrummet. Dessa villor har ofta kompletterats med ett tillbyggt uterum, en pergola. Golv, tak och väggar, varav väggen mot söder oftast är helt öppen. Pergolan kan kläs in med glas kring själva sittplatsen och den kan också täckas med glas om man vill utnyttja rummet även regniga dagar eller under vår och höst. I 1960-talets hus- och inredningstidskrifter finns otaliga exempel på hur man bygger en pergola, egentligen en av lövverk täckt gång, som kan skapa ett intressant trädgårdsrum som komplement till en sluten villa med dålig markkontakt.

Ambitionen att skapa sin egen uteplats, möblera, inreda som en personlig oas, är genomgående i det sena 1900-talets hus- och hemtidskrifter. I en artikel från juni 1990 presenteras sommarrummet, som kan vara en terrass, en balkong eller en skyddad bit av gräsmattan. Bakom uteplatsens skjutbara dörrar är vi ute, men ändå skyddade. När trädgårdsarkitekten Gunnar Lagerwall planerade detta uterum lät han två bli ett. Gränsen mellan ute och inne suddades ut. Glastak och öppningsbara glasväggar var lösningen.

Önskan att inreda sin egen balkong eller trädgårdsvrå har

också inneburit att skapa en privat, insynsskyddad zon. Trivseltryggheten som man talar om i trädgårdsartiklar från sent 1950-tal uppnår man bäst genom skyddande plank. Trädgårdsarkitekten Inger Wedborn skriver i en artikel 1957: »Husen blir mindre och mindre, då ökar trädgården i betydelse. Och trädgårdarna blir också mindre och mindre. Då ökar varje tomtmillimeter i betydelse. Och den moderna människa som hoppar omkring i tillvaron som en nervös kornblixt behöver alltmer ett eget rum och en egen skyddad vrå.« Villaträdgårdens uteplats, mer eller mindre ombonad, har varit och är fortfarande en lika privat yta som innanför husets väggar. Balkongen som gräns eller mellanrum har en annan historia innan den utvecklades till dagens loggia.

Prydnad, praktiskt tillskott eller statussymbol

Inspirationen kommer från Italien, såväl när det gäller balkongen som pergolan och loggian. De italienska renässanspalatsen inspirerade 1800-talets svenska arkitekter, och för att betona byggnadens mittaxel ritade man ofta in en prydnadsbalkong ovanför den tunga stenportalen. Balkongen markerade samtidigt husets förnämsta våning. Slottsbalkongerna har vanligen också krönt byggnadens mittaxel.

Det sena 1800-talets balkonger var främst en arkitektonisk utsmyckning och hade knappast någon betydelse som ett praktiskt tillskott till bostadsytan. De tidigaste balkongerna i Stockholm byggdes omkring sekelskiftet 1800 och utgjorde i första hand en detalj i fasaden. Under sent 1800-tal blev det vanligare med fler balkonger, ofta balkonger byggda i utsirat järnsmide, som bidrog såväl till byggnadens som till gatubildens karaktär. Men på

Fasadutsmyckning eller praktisk funktion? Det tidiga 1900-talets balkonger byggdes inte med tanke på de boendes behov. Men burspråk med rötter i medeltiden gav rummet ett generöst ljusinsläpp och en yta mellan ute och inne. Foto Lena Palmqvist.

1910-talet började även enklare nybyggnader att förses med balkonger, oftast på gårdssidan ovanför trapphusen. Från sekelskiftet 1900 var det även vanligt med indragna vädringsbalkonger i anslutning till trapphusen mot gårdarna. Dessa balkonger fick en utpräglad praktisk karaktär för vädring av kläder och vid städning. Placeringen av gatufasadens balkonger utgick inte från lägenhetens behov utan snarare från fasadens arkitektur. Det innebar i praktiken att fördelningen av vilka lägenheter som försågs

Balkonger byggda över hörn i flera våningar och krönta av en takterrass är en pendang till 1800-talets praktbalkonger. Foto Lena Palmqvist.

med balkonger var mycket ojämn. Innan bostadsbyggandet industrialiserades i stor skala var balkongerna närmast utsmyckningar såväl till form som till placering.

Balkonger har bortsett från skiftande funktion dock alltid varit

en utmärkande del av fasaden och arkitekturen, och från 1940-talet och fram till dagens byggande en självklar och viktig del av det nybyggda flerfamiljshuset.

Funktionalismens paroll om ljusa och luftiga bostäder innebar att varje lägenhet om möjligt skulle förses med balkong. Men det är först under 1940- och 1950-talens folkhemsepok som flertalet av de nybyggda flerfamiljshusen får balkonger. Och nu är det de praktiska aspekterna som dominerar. För att få in mer ljus i vardagsrummet försköts placeringen av balkongerna, så att balkongplattan inte skulle skymma fönstret i våningen under. Det innebar samtidigt att balkongen fick ett väggparti vid sidan om dörren, med plats bland annat för en väggfast vädringsstång. Under 1960- och 1970-talen drogs balkongerna ofta in helt eller delvis i huskroppen. Balkongerna blev större än minimåttet 140×200 cm som angavs i Bostadsstyrelsens normer *God Bostad*. I miljonprogrammets hyreshus är det vanligt att utanpåliggande betongskärmar bär upp balkongerna. Det ger balkongen vind- och insynsskydd och en rumskänsla som bidragit till att många gärna glasar in sin balkong. Resultatet blir ett uterum, vår tids glasveranda, som visserligen bara har markkontakt i hyreshusets bottenvåning, men som definitivt har en praktisk betydelse, som utvidgat vardagsrum eller förråd för cyklar och dylikt. Miljonprogrammets hyreshus försågs ofta med loftgångar, vilket reducerade antalet trapphus och hissar. Frågan är om vi är tillbaka till landsbygdens förstukvistar, en yta mellan ute och inne.

Funktionalismens balkonger med rundade hörn, ett uterum för sol och ljus. Foto Lena Palmqvist.

1960-talets punkthus i upp till tio våningar präglade utbyggnaden av storstädernas förortsområden. Till varje lägenhet hörde balkong. Foto André och Irène Reisz, © Nordiska museet.

Solveig Stenudd skriver i sin bok om balkonger att balkongen i sin mest sublima form symboliserar det upphöjda. Hon jämför med organisten på sin orgelläktare, prästen i predikstolen eller böneutroparen i minareten, som fungerar som andliga länkar. Den upphöjda positionen skulle samtidigt ge kontroll och överblick. Symboliken i balkongens upphöjda position är möjligen jämförbar med 1800-talets praktbalkonger och balkongerna

I miljonprogrammets 1970-talsområden fick balkongerna alltmer karaktären av uterum med utanpåliggande skärmväggar i betong. Många av dessa balkonger är fortfarande öppna, men en del har glasats in och blivit moderna verandor. Foto Lena Palmqvist.

på de kungliga slotten. Men förflyttat till folkhemmets balkonger, var mans egendom, ligger det närmare till hands att jämföra balkongen med glasverandan, den inglasade balkongen, dagens loggia eller den personligt utformade uteplatsen. Samtliga är en del av vår privata miljö, den utvidgade bostaden som fångade dagsljuset, närheten till naturen men samtidigt skydd för väder och vind.

Foto Karl Heinz Hernried, © Nordiska museet.

Snickra på sin värdighet
Om folkhemmets sommarstugor

LARS WÄREMARK är språklärare och läromedelsförfattare. Artikeln är tidigare publicerad i *Arbetarhistoria* 2012:2.

Under mellankrigstiden förkortades veckoarbetstiden till 48 timmar och semestern infördes. Denna nyvunna fria tid användes av industriarbetar- och hantverkarfamiljer för att bygga egna sommarstugor runt Sveriges storstäder. Några av dessa stugor finns i ett område som heter Pålamalm och ligger tre mil söder om Stockholm vid en liten sjö på Södertörn. Området ligger på en barrskogsbevuxen rullstensås, långt från annan bebyggelse, och har aldrig haft någon bussförbindelse. Stuglivet där på 1950-talet hade många drag som jag tror till väsentliga delar återfanns även i många andra arbetarområden och i enskilt belägna stugor.

Pålamalm styckades under efterkrigstidens högkonjunktur i mitten av 1940-talet i 40 tomter på vardera ett par tusen kvadratmeter. Tomterna köptes av arbetar- och hantverkarfamiljer som bodde i mer eller (ofta) mindre moderna ettor i södra Stockholms arbetarområden. Köparna var kring 30 år och hade små barn – ett av barnen var jag själv. Den första tvåveckorssemestern röjde familjerna sina tomter och bodde då hela sommaren

När jobbet slutar börjar fritiden och kanske snickrandet på den egna stugan. Foto KW Gullers 1955, © Nordiska museet.

i tält. Nästa år började de snickra på sina minimala stugor, 5–10 kvadratmeter, med kamin och plåtrör som skorsten. För att få fram virket måste man anlita lastbil. Tomtägarna själva åkte cykel med barn, verktyg, mat och fotogen (till primusköket). Ett fåtal familjer hade motorcykel, några år senare moped. Dricksvatten hämtade man i en gemensam brunn.

Efter några år byggde man till stugan, kanske till 15 kvadratmeter. Året därpå byggde man till en öppen veranda, efter ytterligare några år försåg man verandan med tak, och till sist byggde man

Foto Karl Heinz Hernried,
© Nordiska museet.

in den. På det sättet spred man utgifter och jobb över en längre tid. En liten trädgård hade de flesta också, trots att grusåsens jordmån är mindre lämpad för odling.

För en del arbetare var stugan ett livsprojekt. En sådan funktion beskriver Ronny Ambjörnsson i ett arbete som är baserat på hans egna minnen från 1940-talet: Spikarna i familjens stuga »höll inte bara huset på plats utan också oss själva så att vi inte blåste bort, upplöstes av regnet eller uppgick i det omgivande mörkret. Huset gav oss vår identitet. Pappa var inte i första hand

arbetare, inte heller husägare. Han var husbyggare.«

Ambjörnsson är en de få kulturforskare som från etnologisk eller socialhistorisk synpunkt tar upp de stugor som byggdes av folkhemsepokens arbetare. En annan är Åke Daun, som vi återkommer till. Stugorna brukar inte heller ägnas något större intresse av våra politiker. De permanentbostäder som byggts för arbetare under 1900-talet, inte minst under årtiondena kring 1950, har däremot ägnats mycket forskning, liksom den offentliga planering som ligger bakom dem och som är väl dokumenterad i press, debattböcker och offentliga arkiv.

En del arbetare prioriterade en egen stuga framför en större permanentbostad, enligt min tolkning ofta för att de i egen regi ville ge sina barn en hälsosam miljö präglad av luft och ljus. Den ambitionen är i linje med den bostadshygienism som låg i tiden och som visar sig i stadsplaneringens luft- och ljusideal och i intresset för friluftsbad, simhallar och simundervisning. Men i den etablerade historieskrivningen finns arbetarnas insatser för sina barns hälsa sällan med. Där framstår de – eller snarare skapas och bekräftas de – som en passiv kategori vars boendevillkor förbättrats av läkare och arkitekter, inte av dem själva. Den enda typ av fritidsbostad som ofta dyker upp i litteraturen är talande nog kolonistugan, som haft mycket styrning från myndigheterna och även omhuldats av filantropin.

Det finns alltså goda skäl att forska i bakgrunden till de stugor som under högkonjunkturen vid 1900-talets mitt byggdes av industriarbetar- och hantverkarfamiljer, inte minst kring våra storstäder. Vilka drivkrafter fick dem att ägna stugan så stor del av sin fritid och sina begränsade inkomster? Varför prioriterade de inte en bättre permanentbostad?

Bostäder för arbetare

Filantropiska organisationer hade sedan 1800-talet låtit bygga hyreshus för arbetare. Under mellankrigstiden blev politiker och myndigheter mer aktiva i bostadsplaneringen. Man tillsatte Bostadssociala utredningen, och många kommuner engagerade sig i bostadsföretag på orten. På 1930-talet började man bygga barnrikehus, det vill säga skattesubventionerade hus med tvåor och treor för obemedlade barnfamiljer. Barnrikehusen, med totalt omkring 15 000 lägenheter i hela landet, har fått stor uppmärksamhet av eftervärlden. Bland annat visar Stockholms stadsmuseum en till originalskick restaurerad lägenhet i ett sådant hus.

En del forskare ser satsningen på arbetarnas bostäder som ett uttryck för en ambition från överhetens sida att »förborgerliga« arbetarna genom att få dem att satsa på hemmet. Detta anses ha haft en större känslomässig laddning i borgerliga kretsar än i arbetarkretsar, där männen förlade en del av sitt umgänge utanför hemmet. En populär föreställning i borgerliga kretsar var att arbetarna var odisciplinerade i största allmänhet, till exempel i sin uppfostran av barnen, skriver Sten O. Karlsson. Han finner dock inte något stöd för den föreställningen i de arbeten han studerat, bl.a. av Romulo Enmark och Helene Brembeck. Tvärtom visar dessa att arbetarbarnen var strängt hållna, med höga krav på hygien, bordsskick och artighet.

I den litteratur Karlsson studerat finner han också att arbetarna i Göteborg, som står i centrum för hans avhandling, hade begränsade ambitioner för den egna levnadsstandarden, inklusive bostadsstandarden, och prioriterade en annan trygghetsfaktor: i stället för att »investera i en egen bostad förlitade man sig på grannarnas ekonomiska och sociala stöd«. Karlsson framhåller

Bra bostäder för arbetare i Fredhäll i Stockholm.
Foto Gunnar Lundh 1938, © Nordiska museet.

att inte bara de gamla borgerliga opinionsbildarna misslyckades med sin propaganda för egna hem och bostadsrätter – det unga HSB mötte samma svårigheter.

Även på andra håll än i Göteborg tycks arbetarna ha varit mindre intresserade av bättre bostäder än överheten ansåg att de borde vara. Alva och Gunnar Myrdal föreslog ekonomiskt stöd till bostäderna, men menade att trångboddheten inte hade sin grund enbart i ekonomiska problem. De stödde sig på två

undersökningar som enligt dem visade att somliga bodde »trångt och uselt på grund av dålig bostadskultur«.

De blivande stugbyggarna på Pålamalm bodde i södra Stockholm där de kunde se nya hus växa upp, även barnrikehus. Stadsplanerarnas tankar bakom den nya bebyggelsen kom familjerna sannolikt i kontakt med via radion och dagspressen. Idealet var en hälsosam miljö präglad av luft och ljus med gröna lekplatser mellan husen. Detta har behandlats av bl.a. Henrik Björck.

Luft och ljus ville även Pålamalmsfamiljerna ha, och de satsade tid och pengar på det. Men de föredrog att skapa sig en sådan miljö på egen hand, genom att bygga sig en stuga som komplement till hemmet i stan. På det tallskogsbevuxna Pålamalm hade barrskogsluft rykte om sig att vara hälsosam, och området ligger inte så långt från dåvarande länssanatoriet i Uttran, en ort som sades ha hälsosam luft, lämplig för lungpatienter. Luft och ljus fick vi barn på tomten och i skogen, och dessutom vid den badbrygga som några av våra pappor byggde vid sjön under ett av de första åren. Vid samma tid, 1948, tillsatte regeringen en kommitté med uppgift att utreda friluftsbad och simundervisning.

När fritiden kom till folkhemmet

När arbetstiden förkortades och reglerades och två veckors semester för arbetstagare infördes, skapades det en tydligare gräns mellan arbetstiden och den utökade arbetsfria tiden, som nu började kallas för fritid. Hur skulle fritiden användas?

Diskussionen om fritiden under 1930- och 1940-talen behandlas av Jochum Stattin, som i fokus har hobbyerna. Från olika håll arbetades det med att anpassa och kolonisera fritiden och dess möjligheter, skriver han. På statlig nivå skedde en ideologisk

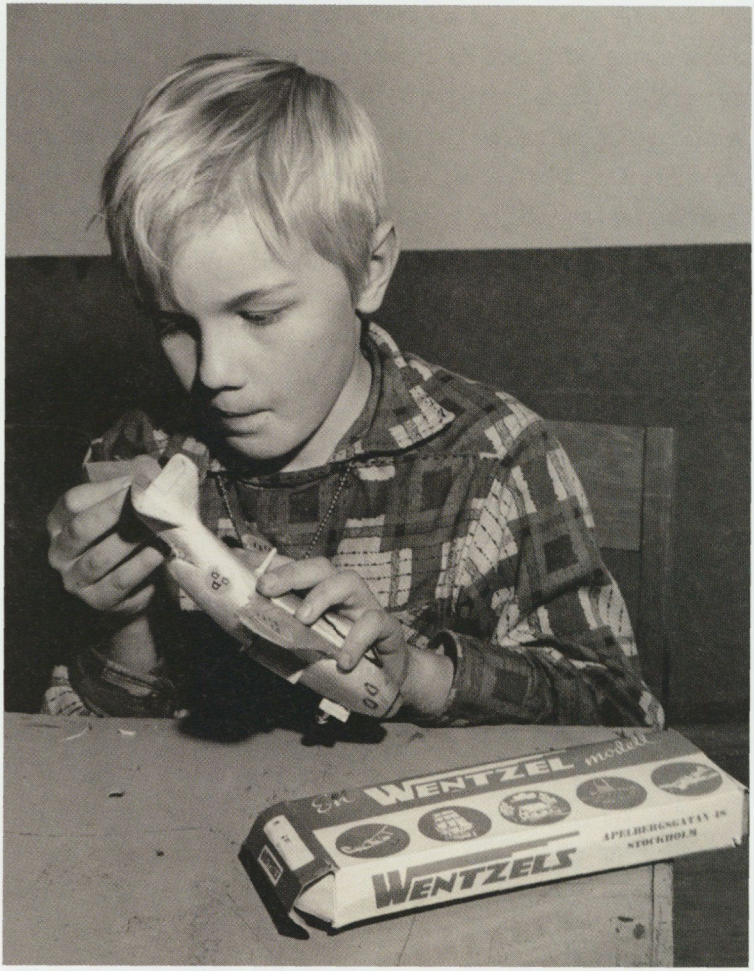

Målmedvetet arbete med modellflygplan från Wentzels hobby.
Foto Karl Heinz Hernried, © Nordiska museet.

mobilisering, kommunerna byggde upp fritidsförvaltningar och privata företag sålde hobbyartiklar. Stattin fortsätter: »Att ha en hobby blev ett tecken på att man själv tog del i välfärdslandets håvor. Med grund i de individuella projekten formades på så sätt målen för det gemensamma folkhemmet.« I debatten framhölls att hobbyn gjorde sina utövare kunniga och målmedvetna, medan de som inte hade någon hobby beskrevs som »slöa och initiativlösa individer utan förutsättningar att själva kunna forma sin framtid«. Stattin betonar att det centrala i hobbyn inte var att äga saker, utan att skapa och/eller bruka dem, till exempel väva nya dukar eller bygga modellplan.

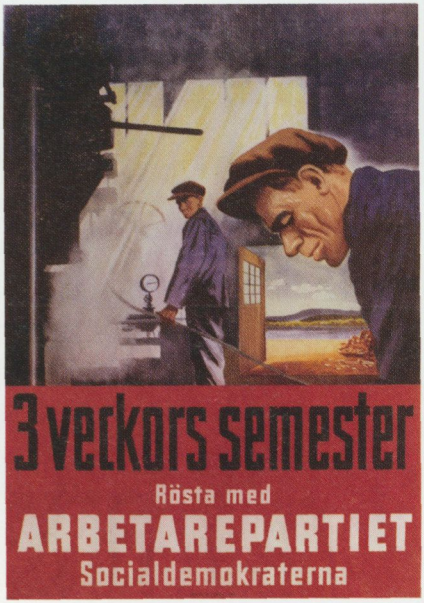

Valaffisch för Socialdemokraterna 1948 efter fotografier av C. G. Rosenberg. Riksdagsbeslut om den tredje semesterveckan kom 1951. Foto Nordiska museet.

När semesterlagen kom 1938 framstod en aktiv och organiserad fritid som ett ideal, ett synsätt som behandlas av Lena Eskilsson. En fritidsutredning, tillsatt 1937, förordade vistelse i skog och mark under semestern. I Ystad hade man 1936 ordnat en uppmärksammad utställning, Fritiden, där man presenterade kulturaktiviteter som studiecirklar och biblioteksbesök, och tekniska sysslor som modellflyg och fotografering. Friluftslivet fanns också med, och reselivets organisationer var företrädda.

Under 1930-talet diskuterade man i borgerliga kretsar behovet av en så kallad sportstuga. En vanlig tanke var att det monotona arbetet behövde en motvikt i form av en rikare fritid, när man gärna skulle leva primitivt i sin stuga – i mindre stugor kunde man till och med reda sig utan hembiträde – därav termen sportstuga. I diskussionen framstår sportstugan, gärna arkitektri-

tad, som en utgångspunkt för friluftsaktiviteter i skog och mark.

I den borgerliga debatten fanns arbetarna inte med. Efter kriget fick en del av dem råd att köpa sig tomt, och kunde använda semestrarna till att bygga sig en stuga. Hur ville de använda den? Åke Daun intervjuade 1977 ett antal sommarboende i tre stugområden, bland dem Sandby (fingerat namn), ett arbetardominerat stugområde tre mil från Göteborgs centrum. Av de 48 Sandbyinformanterna var 21 mellan 50 och 69 år och 7 var över 70 år – en ålderssammansättning som liknar den som 1977 rådde på Pålamalm. Drygt hälften av Dauns informanter hade sommarbott i området ganska länge, 16–46 år. Bland aktiviteterna nämnde några jakt, några promenader. Några av de yngre gick med barnen till simskolan.

Men en stor del av Sandbyinformanterna nämnde inte alls någon aktivitet utanför den egna tomten. En äldre informant berättade att »vi målar och tapetserar och gör om, fast det inte behövs, det är ju alldeles nygjort«. Sommarboendet var, sammanfattar Daun, »inriktat på arbete med händerna, i trädgårdarna och med husen«. Likadant var 1950-talets sommarboende på Pålamalm, som jag minns det. De vuxna använde semestern och den övriga fritiden till att arbeta med stugan och trädgården och lämnade sällan tomten, utom för att följa med oss barn till badplatsen. Det tolkar jag som ett sätt att, med Stattins ord, »ta del i välfärdslandets håvor«: Man byggde, byggde om och planterade, och skapade sig på så sätt en rik fritidsmiljö. Eller kanske var det skapandet i sig som gjorde fritiden rik. Vi kan jämföra med att Daun lyfter fram just arbetet med hus och trädgård, och att Stattin betonar skapandets centrala roll i hobbyutövningen. I alla händelser har stugan här en helt annan funktion än den hade i 1930-talets borgerliga debatt.

En reflektion jag gjort är att den borgerliga debattens stugor, och naturen kring dem, kan framstå som en miljö att konsumera (i form av upplevelser i omgivningarna), medan Sandby- och Pålamalmsbornas bygg- och trädgårdsintresse är inriktat på att skapa sig en semester- och fritidsmiljö inom den egna tomtens gränser. Till det skapandet använde de både semestern och veckosluten. När semestern ökade till tre veckor 1951 fick de mer tid till det. Deras fritid var aktiv, som vi sett, men inte organiserad, i alla fall inte av organisationer och kommunala fritidsförvaltningar. Det var i egen regi som de, med Stattins ord, formade sin framtid.

Värna sin integritet

Pålamalmsbornas stugor tog nästan all deras fritid och innebar en stor investering, sedd i relation till deras begränsade inkomster. Varför var stugan mer attraktiv än en permanentbostad med högre standard? Varför var Pålamalms egen badbrygga mer attraktiv än de kommunala baden?

En reflektion jag gjort är att Pålamalmsfamiljerna kanske uppfattade myndigheternas ambitioner som alltför vittgående, som ett uttryck för den patri- och matriarkaliska attityd som Yvonne Hirdman lyfter fram i 1930- och 1940-talets planeringsiver. I så fall kan vi se stugorna som ett sätt för ägarfamiljerna att värja sig mot överheten, att värna sin integritet. Ofta låter man makarna Myrdal symbolisera den nämnda attityden, men de var inte ensamma. Flera forskare bl.a. Billy Ehn, Orvar Löfgren och Christopher Lasch, har uppmärksammat en från mellankrigstiden utbredd tendens att yrkeskvinnor och -män inom natur- och beteendevetenskaperna ges allt större inflytande över livsområden som tidigare betraktats som privata, till exem-

pel boende och barnuppfostran. I dag kan vi ha svårt att förstå att professionella förskollärare och psykologer, en självklarhet för oss, på 1930-talet kanske kunde upplevas som ett hot mot familjens integritet.

Min tolkning är att Pålamalmsfamiljerna ville ha inflytande över sitt boende. Det hade de kunnat få i en villa. Men i stugan räckte den egna kompetensen, och därför också pengarna, längre än i en tekniskt mer komplicerad villa. Männen på Pålamalm kunde snickra enklare hus, men behövde hjälp med att mura skorstenar eller gjuta källare. Stugan kunde man också sälja utan att bli hemlös om ekonomin så krävde. Det gick inte med en villa.

En av Pålamalmsfamiljerna var Lisa och Olle och deras barn. När de 1947 köpte tomten på Pålamalm bodde de i en etta i en

Foto Mark Markefelt,
© Nordiska museet.

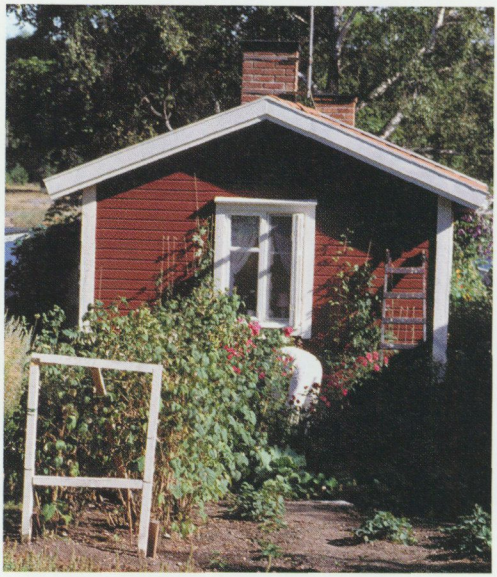

arbetarförort, med wc och rinnande vatten, men utan centralvärme och varmvatten. Olle jobbade på en industri och Lisa städade. På Pålamalm byggde de sig en stuga på 3×3 meter. I stan hade de säkert kunnat få en trea i ett barnrikehus.

Olle var född under första världskriget och hade växt upp i en nödbostad i Stockholmstrakten – en avbalkning på 15 kvadratmeter med brädväggar i en gammal gymnastiksal, som man delade med andra barnfamiljer, var och en i sin avbalkning. Lisa var några år yngre och hade växt upp under knappa förhållanden i en liten stad.

Varför prioriterade Lisa och Olle stugan före en permanentbostad med högre standard? Mitt svar är att de gjorde något mer och större än odlade och snickrade på sin tomt och stuga. De byggde upp sin mänskliga värdighet. På egen hand och för egna pengar snickrade Olle sig bort från sin barndoms nödbostad. Lisa odlade och hushållade sig bort från sin barndoms fattigdom. Hushållsarbetet var tungt för henne och de andra kvinnorna på Pålamalm, där man lagade maten på primuskök och bar vatten från en gemensam brunn, som för en del låg flera hundra meter bort. I stan hade de i alla fall rinnande kallt vatten och gasspis. Men de, och männen, kunde sköta sina sysslor i sin egen takt. De kunde också själva bestämma hur de skulle utforma tomten och stugan, inom sina snäva ekonomiska ramar (och Byggnadsnämndens krav, som inte var höga för så små stugor).

Skapa sin värdighet

Som jag ser det hade Lisa och Olle ett behov av att skapa och vidmakthålla ett avstånd till barndomens fattigdom och förnedring, och det hade också många andra med liknande erfa-

renheter. Tydligast var detta för mig när barnrikehusen någon gång nämndes bland min barndoms vuxna – bland folket på Pålamalm eller i familjens umgängeskrets i övrigt, i båda fallen miljöer där männen var industri- eller lagerarbetare och kvinnorna städerskor och ekonomibiträden, någon gång kontorister. Barnrikehusen nämndes alltid med ett tonfall som markerade avstånd till den boendeformen, och ofta medlidande med dem som inte kunnat ordna en godtagbar bostad på egen hand. I barnrikehus skulle man inte bo om man kunde undvika det.

Attityden till barnrikehusen uppmärksammas av Karlsson, i hans fall gäller det Göteborg. Två kvinnliga informanter som växte upp i barnrikehus där på 1930- och 1940-talen har i intervjuer berättat för honom att många arbetare uppfattade dessa hus som ett nytt slags filantropi eller fattighjälp. Han jämför med Enmark, som i intervjuer med arbetare födda kring 1900 funnit att filantropins hyresgäster av andra arbetare placerades en bit ner på den sociala rangskalan.

Karlssons informanter ger uttryck för samma attityd som jag minns från 1950-talet. I våra kretsar behövde en godtagbar bostad inte nödvändigtvis ha två rum eller varmvatten. Men den fick inte smaka fattigvård och förnedring. Det gjorde barnrikehusen, och den smaken bet sig fast i många år efter att kraven på låg inkomst och många barn hos hyresgästerna hade försvunnit 1948. Kanske hade även de nya »vanliga« hyreshusen tagit åt sig lite av samma smak. Det centrala problemet var ju överhetens pekpinnar, med eller utan subventioner. De som en gång tagit sig ur förnedringen hade behov av att hålla avstånd till den.

En del par i vår bekantskapskrets hade fått barn innan de hade egen bostad. Några hade, med bibehållen värdighet, löst problemet genom att familjen tog ett portvaktsjobb och därmed fick

tjänstebostad (och slapp bo i barnrikehus). En stor del av portvaktssysslan sköttes av frun i familjen. Bland 1950-talets mammor i Stockholm tycks för övrigt många ha förvärvsarbetat. I sina intervjuer fann Gustav Jonsson och Anna-Lisa Kälvesten – i ett slumpmässigt urval av Stockholmspojkar födda 1939–1945 – att i socialgrupp 2 och 3 arbetade mammorna till drygt 30 procent av pojkarna heltid utanför hemmet när pojkarna var i skolåldern, 20 procent arbetade deltid, och 4 procent hade ett hemarbete, till exempel som portvakt.

Som jag ser det åstadkom Olle och Lisa inte i första hand en stuga och en trädgård. De skapade mening och värdighet i sina liv, liksom de övriga på Pålamalm. Många hade tidigt förlorat anhöriga i tbc och andra fattigdomens sjukdomar, inte sällan på Uttran. Sunda permanentbostäder hade Pålamalmsfamiljerna goda skäl att välkomna – men inte till priset av sin mänskliga värdighet. Kanske upplevde de att sundheten, och »bostadskulturen« i stan, höjdes mer av att kompletteras med en egen stuga än av ett rum till i lägenheten.

Vi barn hade som sagt en badbrygga. Den var Pålamalms enda gemensamt byggda anläggning, och har förblivit det. Pålamalmsfamiljerna förenades av att de satte högt värde på självständigheten, vilket innebar att man inte behövde fråga någon vilka tallar man skulle såga ner eller var man skulle anlägga sitt stenparti. Familjerna manifesterade, var och en på sitt sätt, den gemensamma ambitionen att inom sina – med borgerliga mått – snäva ekonomiska ramar bygga upp en bättre tillvaro för sig och sina barn än de själva haft som barn. Hur den tillvaron såg ut ville de bestämma själva, nu när de för första gången i livet fått råd med något mer än det allra nödvändigaste. Deras önsketillvaro skilde sig inte så mycket från den som planerarna ville ordna för dem – i

Foto Karl Heinz Hernried, © Nordiska museet.

båda fallen var barnen i centrum. Men på Pålamalm styrde och ställde de själva. För Olle måste det ha varit en oerhörd kontrast till barndomens beroende av fattigvården.

Efter knappt femton år, i slutet av 1950-talet, hade Pålamalmsfamiljerna, i likhet med andra friska och arbetsföra i Sverige, upplevt en enormt snabb höjning av sin levnadsstandard, något de inte kunnat förutse. Semestern hade ökat till tre veckor. Stugorna hade byggts ut till 40 kvadratmeter och fått värmeiso-

Foto Erik Liljeroth, © Nordiska museet.

lering, och många familjer hade anlitat någon murarkunnig bekant som murat skorsten medan de själva biträdde honom som hantlangare. Nästan alla hade köpt bil. 1950-talets infrastrukturlyft hade Telegrafverket stått för: telefonledning genom skogen och en telefonkiosk med tioöringsautomat. Under årtiondet hade några stugor fått nya ägare. Bland dessa fanns en familj där mannen var en tysk metallarbetare som kommit hit som flykting 1933 – den förste på Pålamalm med annan etnisk bakgrund än svensk.

Bilen – en standardhöjning och ett stort intresse vid mitten av 1900-talet.
Foto KW Gullers, © Nordiska museet.

Inne i stan hade många Pålamalmsfamiljer under 1950-talets lopp bytt upp sig till en ny, modern tvåa i Björkhagen, Bagarmossen eller kanske det alldeles nya Rågsved; några hade till och med flyttat till en trea. Stugan hade de kvar, och till den behöll de starka känslomässiga band livet ut. Med dess hjälp hade de byggt upp den värdighet som de behövde för att kunna flytta till det smalhusparadis dit politikerna länge sökt locka dem – utan att känna sig som objekt för omsorger som smakade barndomens fattigvård och förnedring. Kanske kände de sig rent av som hyresgäster.

Arbetarnas prioriteringar

En studie av arbetarnas stugbyggen skulle fokusera på vad de gjorde för sina barns hälsa, inte på deras bristande intresse för större permanentbostäder, det vill säga på vad de valde bort. Källmaterialet är dock magert, som nämnts ovan, och Pålamalm är ett bra exempel. I dag är många stugor där 60–70 kvadratmeter och har permanentstandard, några är också permanentbostäder. De röjer inte mycket om områdets historia, som inte heller är dokumenterad utöver stugritningarna i Byggnadsnämndens arkiv, protokollen från tomtägar- och vägföreningens verksamhet, och privata foton – källor som inte säger mycket om tankarna bakom familjernas strävan. Badbryggan är borta sedan länge, utan att ha lämnat spår vare sig på stranden eller i arkiven. Vi som minns den är över 60 år.

Äldre människors minnen av sin barndom, till exempel mina egna, är ett mycket bristfälligt källmaterial, men i stort sett det enda som står till buds om arbetarnas tankar bakom sina stugor. Källsituationen liknar den som gäller för arbetarnas 1900-tals-

Foto Karl Erik Granath, © Nordiska museet.

historia i stort, som Billy Ehn och Orvar Löfgren karaktäriserar den. De framhåller att den borgerliga kulturens hegemoni inte bara innebär att andra kulturformer blir undanskymda, utan också att dessa inte heller lämnar så tydliga spår i skriftliga källor. De ger inga exempel, men ett sådant finns ovan: den (för mig välbekanta) negativa attityd till barnrikehusen som Karlsson funnit i intervjuer men inte tycks ha mött någonstans i den omfattande litteratur han läst för sin avhandling. Även Karlsson tar upp arbetarhistoriens källsituation, och talar om folkets odokumenterade idéhistoria. Verksamheten i våra folkrörelser är bättre dokumenterad, men stugorna ligger utanför rörelsernas verksamhetsområden.

Vill vi få grepp om hur arbetarna kring 1950 såg på sitt boende – och inte nöja oss med den borgerliga historieskrivningens bild av dem som en kategori som var ur stånd att på egen hand förbättra sina villkor – måste intervjuer bli en central källa. Det är hög tid att börja.

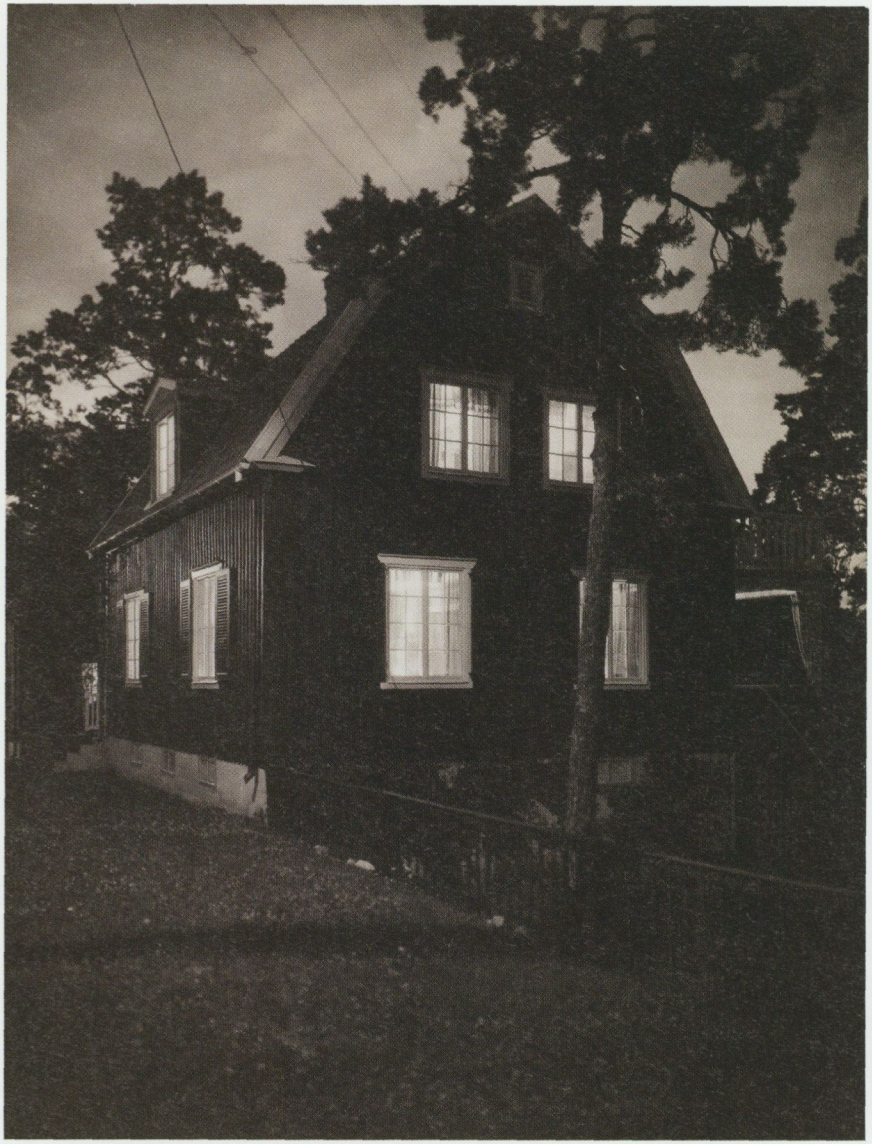

Foto Nordiska museet.

Ljuspunkter

DAN WALDETOFT
är intendent vid Nordiska museet.

Mormors och morfars självbyggda 30-talshus i stations- och sågverkssamhället Vansbro i Västerdalarna. Övervåningen uthyrd, i bottenplanet två rum och kök med en hall. Toalettutrymmet stort som en skrubb. Köket däremot väl tilltaget med arbetsbänk vid ena fönstret, vid det andra stod kökssoffan där morfar vilade middag med en kudde under nacken. Skafferi, så klart. Kylskåpet, ett senare tillskott, tronade i hallen. Sovrummet, sängar i vinkel längs ytterväggarna, byrå. Och så lukten av liniment. Vardagsrum med skåpsäng, chiffonjé, ett runt pelarbord invid den stora öronlappsfåtöljen. Och vägguret. Tiden är 1960-talets första år.

De som varit med om det elektriska ljusets ankomst till landsbygden hade inte lamporna tända i onödan. Men ändå. Ljuset kunde flöda. Som i köket där i Vansbro. Dubbla ljusrör ovanför diskbänk och spis, och mitt i rummet, ovanför köksbordet. Ingen annan ljuskälla. Här behövdes ljus. Alltid fanns det något som behövde ses över eller lagas vid köksbordet på kvällen. Kanske var det tillfälle att gå igenom veckans utgåva av Vansbrobladet, eller att skriva brev till släktingar på annan ort och berätta om

Foto Bertil Höder, © Nordiska museet.

sakernas tillstånd. Före läggdags tog morfar sin knäckebrödsmacka med Norgemargarin och en skvätt mjölk ur den emaljerade muggen, stående vid diskbänken i det skarpa skenet från lysrören.

Också sett utifrån var köket väl upplyst. Inomhus förstärktes

Foto Erik Holmén, © Nordiska museet.

den nästan obarmhärtiga känslan när den mörkblå rullgardinen i fönstret mot vägen drogs ner.

I familjens tvårumslägenhet i ett 50-talshyreshus på en annan ort i Dalarna hade kökslampan flyttat in och med den ett annat, behagligare ljus. Där sov föräldrarna i soffan i vardagsrum-

met. Teakbokhylla längs ena väggen med uppslagsverket och några andra böcker, radioapparaten och storebrors skivspelare, några prydnadssaker och fotografier i ram, naturligtvis. Vid den motsatta väggen rokokobyrån med marmorskiva, ett par stolar. Belysningen, en vägglampa med rörlig arm vid soffan, taklampa och en lampa i fönstret. Här stod tv:n, och rummet användes därför också i vardagslag, men karaktären eller känslan av finrum levde ändå kvar.

I rummet i Vansbro fanns den sedvanliga takarmaturen med bruntonade glaskupor och en golvlampa med tygskärmar. Tjocka gardiner. Ljuset var dämpat. Men på kvällen gick det ändå att titta i fotoalbumet eller på Dorés illustrationer i familjebibeln. Och på läkarbokens skräckframkallande men oemotståndliga bilder på ansiktssvulster och kroppsdelar angripna av elefantiasis. Och sen, i mörkret om kvällen, i den utfällda skåpsängen. Ljuset från de enstaka bilarnas lyktor svepte spöklikt genom rummet. Pendylen på väggen slog långsamt och ödesmättat. Ingen sänglampa att tända vid behov som ovanför dyschan i sovrummet hemma i lägenheten.

Där, som lillebror sov i sin säng i hörnet vid fönstret. Storebror borstade noggrant tänderna i badrummet vägg i vägg. Sänglampan, som något lindrade den krampartade mörkerrädslan när jag ivrigt väntade på att han skulle komma och lägga sig i sängen bredvid mig. Efter kvällsbönen släcktes ljuset. Tryggheten hade infunnit sig.

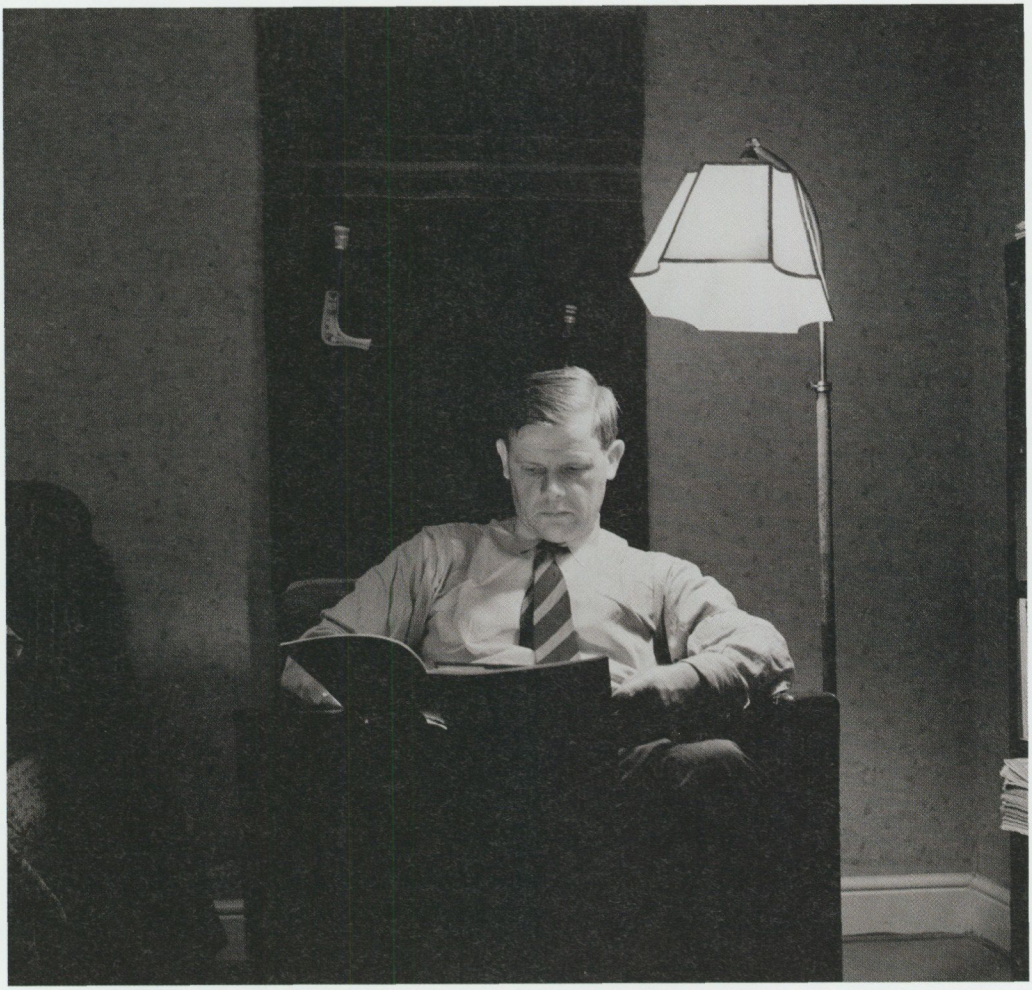

Foto Gunnar Öhrn, © Nordiska museet.

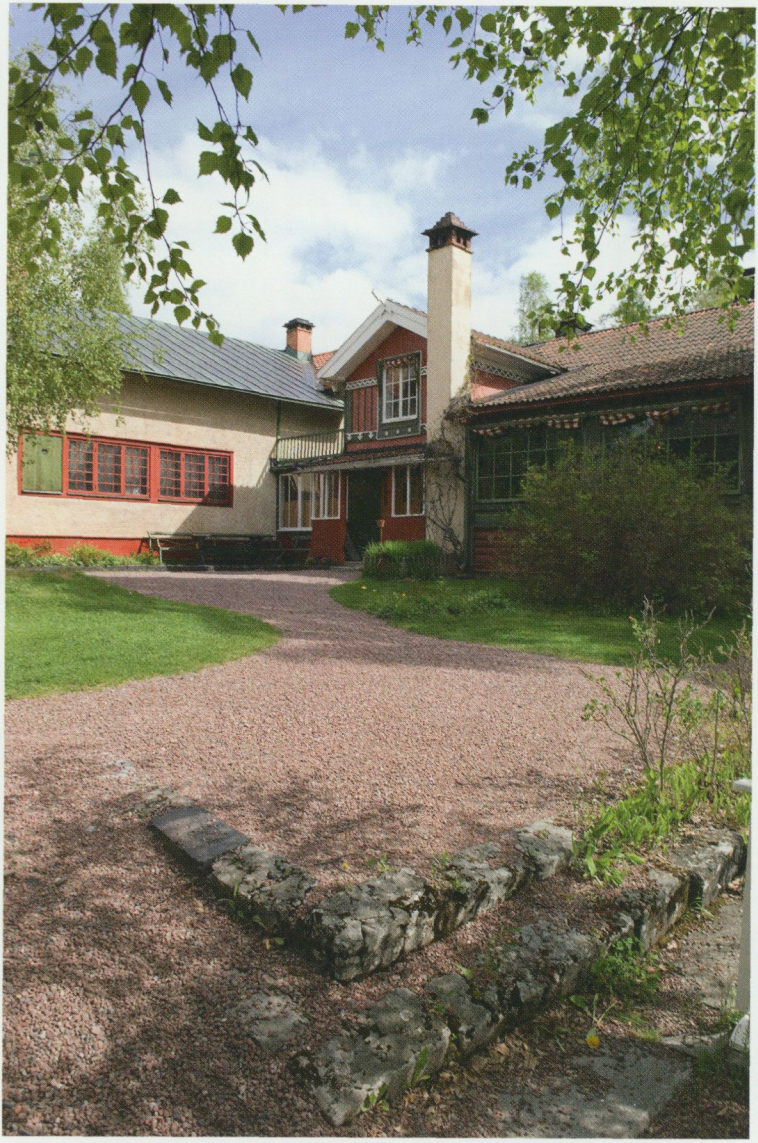

Carl Larsson-gården. Foto Peter Segemark, © Nordiska museet.

Hemmet som allkonstverk i teori och praktik

JOHAN KNUTSSON
är professor i möbelkultur vid Linköpings universitet, Carl Malmsten Furniture Studies, och Nordiska museet.

De hem som bevarats eller råkat bli kvar åt eftervärlden med lös och fast inredning i behåll är tidskapslar med vars hjälp vi på ett mycket konkret sätt kommer åt en annan tids livsbetingelser, estetiska värderingar och ideal. I mitt bidrag till tar jag avstamp i det förra sekelskiftets idé om hemmet som allkonstverk, som innebar att allt, från närmaste omgivningar till minsta inredningsdetalj, skulle utgöra delar av en konstnärlig helhet. Jag fogar därtill ytterligare ett par aspekter i syfte att vidga och pröva begreppets innebörd. De fyra miljöer jag valt som utgångspunkt är Tjolöholms slott i Halland, Carl Larsson-gården och Norhaga i Dalarna samt Hallwylska palatset i Stockholm.

Hemmet som konstverk

Nordiska museet har genom åren haft många medarbetare vars forskning och sakkunskap gett avtryck – inte bara i produktion av ny kunskap utan också på omvärldens åsikter och attityder, värderingar och förhållningssätt. På 1960-talet var Elisabet

Stavenow-Hidemark en av dem som lyfte intresset för jugend, en epok och en stil som fram till dess i vårt land varit förhållandevis okänd och outforskad. Sedan hon 1971 disputerat på en avhandling om det nya villaidealet vid 1900-talets början kom hon även att ägna sig åt den s.k. historismen, framför allt 1870- och 1880-talens inredningsstil. I en artikel med titeln »Hemmet som konstverk«, publicerad i denna årsskrift för snart trettio år sedan, bidrog hon till en ny förståelse för historismens former och ett inredningsideal som dittills varit föga uppskattat, än mindre förstått. Hon lyfte fram beskrivningar och argument hos de författare och opinionsbildare som på 1870-talet hjälpte till att lansera det nya inredningsmodet. En av dem var den tyskfödde och i Wien verksamme kulturhistorikern Jacob von Falke, vars *Die Kunst im Hause* (Konsten i hemmet) utkom i hela sex upplagor mellan 1871 och 1897. En annan var den franske konsthistorikern Henry Havard, som i sin *L'art dans la maison* (Konsten i hemmet) 1884 beskriver ett rums möblering som underordnad en helhet. Han talar om behovet av »la variété dans l'unité« (variation inom det enhetliga) och att all dekor utgår från en gemensam tanke.

Mitt perspektiv och min metod är desamma som Stavenow-Hidemarks, dvs. att söka förståelse för en annan tids syn på hemmet som konstverk genom att lyssna på den tidens röster. Men jag fokuserar på den sida av saken som Havard ger uttryck för: hemmet som allkonstverk.

Det sena 1800-talet kännetecknas av ett socialestetiskt patos, där arkitekter, hembygdsvårdare, hemslöjdspionjärer och konstkritiker gjorde gemensam sak i sin smakfostrande strävan att lära »folket« hur ett gott hem borde gestaltas funktionellt och konstnärligt. En av dem som en bit in i det nya seklet anslöt sig till

kören var Gustaf Strengell, den finländske arkitekten och arkitekturkritikern, som 1923 gav ut boken *Hemmet som konstverk*. Strengell analyserar där i tur och ordning de olika medel en inredare har till sitt förfogande, som färger, former, linjer och det han kallar texturer, dvs. de taktila egenskaper vi erfarenhetsmässigt förlänar en inrednings olika föremål och skiftande material. Mot bakgrund av detta formulerar han så de råd och anvisningar, för visso också varningar, han tycker alla och envar med intresse för inredning bör lyssna på. Ty som han själv formulerar det: ett konstnärligt gestaltat hem »verkar stärkande och utvecklande på själva livskänslan« och »bär en lättare genom livets tunga stunder«. Ekot från Ellen Key och sekelskiftets folkbildare är tydligt.

Det som Strengell framför allt betonar är den »helhet«, »enhet«, »släktskap i karaktären« osv. som han anser att ett konstnärligt utformat hem bör äga. Och han varnar för sådant som kan »bryta sig ur helheten«, framstå som »isolerat« och »utan samband med sin omgivning«. Strengell använder inte ordet allkonstverk. Och det vore att förenkla saken att påstå att ett allkonstverk enbart handlar om att uppnå samstämmighet i det konstnärliga uttrycket, som om det skulle räcka med en färgmatchning, upprepning av en profillist eller ett schablonmönster för att skapa ett allkonstverk. Men han är en av dem som hjälpt mig reflektera över allkonstverkets innebörd och tillämparbarhet för skapandet av ett hem.

Allkonstverket – begreppets innebörd

Själva begreppet allkonstverk, på tyska »Gesamtkunstwerk« och på engelska »total work of art«, skapades av tonsättaren Richard Wagner vid 1800-talets mitt som en benämning på föreningen av olika konstarter i det musikaliska dramat. Men

som inredningsprincip har konceptet en historia som går längre tillbaka. I renässansens palats, barockens paradvåningar och rokokons salonger finns många prov på hur arkitekter genom färgsättning, textilklädsel och ornamentala inslag strävat efter ett harmoniskt och samordnat uttryck hos lös och fast inredning.

För de arkitekter som under åren kring sekelskiftet 1900 hade allkonstverket som ledstjärna för ett nytt konstnärligt program handlade det om att integrera alla konstarter, alla material och konstnärliga medier, alla detaljer i en miljö, stora som små, till ett samfällt konstnärligt uttryck, en helhet utan någon inbördes hierarkisk ordning mellan »högre« och »lägre« konstarter. Till de högre räknades sedan gammalt skulptur och måleri medan de rent dekorativa ornamentala inslagen, liksom utformningen av möbler och husgeråd, klassades som lägre. I allkonstverket smältes allt detta samman.

Det handlade om att skapa samband mellan de olika rummen genom återkommande färger eller dekorativa inslag. Upprepning var ett sätt att skapa enhet och harmoni. För allkonstnären var det självklart att den lösa och fasta inredningen måste korrespondera med varandra, med byggnadens plan, dess arkitektur och närmaste omgivningar.

Ett av de krav som upprepade gånger och mycket tydligt formulerades för det »goda hemmet« under åren kring sekelskiftet var att ett hem måste gestaltas så att det motsvarade de boendes personliga karaktärer, intressen, yrken och värderingar. Även detta kriterium skulle, enligt min uppfattning, kunna ses som en förstärkning av konceptet »hemmet som allkonstverk«.

Carl Larsson-gården

Hem från olika tider kan sparas eller rekonstrueras som museimiljöer av olika skäl och på olika sätt. Många hem har bevarats som minnesmärken över dem som bott där: kända för-

Med ny färg och jugendklädsel i Karin Larssons design har 1700-talsstolen blivit en del av ett allkonstverk. Foto Peter Segemark, © Nordiska museet.

Carl Larssons takmålning utgår från kakelugnens mönster – ett sätt att knyta ihop lös och fast inredning till en helhet. Foto Peter Segemark, © Nordiska museet.

fattare eller tonsättare som August Strindberg, Astrid Lindgren eller Wilhelm Peterson-Berger. Andra hemmiljöer har sparats av samma skäl men dessutom för att de i sig har gjort skillnad, skapat nya trender eller ansetts särskilt bevarandevärda inredningshistoriskt.

Lilla Hyttnäs, Karin och Carl Larssons konstnärshem i Sundborn, skapat av makarna själva, är ett sådant exempel på nyskapande formgivning men också på ett nytt förhållningssätt i frågan om vad som gör det goda hemmet. Carl Larsson-gården är ett uttryck för ägarfamiljens personlighet och ideal. Inte minst gäller detta färgsättningen, »ett slags signatur för den konstnär som bor där«, som den samtida konst- och arkitekturkritikern August Brunius påpekade.

Men i motsats till många andra bostäder av allkonstverkskaraktär har det inte tillkommit vid ett enskilt tillfälle. Tvärtom. Lilla

Hyttnäs är resultatet av ett par decenniers förändringar, förnyelser och tillbyggnader som genererats av uppkomsten av nya behov och nya idéer. Det visar hur ett allkonstverk inte nödvändigtvis måste vara nyskapat från grunden, utan trots allt också kan förädlas genom att »växa i ro och stillhet under många år«, för att åter citera Brunius.

Det är inte heller så att möblerna skapats för sin plats. Tvärtom handlar det om gamla tillvaratagna paneler, takmålningar och möbler som på Lilla Hyttnäs återbrukats, förändrats, målats om, kompletterats och inkluderats i ett nytt sammanhang.

Finns det då överhuvudtaget något sammanhållande tema, något som håller ihop de olika delarna? Eller är det vår bild av hemmet, förmedlad genom Carl Larssons enhetligt utförda akvareller för publicering i *Ett hem*, som bekräftar visionen om ett enhetligt genomfört allkonstverk? För om vi för ett ögonblick glömmer illustrationerna och öppnar våra sinnen för miljön som den möter oss i verkligheten så är det snarare variationen än enhetligheten som tar över. Visserligen har man inom det enskilda rummets väggar sett till att synkronisera och integrera textilier, möbler, armatur och annat till en helhet. Men vart och ett av rummen har sin egen särart. Vad är det då som gör att allt ändå tycks hänga ihop?

Rent konkret handlar det om den återhållsamma skalan, proportionerna, betoningen av funktionen och om återkommande färger, som grönt, rödbrunt och dalablått. Det var färger som förknippades med allmogekulturen, den inspirationskälla ur vilken så mycket av både Karins och Carls estetiska ideal var sprungen. Men framför allt står svaret att finna på ett mer abstrakt och svårgripbart plan: frånvaron av ett representativt anslag, närvaron av konstnärsparets hand och tanke, omsorgen om detaljerna.

Förutom färgsättningen ansåg August Brunius anspråkslösheten, lantligheten, enkelheten, lättheten, det ljusa och det personliga vara de egenskaper som genomsyrade hemmet i dess helhet. Kort sagt, Carl Larsson-gården äger helt enkelt den »känsla av samhörighet« och »omväxling inom ramen av en allmän enhet« som Strengell lyfte fram som en av de viktigaste bland ett hems konstnärliga kvalitéer.

Hallwylska palatset

I ett allkonstverk bör alla konstarter samverka till en gemensam konstnärlig helhet. Av de kriterier som tillsammans formar ett allkonstverk är det kanske just detta som tydligast infrias i Hallwylska palatset. Det skulpturala programmet, det monumentala inredningsmåleriet och all övrig dekorativ utsmyckning av exteriörer och interiörer är noga genomtänkt. Alla detaljer är anpassade till helheten – underordnade en övergripande idé om det intryck man önskade förmedla.

I ett annat avseende har byggnadens arkitekt Isak Gustaf Clason (1856-1930) fjärmat sig från kriterierna för ett konsekvent genomfört allkonstverk. Det gäller kravet som innebar att alla möbler i ett hem borde vara ritade för sin plats. Att nytillverka möbler och annat löst bohag för ett specifikt ändamål, en specifik plats och en specifik person, var ett sätt att infria allkonstverkets ideal. Inom arkitektkåren var detta en utbredd uppfattning kring förra sekelskiftet.

Clason har gjort tvärtom. Istället för att rita möbler åt miljön har han anpassat miljön efter möblerna och gobelängerna. Det låg i själva uppdraget. Palatset skulle fungera som familjens privatbostad och kontor men också bereda utrymme för grevepa-

En kombination av olika material och konstarter i Hallwylska palatsets trapphall. Foto Samuel Uhrdin, LSH.

rets vid det laget rätt så omfattande samlingar. Av möbler är det i stort sett bara matsalens stolar och matbord, Steinwayflygeln i stora salongen och biljardbordet i biljardsalongen som ritats av Clason och dennes medarbetare enkom för sin miljö.

Alla de andra möblerna och konstföremålen är äldre. De är inköpta som antikviteter, restaurerade och ibland kompletterade för att passa in. Strengell hade förmodligen avfärdat palatset som

Hallwylska palatsets matsal. Stolarna är nykomponerade men i övrigt består inredningen av äldre möbler och vävda tapeter med en inramning som skräddarsytts. Foto LSH.

ett museum mer än en bostad. Men poängen är att det faktiskt är både och. Iordningställandet av rummen i olika historiska stilar och med hjälp av möbler och konstföremål från olika epoker speglade ägarnas smak och värderingar. Den jugendstil, som samtiden gärna kallade »den moderna stilen«, hade greveparet inte mycket till övers för. Man byggde sin identitet genom palat-

sets arkitektur och historiska inredningar. Därigenom kom hela miljön också att harmoniera med de boendes egna ideal och personliga intressen. »Utgå från byggherrens vanor och lynne«, var det råd som Clason själv kunde ge och som han i varje detalj själv också följde i sitt arbete med Hallwylska palatset.

Tjolöholm

Arkitekten Lars Israel Wahlman (1870–1952) som efter avslutad utbildning arbetade en kort tid på Clasons kontor, gjorde tidigt allkonstverkets ideal till en ledstjärna. Och särskilt gjorde han det med blickarna mot England och med stor mottaglighet för vad hans brittiska arkitektkollegor skrev i *The Studio*, den trendledande tidskriften om konst och inredning som han själv prenumererade på.

Utsmyckning med djurhuvuden på Tjolöholms loggia – en av de detaljer som Lars Israel Wahlman ägnade stor omsorg. Foto Peter Segemark, © Nordiska museet.

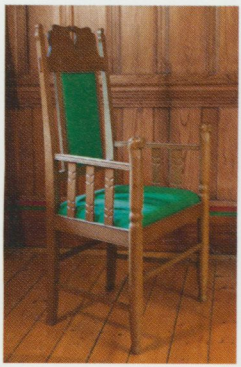

Gästrum på Tjolöholm med inredning från Liberty t.h. Ovan en av Allmogerummets specialritade stolar.
Foto Peter Segemark, © Nordiska museet.

Wahlman uppfattades redan i början av 1900-talet som en av de arkitekter som mest konsekvent hörsammat tidens krav på att ett rum måste ordnas »efter en konstnärs uppfattning och ledning, genomgående i allt«. Tjolöholms slott, hans genombrottsverk från tiden kring 1900, presenterades i den samtida pressen som ett allkonstverk där arkitekten lagt sin hand vid allt: »Allt är velat som det bästa och allt är konstnärligt genomtänkt«, som en reporter beskrev slottet i *Hvar 8:de dag* 1904. Och själv gjorde Wahlman gällande att vartenda listverk och ornament ritats, eller åtminstone »retoucherats« av honom.

Det var dock en sanning med modifikation. Tjolöholm är ett allkonstverk med kompromisser. Bortsett från möblerna i Allmogerummet och Adjutantens rum levererades både fast och lös inredning av engelska firmor som Liberty, Gillow & Co, Maple & Co, Heal & Son och S.J. Waring & Sons.

Norhaga utanför Falun.
Foto Peter Segemark,
© Nordiska museet.

Det är uppenbart att Wahlman kände sig störd av att så mycket av både fast och lös inredning kom från annat håll än hans eget arkitektkontor. Att Nordiska Kompaniet levererade dörrhandtag och den engelska firman Osler & Co stod för armaturen kunde han tåla. Men byggherren Blanche Dicksons beställningar av hela rumskoncept från England ansåg han sig som den »konstnärligt ansvarige« behöva hålla ett vakande öga på: »Jag hyser nämligen stor misstro till icke för ändamålet ... kopierade saker.« Så fick det inte gå till. Så skapades inga allkonstverk.

Norhaga

Till Norhaga, påbörjat som ett sommarställe och därefter alltmer använt för åretruntbruk, ritade Wahlman i stort sett alla möbler. De tillverkades på Gustaf Flintas möbelfabrik i Hede-

mora. Arkitektens egen uppfattning om allkonstverket handlade, som vi sett, mycket om detta: att allt skulle vara formgivet för sitt aktuella syfte och sin placering. Norhaga är utan tvekan ett av de tydligaste exemplen på ett väl genomfört allkonst-

Piano och pianostol, delar av ett rödbetsat möblemang på Norhaga, skapat som en helhet för ett specifikt rum. Foto Peter Segemark, © Nordiska museet.

verk som skapats i vårt land – därtill ett av de bäst bevarade.

Med Norhaga levererar Wahlman en serie rum med tillhörande möbler, vart och ett med sitt särskilda uttryck men ändå med ett stort mått av överensstämmelse, eller snarare harmoni sinsemellan, återigen ett exempel på vad Strengell skulle ha kallat »omväxling inom ramen av en allmän enhet«. Helhetsintrycket skapas genom återkommande skurna och målade detaljer i husets inre och yttre.

Norhaga var förutom det egna hemmet, Villa Tallom i Stocksund utanför Stockholm, Wahlmans förmodligen mest kompromisslösa uppdrag som villaarkitekt. Här tycks han ha fått fria händer att tillsammans med byggherren, den jämnårige studiekamraten från Tekniska Högskolan Lars Yngström, och en rad skickliga hantverkare, skapa en miljö helt i allkonstverkets anda. Det måste ha varit ett av arkitektens mest lustfyllda och lättmanövrerade projekt, i bjärt kontrast till det av kompromisser tyngda slitet med Tjolöholm.

Anpassa bohaget efter miljön – eller miljön efter bohaget?

I olika sammanhang har Lars Israel Wahlman gett uttryck för sin bestämda uppfattning att möbler måste vara noga uttänkta för just sin bestämda plats inom ett hems väggar. Risken för överbelastning var annars överhängande. Han sammanfattade det i tre begrepp: proportioner, behag och funktion. Om de tre aspekterna var uppfyllda och i harmoni med varandra kunde det inte bli fel. Han betackade sig för vad han ansåg som onödiga möbler, onödig dekor och onödigt tillkrånglade former. När han tänkte på möbler så tänkte han också på hur de förhöll sig till husets plan, och han var en av de första att på sina planritning-

ar ange platsen för ett rums möbler, väggfasta såväl som lösa.

Vi har sett hur man på olika ställen gör det lösa bohaget till delar av en sammanhållen helhet i enlighet med allkonstverkets idé. På Norhaga nytillverkades allt efter miljön och rummen. Men kravet på en konstnärligt genomarbetad helhet kunde även infrias utan möbler ritade enkom för sitt ändamål. Det kunde

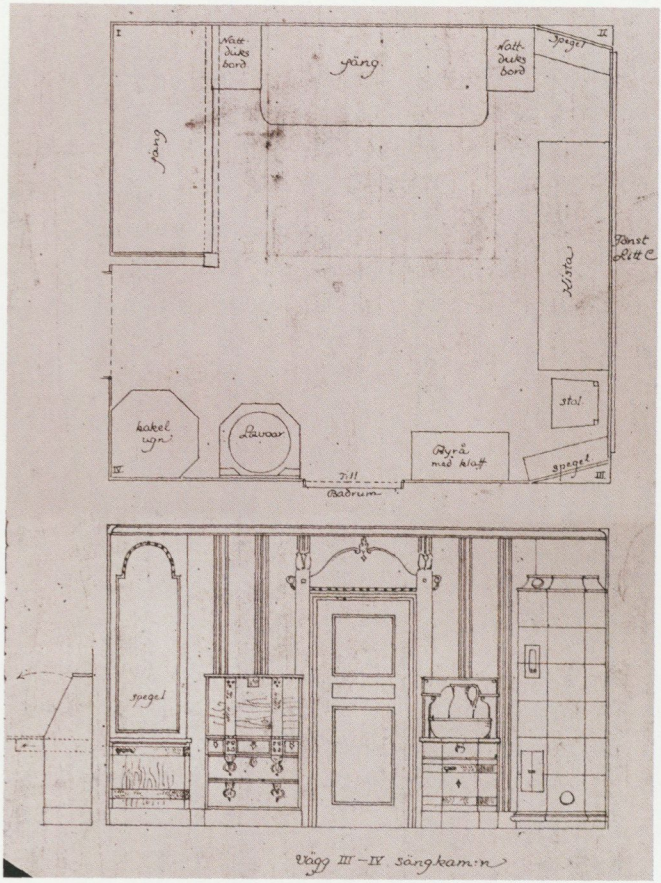

Var sak på sin plats – ett av allkonstverkets motton. På ritningen av ett av rummen på Norhaga är även möblerna med. Foto Peter Segemark, © Nordiska museet.

också fungera med äldre möbler – så som förutsättningarna såg ut för Clason i arbetet med Hallwylska palatset och för Wahlman i arbetet med inredningarna på Tjolöholm. Där bestod utmaningen i att bereda plats för, och komponera in, tavlor, vävda tapeter, boksamlingar, andra konst- och samlarföremål och övrigt bohag som sedan tidigare fanns i byggherrens ägo. Ibland krävdes kompletteringar – som de vävda tapeterna för väggfälten i Hallwylska palatsets matsal – för att få pusslet att stämma.

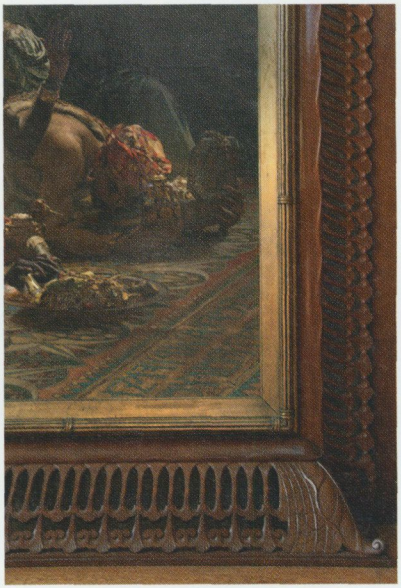

En specialdesignad ram bildar övergången mellan konstverket av Julius Kronberg och tavlans plats. Foto Peter Segemark, © Nordiska museet.

Detta sätt att lösa uppgiften förde dessutom det goda med sig att äldre ting, ärvda eller på annat sätt förvärvade, som fanns med i bilden sedan tidigare, gav hemmet en historia, hur ny själva byggnaden än var. Det var något som hembygdspionjären Karl-Erik Forsslund värnade om – på sitt speciella sätt. I sin skildring av det egna hemmet »Storgården«, en gammal bergsmansgård utanför Ludvika, låter han de olika ärvda möblerna få liv och bokstavligen komma till tals. Den myndiga empiresoffan öppnar samtalet med: »Jaha, nu ha vi samlats här från alla möjliga håll, och det är nog meningen att vi ska leva och trivas ihop«, varpå gamla länstolar, taburetter, pianot och kristallkronan blandar sig i konversationen, alla med sin egen bakgrund och historia. I dag finns det ett stort intresse för det berättande inslaget i såväl inredningsmode som i formgivningen av nya möbler. »Story-telling« har blivit ett begrepp inom upplevelseindustri och marknadsföring som också spillt över på en möbeldesign som ibland gränsar till det idébaserade och konceptuella.

Kontrollbehov eller respekt?

Lilla Hyttnäs och Tjolöholm representerar båda i ovanligt hög grad den engelska Arts & Crafts-rörelsen – om än på sinsemellan mycket olika sätt. Båda miljöerna är uttryck för rörelsens idéer om hantverkets status och synen på hantverkaren som jämbördig med andra konstnärer.

Carl Larsson själv uttalade sig, i sann Arts & Crafts-anda, om de lokala hantverkarnas skicklighet och sinne för färg och form: »Det är hos dessa svenska bondmålare från slutet av förra seklet, jag sedan några år går i skola«, bekände han i texten till *Ett hem* 1899. Och hans respekt för de lokala hantverkarna som medverkade vid tillkomsten av Lilla Hyttnäs går inte att ta miste på. På liknande sätt gav Lars Israel Wahlman uttryck för en hängiven beundran för allmogekonstnärernas konstnärliga omdöme och hantverkstekniska skicklighet, deras känsla för »realitet och konstruktivt förstånd«, så överlägsen de samtida arkitektritade möbler han upplevde som onödigt tillkrånglade. »Det är väl det unga ömsom slöjdande ömsom vandrande slägtet som skall görat«, som han själv formulerade det och syftade på den förnyelse av formspråket som så många så innerligt längtade efter för drygt hundra år sedan.

Men ärligt talat: Var det verkligen fråga om konst och hantverk på lika villkor? Hur var det med respekten när det kom till kritan? För de möbler som Flintas fabrik i Hedemora levererade till Norhaga och andra hem utförde Wahlman ritningar, så exakta och detaljerade, att alla egna initiativ från snickarnas sida var uteslutna. På arbetsritningarna i skala 1:1 har arkitekten t.o.m. angivit djupet i träskärningsmönstren med hjälp av inlagda »höjdkurvor«.

Anekdoten med den av Karin Larsson ritade gungstolen, som

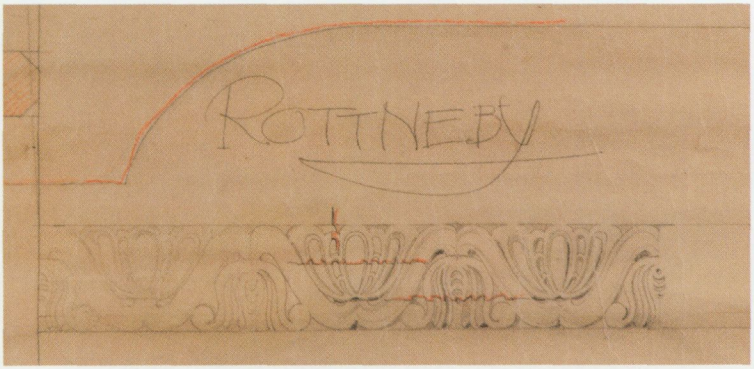

Lars Israel Wahlmans detaljerade ritning till ett träskärningsmönster visar arkitektens engagemang i minsta detalj. Foto Peter Segemark, © Nordiska museet.

den lokale snickaren levererade i skydd av mörkret för att han ansåg den så ful, är ett exempel på att de lokala hantverkarnas och uppdragsgivarens ideal inte alltid överensstämde. En genomlysning av hur samarbetet i praktiken fungerat och en analys av samförståndet – eller möjligen bristen på samförstånd – är en forskningsuppgift som jag hoppas kunna återkomma till. Att skärskåda Arts & Crafts-ideologins tillämpning i praktiken och att lyfta fram alla dessa skickliga men bortglömda hantverkare ur anonymitetens skuggor känns som en angelägen insats. Inte minst med tanke på det intresse för hantverkarens och slöjdarens roll i designprocessen som jag tycker mig kunna se i dag.

På Hallwylska palatset var det akademiutbildade konstnärer – inte lokalt skolade hantverkare – som stod för de mest iögonenfallande inslagen: Julius Kronbergs måleri i matsal, biljard och salonger, Gusten Lindbergs reliefer av carraramarmor över dörrar och över den öppna spisen i salongen och Johan Axel Wetterlunds kandelabergrupper i trapphallen. Wetterlund hade börjat sin bana som modellör hos arkitekten Fredrik Wilhelm Scholander. Han var utbildad vid Slöjdskolan i Stockholm, före-

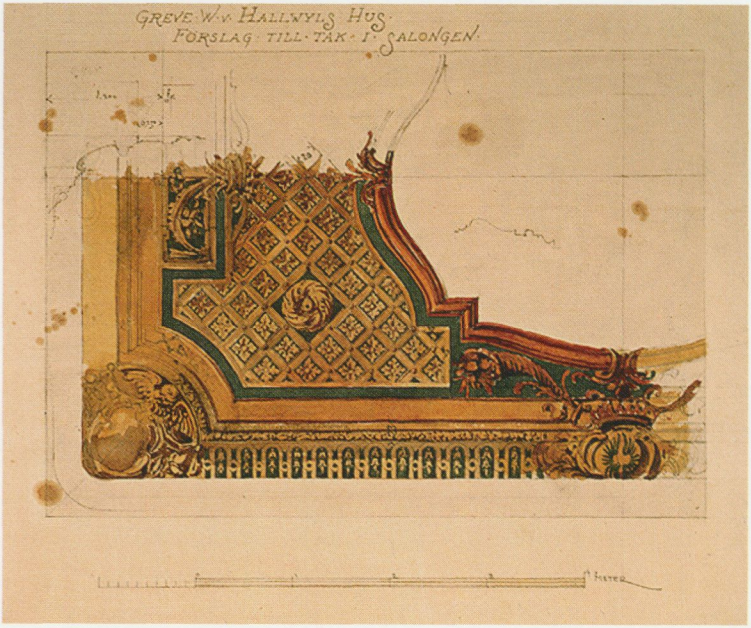

Isak Gustaf Clasons akvarellerade ritning till ramverk för Julius Kronbergs plafondmålning i Hallwylska palatsets stora salong. Foto Jens Mohr, LSH.

gångare till Konstfack. Samtidigt med sitt uppdrag för Hallwylska palatset fullföljde han också ett ambitiöst upplagt skulpturprogram för kungliga slottet med bl.a. bronsgrupperna på Logårdsbarriären.

Trots att Wetterlund inte var utbildad vid Konstakademien kallas han i samtida handlingar »skulptör«, en titel vanligen förbehållen de akademiutbildade, fritt skapande konstnärerna. Gustaf Mauritz Vilhelm, »Gusten«, Lindberg hade däremot gått i lära hos Fritiof Kjellberg vid Konstakademien på 1870-talet. Som så många skandinaviska konstnärer hade han vistats i Paris på 1880-talet där han också vunnit priser för sina skulpturer, bl.a. vid världsutställningen 1889.

I den Hallwylska katalogen över huset och dess inredning omtalas de olika konstnärliga insatserna som »komponerade och modellerade« av respektive konstnär »på beställning« av ägarparet – inte som utförda efter arkitektens ritningar och anvisningar. Wetterlund ritade också förlagor för stuckplafonderna. De utfördes av Richard Sundell, en av de stuckatörer som i adresskalendern brukade tituleras ornamentsbildhuggare eller bildhuggare.

Clason levererade detaljerade akvareller för plafondernas ramverk men lämnade åt Kronberg att själv komponera sina motiv med innehåll och färgsättning i harmoni med rummens funktion och övriga utsmyckning. Att ge någon mer detaljerad regi åt en konstnär som några år dessförinnan meriterat sig med prestigefyllda monumentala uppgifter på Stockholms slott hade förmodligen inte varit någon bra idé.

Wahlman, däremot, drog sig inte för att åt sin målare på Norhaga, dekorationsmålaren Ernst Lundqvist från Falun, ge exakta anvisningar i form av teckningar att följa till punkt och pricka, där i stort sett varje penseldrag var angivet. Lika noggranna teckningar utarbetade han för den skurna utvändiga och invändiga dekoren liksom för de enskilda möblerna. Var det ett tecken på lågt ställda förväntningar eller rent av misstro? Nej, knappast. Var det uttryck för en ängslan? Ja, kanske. För ett engagemang? Ja, definitivt. Positivt uttryckt kan man tolka Wahlmans sätt att agera som att han fäste lika stort avseende vid den dekorativa ornamentiken som något annat – just genom att själv så till den grad engera sig i detaljerna. Kanske var det i Wahlmans fall en kombination av ett uppriktigt intresse för saken, ett starkt kontrollbehov och en övertygelse om allkonstverkets idé.

Hemmet som allkonstverk – en paradox?

En allkonstnär med uppdrag att skapa en helhetsmiljö förutsattes kunna rita hus, trädgårdar, inredningar, möbler och konsthantverk med samma professionella insikt och stora engagemang. Samtidigt är perioden kring sekelskiftet 1900 en tid då ansvarsfördelningen mellan olika specialister blir alltmer differentierad. Många ansåg att den tid var förbi när en enda arkitekt själv kunde förväntas ha kontroll över alla detaljfrågor i ett stort byggnadsprojekt.

En annan trovärdighetsfråga gäller mer specifikt för just *hemmet* som allkonstverk. Att bo i ett allkonstverk kräver ständig disciplin och respekt för den ordning som allkonstnären skapat. Vilket för det mesta väl är en utopi lika osannolik som att de för heminredningsreportagen scenograferade interiörerna i detalj redovisar vardagens situation.

Bevarandemässigt är det förstås också alltid ett problem att det lösa bohaget inte har något självklart lagstadgat skydd. Att byggnaders lösa inredning kulturmärks är sällsynt. Vid arvsskiften ingår lösöret i det som brukar splittras och det är ytterst ovanligt att det lämnas på det sätt som skett på Norhaga. Men även om det sparas oförändrat kanske det inte längre kan vara berättigat att tala om miljön som ett allkonstverk efter ägarbytet, om vi tänker oss att en av idéerna bakom hemmet som allkonstverk är samstämmigheten mellan den fysiska miljön och den personliga karaktären hos dem som bebor den.

Å andra sidan måste man minnas att flera av de miljöer som uppfattats som allkonstverk i själva verket redan från början varit resultatet av kompromisser. Ibland har byggherre (och byggherrinna) och arkitekt/inredare varit samma person – som på Lilla Hyttnäs. Men så snart flera starka viljor ska jämkas samman är

det upplagt för problem. Arkitekt och byggherre kan från början ha varit överens om vilket uttryck och budskap man velat uppnå och förmedla och med hjälp av vilka medel och på vilket sätt – som i Hallwylska palatsets fall och på Tjolöholm. Men sedan har meningsskiljaktigheterna avlöst varandra under resans gång. Även om uppdragsgivaren och arkitekten efter genomfört uppdrag slutit fred och ömsesidigt intygat värdet av varandras synpunkter till gagn för ett lyckat slutresultat måste man ändå fråga sig hur pass mycket ett projekt tål av kompromisser för att fortfarande få kallas ett »total work of art«. Är inte visionen om en enda konstnärlig tanke då redan en smula kantstött?

Kanske är hemmet som allkonstverk en paradox. Kanske har det aldrig varit något annat än en vision, en idé. Livet i en teaterbyggnad, som Fredrik Lilljekvists Dramaten, ett bibliotek som Gunnar Asplunds stadsbibliotek i Stockholm eller ett kyrkorum som Engelbrektskyrkan av Wahlman, kan trots allt förutses. Sådana byggnader är ämnade för en funktion som i stort inte förändras över tid. Deras underhåll och modernisering är också underställda vissa antikvariska restriktioner som gör det möjligt att bevara dem relativt oförändrade. Men det är sällan möjligt för ett hem. Allra minst i de hem som skapats för och av starka individer och det informella familjelivet så som detta förespråkades vid tiden kring förra sekelskiftet. Bland annat av just dem som också talade sig varma för hemmet som allkonstverk.

Ikea i Älmhult. Ungt par väljer stilmöbler på 1960-talet.
Foto © Inter Ikea Systems B.V.

Möbler med stil och historia

ANNA WOMACK är konsthistoriker och intendent vid Nordiska museet med ansvar för möbelkultur och inredning.

En av de möbler som mellan 1955 och 1968 ingick i Ikeas sortiment var en kopia av en gustaviansk byrå av Georg Haupt i Nordiska museet. Det var långt ifrån bara Ikea som saluförde den. Denna och andra eftergjorda gustavianska intarsiamöbler, framför allt byråar, har tillverkats kommersiellt i tusentals exemplar. Med efterkrigstidens seriemässiga produktion har de blivit så vanliga att de med ett samlingsnamn kallas Hauptkopior, även om det inte alltid rör sig om kopior av ett original av Haupt.

Ursprunget till Hauptkopian går längre tillbaka i tiden. En förutsättning för dess existens var en estetisk uppvärdering av den svenska 1700-talskonsten, men även museernas samlande.

Ett idémässigt genombrott

I dag betraktas den gustavianska möbel- och inredningskonsten som en självskriven del av det svenska kulturarvet. Georg Haupt (1741–1784) är förmodligen den mest kända av alla svenska möbelsnickare genom tiderna. Men vår bild av

1700-talet är relativt ny. Det var först i slutet av 1800-talet som konstteoretiker och museimän började uppvärdera den gustavianska stilen. Från att ha betraktats som något allmänt föråldrat, stelt och kyligt klassicistiskt, ja rent av svagt och omanligt, blev gustaviansk möbelkonst synonym med god smak på 1890-talet. De nya värderingarna lanserades som en del i samtidens nationsskapande tankar av aktörer knutna till Svenska Slöjdföreningen, nuvarande Svensk Form. I sökandet efter historiska rötter och olika nationella förebilder blev den återuppväckta gustavianska möbelkonsten *ett* sätt att manifestera en svensk identitet. Georg Haupt, som under mer än hundra år varit nästan helt bortglömd, kom nu att få en framskjuten plats i sammanhanget. Det bidrog till att lägga grunden för ett nytt inredningsmode där nytillverkade stilmöbler – mer eller mindre korrekta möbelkopior – blev ett tidstypiskt inslag i den 1700-talsvurm som växte sig allt starkare vid tiden runt förra sekelskiftet.

Ett nytt ideal formas

Bland konsthistoriker var intresset för det gustavianska redan etablerat när Svenska Slöjdföreningen och Nationalmuseum våren 1891 arrangerade en stor utställning om tidens konst, möbler och konsthantverk. Gustavianska utställningen blev startskottet för ett mer allmänt intresse och en viktig inspirationskälla. Slöjdföreningen gick i bräschen för att höja kvaliteten på den svenska konstindustrin. Genom att sprida kunskap om äldre konsthantverk ville föreningen erbjuda nya förebilder till gagn för en bättre formgivning. Och »man trodde sig hafva skäl till den förmodan, att den gustavianska ti-

Hagakabinettet i Gustavianska utställningen 1891. Ur Svensk konstslöjd 1891.

den mer än någon annan eger en viss dragningskraft på det nu lefvande slägtet«, skrev Slöjdföreningens sekreterare Ludvig Looström i sin artikel »Gustaviansk stil«. I *Aftonbladet* 24/3 1891 betonade kollegan Erik Gustaf Folcker ytterligare det faktum att detta långt ifrån var en tillfällighet: »Den stil i möbler och innandekoration, som var för denna tid egendomlig [karaktäristisk], har ju i de sista åren åter kommit till heders; icke blott så till vida, att konstvännen prisa sig lycklig att ega dessa sirliga gamla byråer, sekretärer o.s.v., utan äfven så, att den moderna möbeltillverkningen med förkärlek hemtar sina

Sängkammare i Gustavianska utställningen 1891. Foto © Nationalmuseum.

mönster från denna stil.« Idén om en gustaviansk utställning var med Looströms ord ett sätt att uppfylla Slöjdföreningens stadgar, att arbeta för »den svenska slöjdens tidsenliga utveckling samt smakens förädling«.

I fyra föremålstäta rumsinteriörer visades den gustavianska tidens möbelskatter och konstföremål för första gången samlat för en större allmänhet. För att skapa bilden av levande 1700-tal ingick olika miljöskapande föremål i scenografin. Några av utställningsfotografierna förmedlar en intimitet och en personlig när-

varo som bör ha tilltalat det sena 1800-talets besökare. Chefen för Nationalmuseum, Gustaf Upmark d.ä., i likhet med Ludvig Looström, fäste särskilt uppmärksamheten på praktmöblerna med intarsiadekor – byråar, sekretärer och bord.

Före utställningen var Georg Haupt känd endast av ett litet fåtal museimän och samlare. Den på sin tid även internationellt erkände hovsnickaren Haupt hade fallit i glömska i slutet av 1700-talet när man övergav den figurativa intarsiastilen för ett stramare mode med möbler i slät mahogny. För många besökare blev 1891 års utställning, med den omfattande samling originalmöbler som lånats in, sannolikt det första mötet med den gustavianska tidens praktmöbler. För utställningsmakarna var den lika mycket resultatet av en lyckad inventering av landets gustavianska lyxföremål som en nationell manifestation av en epok som nu fördes fram som den svenska möbelkonstens glansperiod.

Svenskt, sparsmakat, smakfullt

Möbler av Georg Haupt var väl representerade i utställningen. Hans möbelproduktion sågs som ett utmärkt exempel på den franska nyklassicismen transformerad till något självständigt och specifikt svenskt. Haupts särart, de väl avvägda proportionerna, föreningen av det måttfulla och det praktfulla i intarsiadekoration och i beslagsuppsättning fördes fram som möblernas högtstående konstnärliga, och därmed mönsterbildande, styrka. Dessa Haupts egenskaper, som fördes fram som uttryck för det svenska, passade väl in i de värderingar av det nationella man då sökte. Av Slöjdföreningen lanserades Georg Haupt som stilens bäste representant. »Den gustavianska tidens främste konstsnickare« blev ett epitet som vann sympati

hos utställningsrecensenter och konstskribenter från 1890-talet och framåt. Slöjdföreningens publikationer, *Meddelanden från Svenska Slöjdföreningen* och *Mönster för konstindustri och slöjd*, var viktiga forum och styrmedel för föreningens smakpropaganda. Mönsterritningar som visade interiörer, möbler och möbelbeslag publicerades av Slöjdföreningen och tidskriften *Svensk konstslöjd* i samband med utställningen.

Nyttan med museisamlingarna

Utställningen 1891 blev en brytpunkt, men den var inte det första konkreta beviset för att man hade börjat popularisera den gustavianska möbelkonsten. Ett intressant exempel på en museal vilja att samla den gustavianska tidens kulturarv fanns tidigt i Nordiska museet. Under 1880-talet hade museet bedrivit en intensiv föremålsinsamling av högreståndsföremål för att visa dem i de stilhistoriska rum som ordnades kronologiskt i museets dåvarande lokaler på Drottninggatan. Det gustavianska rummet presenterades för första gången i museets vägledning 1888. Då kunde Artur Hazelius redan räkna ett flertal intarsiamöbler av såväl Georg Haupt som andra gustavianska möbelsnickare till sina samlingar, möbler som i dag bildar kärnan i samlingen.

Hazelius var själv medlem i Svenska Slöjdföreningen och påverkad av den samtida debatten om behovet av ett svenskt konstindustrimuseum (eller konstslöjdmuseum med dåtidens språkbruk). Med begreppet konstindustrimuseum avsåg man vid den här tiden samlingar av äldre representativa föremål som man ansåg skulle kunna tjäna som studiematerial och inspirationskälla för att utveckla den moderna konstindustrin. Stilstudier av mu-

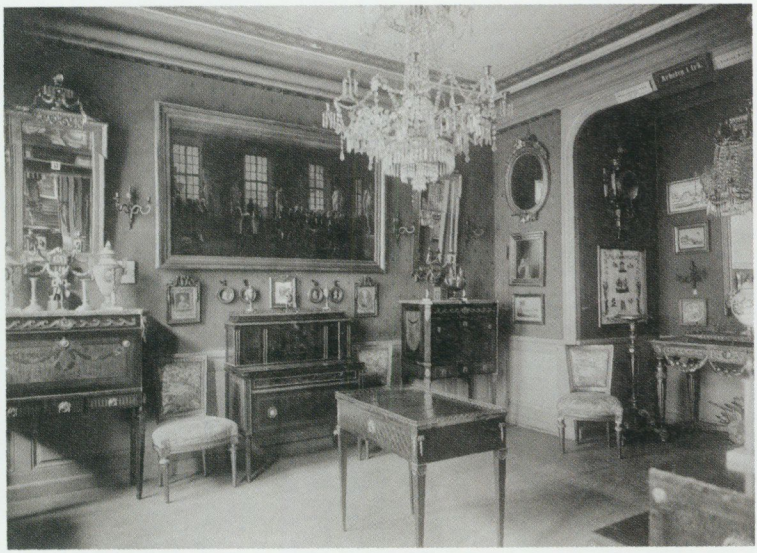

Gustavianska rummet i Nordiska museets lokaler på Drottninggatan på 1890-talet. Foto © Nordiska museet.

seernas äldre föremål var en av grundpelarna i den nya konstindustrimuseitanken och de utgjorde ett viktigt inslag i mönsterritarnas och hantverkarnas lärande. I *Meddelanden från Nordiska museet* 1898 framhöll Hazelius på ett tidstypiskt sätt »att museets samlingar äro af utomordentlig vikt för utvecklingen af vår konstslöjd« och »det är att hoppas, att handtverkaren och konstslöjdidkaren alt mer lära sig ösa ur de källflöden, som sålunda för dem framvälla«, i det han kallade museets »konstindustriela afdelning«.

Kunskapsspridare och mönsterförlaga

När intendenten för de kungliga konstsamlingarna John Böttiger skrev en monografi om Georg Haupt 1901, *Kungl. hofschatull-*

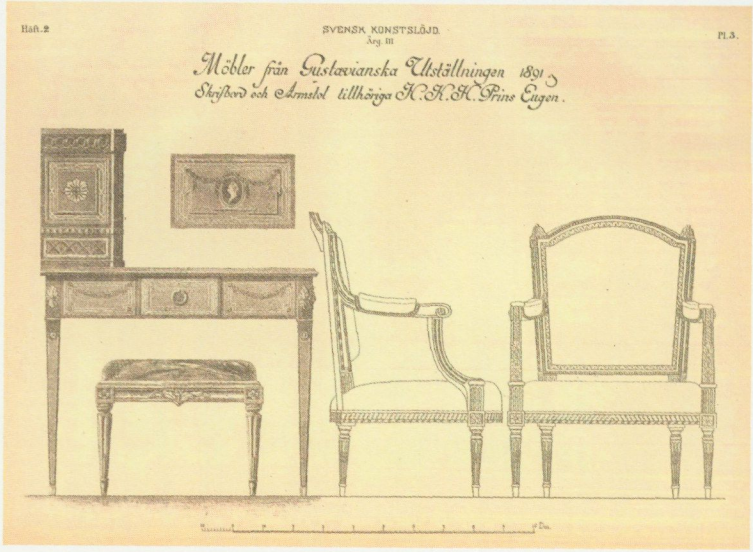

Uppmätningsritning i Svensk konstslöjd 1891 av gustavianska möbler utställda i Gustavianska utställningen. Nedan »Fyra beslag (friser) af förgyld brons på möbler från det Gustavianska tidehvarfvet«. Teckning av Erland Heurlin i Svenska Slöjdföreningens Mönster för konstindustri och slöjd 1891.

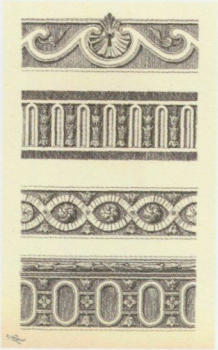

makaren och ebenisten Georg Haupt. En studie till 1700-talets konstslöjdhistoria, kunde en större läsekrets för första gången skapa sig en heltäckande bild av Haupts möbelproduktion. Som den allra första monografin om en svensk möbelsnickare någonsin var Böttigers arbete om Haupt epokgörande. Monografin publicerades som 1902 års *Meddelanden från Svenska Slöjdföreningen* och fick stor betydelse som forskningspresentation. Därutöver kom den att fungera som inspirationskälla och mönsterförlaga för möbeltillverkningen – både samtidens och framtidens. Bland annat innehöll den en beskrivande katalog med fotografiska planscher av närmare 40 av Haupts signerade möbler.

Med forskningsrönen som grund tillägnades Haupt en egen utställning 1904 under Böttigers ledning. Återigen stod Svenska

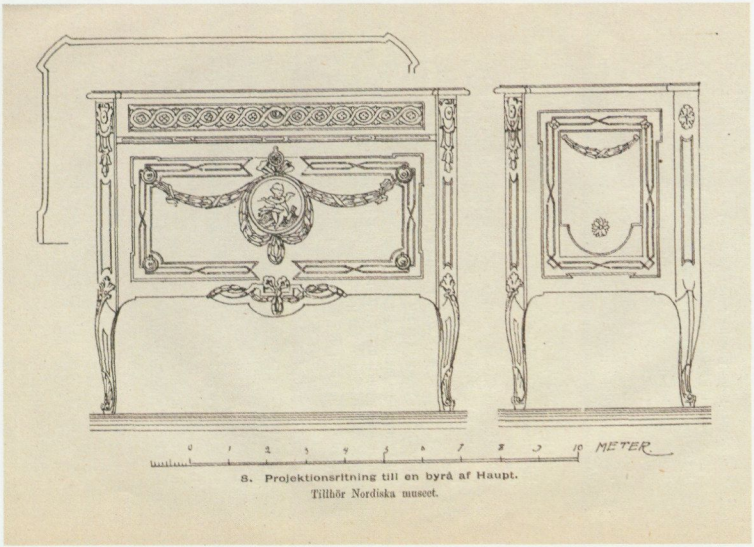

8. Projektionsritning till en byrå af Haupt.
Tillhör Nordiska museet.

Uppmätningsritning av Nordiska museets byrå i John Böttigers monografi om Georg Haupt 1901, publicerad i Meddelanden från Svenska Slöjdföreningen 1902. Nedan utställningsfolder till Svenska Slöjdföreningens utställning om Georg Haupt 1904. På folderns framsida ses den flöjtspelande amorinen från Nordiska museets byrå.

Slöjdföreningen som arrangör och precis som vid Gustavianska utställningen tretton år tidigare hade utställningen dubbla syften. Den skulle inte bara sprida kunskap om den svenska möbelkonsten, den låg även i linje med föreningens uppdrag att främja god svensk smak till nytta för den moderna tillverkningen. Till elever vid Tekniska skolans högre konstindustriella avdelning och Akademien för de fria konsterna, liksom till mönsterritare, gesäller och anställda hos Stockholms större möbelverkstäder delade man därför ut fria studiekort. För möbelsnickarna höll John Böttiger själv föredrag med de utställda möblerna som utgångspunkt.

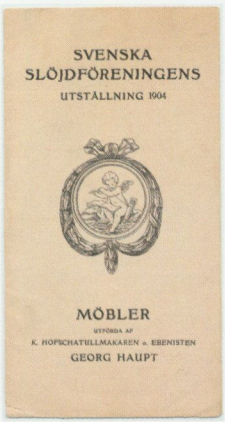

Konnässörens val

Redan 1885, möjligen med Böttiger som rådgivare, förvärvade Artur Hazelius den numera berömda Hauptbyrå som har utgjort förlaga till en stor mängd kopior under 1900-talet. Som ett högklassigt exempel på gustaviansk snickarkonst lånades byrån in såväl till utställningen 1891 som till Hauptutställningen 1904. Byrån är en av de mest välexponerade möblerna i Nordiska museets samlingar. Genom hela 1900-talet har den varit utställd och gång på gång avbildats i möbellitteraturen för att illustrera gustaviansk praktmöbelkonst.

En amorin, en liten gosse förklädd till kärleksgud inskriven i en medaljong upphängd i lagerfestonger, var ett figurmotiv som ofta användes som intarsiadekor av Georg Haupt. Amorinen framställdes flöjtblåsande eller tecknande. Motivet, vars förlaga är fransk, uppmärksammades av Ludvig Looström som ett av Haupts särskilda kännetecken redan i samband med utställningen 1891. Böttigers monografi bidrog i hög grad till att konkretisera och förstärka bilden.

Till det allra bästa Haupt hade åstadkommit räknade John Böttiger hans byråar. Han ansåg att fyra av dem hörde till det

Nordiska museets byrå av Georg Haupt 1779. Byrån är förebild för flertalet av alla de Hauptkopior som har tillverkats under 1900-talet. T.v. detalj med flöjtspelande amorin. Foto Peter Segemark, © Nordiska museet.

mest utsökta som hade tillverkats i Sverige, där »formernas fina måttförhållanden i förening med arbetets elegans i sin art äro verkliga praktstycken. Den afbildning af en Nordiska museet tillhörig pièce af detta slag torde utan kommentarer bekräfta mitt påstående.« Kanske satte han Nordiska museets byrå allra främst? Denna var den enda möbel som illustrerades med en uppmätningsritning och en detaljskiss av medaljongen med den flöjtspelande amorinen. Byrån var således en perfekt förebild för den moderna möbeltillverkningen. Vid utställningen 1904 kom byrån återigen i fokus då motivet av den lille flöjtspelaren fanns med på utställningsfolderns framsida. Som Haupts specifika signum hade motivet även gjorts till hans kvalitetsmärke.

Gustavianskt för en ny tid

Hur konkretiserades då detta nyfunna 1700-talsideal i praktiken? I högborgerliga hem blev en gustaviansk salong mer regel än undantag på 1890-talet, ett mode och möbleringsmönster som dröjde sig kvar till långt fram på 1920-talet. Ett modernt salongsmöblemang kunde bestå av både antikviteter och nytillverkade stilmöbler. Uppfattningen om att enkelheten och elegansen i det gustavianska formspråket särskilt passade svensken fördes brett fram i både fack- och populärpressen. De eftergjorda gustavianska möblerna kan både ses som uttryck för en allmän modetrend och svar på sökandet efter en inhemsk identitet.

Efterbildningar av Haupts möbler – eller det som samtiden uppfattade som »Haupts stil« – fanns i hantverksmässig produktion vid tiden för 1897 års stora konst- och industriutställning. Utställningens möbelavdelning fick visserligen kritik för bristen

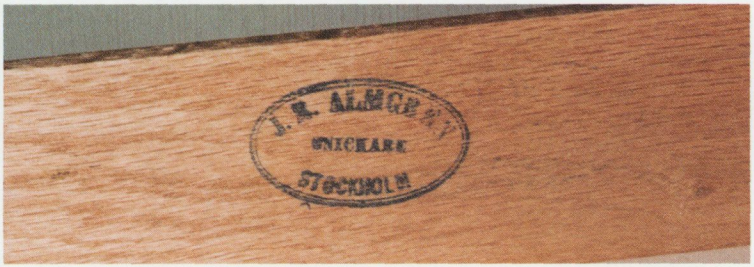

Johan Richard Almgrens stämpel. Foto okänd.

på nytänkande, men samtidigt talade utställningsrecensenterna om möbelhantverkets blomstring och höga tekniska kvaliteter. Arkitekten Gustaf Lindgren, verksam i Slöjdföreningen, skrev att möblerna snarare var kopior än självständiga arbeten, men att de ändå hade »sin stora nytta«. Det var rätt, ansåg han, att vända sig till äldre konstperioder, särskilt till de »ädla nationella« förebilderna. Kopieringen verkade »såsom trädskola för utvecklingen af den tekniska yrkesskickligheten«. Men mönsterritaren måste ha fantasi, annars var stilkunskapen meningslös.

Framför allt väckte yrkessnickarnas arbeten stor beundran. Johan Richard Almgren (1834–1904) var en välkänd möbelsnickare verksam i Stockholm. Ett av hans bidrag, ett skrivbord, uppmärksammades i den officiella utställningsberättelsen som en »efterbildning af arbeten af Haupt«. Bordet var formgivet av mönsterritaren Daniel Carlsson. Här ingick modern formgivning förening med klassiserande former och inläggningar, vilket visar att Haupts möbler 1897 kunde återskapas fritt i förhållande till originalmöblerna. Det gustavianska kom i huvudsak till uttryck genom intarsiakompositionen, vilken dock som helhet betraktat var mönsterritarens egen tolkning av 1700-talet. Men i Almgrens produktion från tiden runt förra sekelskiftet

kan man även finna exempel på korrekt återgivna Hauptmöbler. Ytterligare ett skrivbord »efter originalarbete af Haupt« ställdes ut av konsthandlaren och möbelritaren Alfred Leonard Matsson, vilken även etablerat en firma för tillverkning av konstmöbler.

Eftergjorda Hauptmöbler återkom på flera större konstindustriutställningar under 1900-talets två första decennier. På världsutställningen i Paris 1900 fanns en kopia av en byrå av Haupt utställd i den franska möbelavdelningen. Den var tillverkad av den välrenommerade Parisfirman François Linke & Cie. Den franska firmans kopiering av en svensk möbel får tillskrivas en missuppfattning om vem som var byråns upphovsman: den exponerades som en kopia av nyklassicismens franska hovsnickare Jean Henri Riesener. Originalet bar Haupts signatur, men man hade uppenbarligen inte fäst någon vikt vid ett då okänt snickarnamn. Byrån fanns sedan 1882 i samlingarna på Victoria and Albert Museum i London. Under 1900-talet har byrån kopierats av flera svenska möbeltillverkare.

Två möbelsnickare i Stockholm

Lars Olsson Löfmark (1850–1927) och Gustaf Sahlholm (1860–1929) var två andra möbelsnickare som specialiserade sig på att efterbilda gustavianska intarsiamöbler. I början av 1900-talet hörde de till Stockholms möbelsnickarelit, i dag känner få till dem. De var medlemmar i Svenska Slöjdföreningen och kan betraktas som föreningens entreprenörer, de som gav konkret form åt ett nytt ideal. I möbelsnickarnas ordinarie arbete ingick möbelreparationer, vilket förutsatte kontakter med antikhandeln och privatsamlare. På så sätt förmedlades kunskapen om äldre möbelhantverk och tekniken att göra träinläggningar.

Men genom att komma originalmöblerna nära konfronterades de naturligtvis även med en ny gustaviansk formvärld.

Löfmark och Sahlholm har efterlämnat ett antal imponerande välgjorda efterbildningar där förlagorna hämtats från 1700-talets exklusiva intarsiamöbler, men det rör sig mer sällan om regelrätta kopior. I inläggningarna upprepas registret av gustaviansk dekor, som de behärskar väl, med fria tolkningar och dekorativa kompositioner av mer personlig karaktär. I vissa fall varieras originalmöblernas mått och proportioner. Man kan se en tydlig koppling till Georg Haupts möbler, men även till andra gustavianska möbelsnickare. De har signerat och i stor utsträckning även da-

Skrivbord av Lars Olsson Löfmark 1904. Foto © Bukowskis.

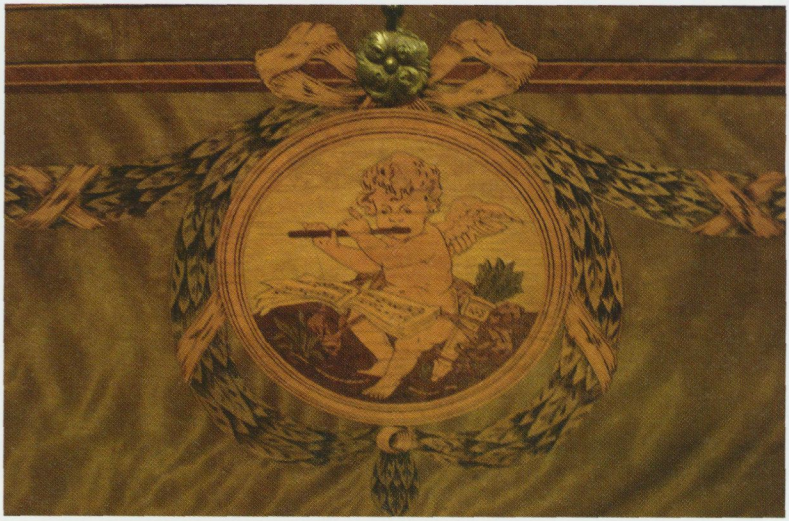

Intarsiadekoren med en flöjtspelande amorin finns på ett vitrinskåp tillverkat av Gustaf Sahlholm 1914. Foto Anna Womack.

Bord i privat ägo av Gustaf Sahlholm 1916 och etiketten på bordet. Foto Peter Segemark, © Nordiska museet.

terat sina möbler och det är därför möjligt att få en uppfattning om deras produktion. Sättet att signera, med brännstämpel eller etikettsignatur, är ytterligare en tydlig blinkning mot 1700-talets hantverksmässiga möbeltillverkning. Uppenbarligen ville de betona sin yrkesroll och bandet till det förflutna.

På utställningen 1897 ställde Löfmark ut en byrå i gustaviansk stil. Om byrån kopierats i tron att den var av Haupt får vi inte veta. Den är snarare identisk med en byrå från 1780, signerad av Gottlieb Iwersson (nu i Röhsska museet). Det som skiljer kopian från originalet är beslagsuppsättningen och byråfasadens porträttmedaljong. I stället för det anonyma kvinnoporträtt som pryder originalet har Löfmark tidfäst sin byrå med ett porträtt av drottning Sofia.

Möbelsnickarna följde tidens ideal och trender men var i stor utsträckning redskap i händerna på sina uppdragsgivare. De som hade råd att förvärva originalmöbler från 1700-talet var inte sällan samma personer som beställde kopior, arbetskrävande och dyra beställningsarbeten som tillverkades mer eller mindre helt hantverksmässigt. Till ingenjören och storsamlaren Carl Robert Lamm utförde Gustaf Sahlholm flera möbler i gustaviansk stil. Ett interiörfotografi från 1906 från »skrivrummet på Näsby slott« visar på ett tydligt sätt hur intresset för Haupt omtolkades och gestaltades i ett högborgerligt hem strax efter sekelskiftet 1900. I rummet förenades flera av familjen Lamms originalmöbler av Haupt med nytillverkade glasade skåp i Haupts anda tillverkade av Sahlholm. Skåpens krönformer och beslagsfriser utgick med all säkerhet från rummets centralt placerade, ytterst exklusiva skrivbord med uppsats av Haupt. Sammantaget gav det inredningen en eftersökt »gustaviansk« helhetskaraktär.

Av bevarade och daterade möbler att döma framträder en väl-

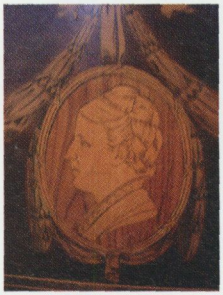

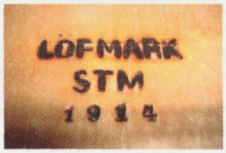

Lars Olsson Löfmarks profilporträtt av drottning Sofia och hans tillverkarsignatur 1914. Foto Anna Womack.

bekant motivkrets som tycks bli relativt frekvent återkommande under 1910-talet: medaljongen med Haupts flöjtspelande eller tecknande amorin. Amorinen som hos Haupt användes som huvudmotiv på möbelfasaden kan i 1910- och 1920-talens tolkningar appliceras såväl på nedre delen av ett vitrinskåp, på ett sybords bordsskiva som på en byrås fasad. Dessa tidiga Hauptkopior har sin egen estetik som avslöjar i vilken tid de är tillkomna. Därtill skiljer de sig såväl materialmässigt som snickeritekniskt från originalmöblerna. Det inre är lika välarbetat som det yttre, vilket bara undantagsvis är fallet med 1700-talsmöblerna.

Byrå av Lars Olsson Löfmark 1916. Foto © Nils Börge.

Antika möbler, fria efterbildningar eller förstklassiga kopior

En av de ledande i Svenska Slöjdföreningen, Erik Gustaf Folcker, efterlyste en helt ny stil som skulle bryta mot det gamla. Han ansåg inte att det moderna möbelhantverket kunde utvecklas genom studier av museisamlingar. Att inreda med enstaka äldre möbler eller nytillverkade kopior hade han däremot inte något emot. Men de senare skulle vara just kopior, inte stilimitationer förvanskade med samtidens egna tillägg: »Nej, en nutilldags utförd stilmöbel måste vara en i det minsta trogen kopia af en gammal förebild«, deklarerade Folcker i samband med konstindustriutställningen på Djurgården 1909. Han refererade till den antikvitetsmani som hade funnits sedan några årtionden och bekräftade att de rena efterbildningarna tillverkades för att tillfredsställa efterfrågan på gamla möbler. Folcker beskrev en pågående »kopieringsindustri«, som bestod av två jämnt löpande linjer, dels den hantverksmässiga möbeltillverkningen av dyrbara salongsmöbler i ädla träslag med inläggningar, dels den »återuppväckta hemslöjden«, som producerade enklare, vanligen vitmålade möbler efter modeller från 1700-talet.

Bland NK:s ritningar i Nordiska museets arkiv finns möbel- och detaljritningar av Hauptkopior från omkring 1920, bland annat av den flöjtblåsande amorinen och den ovan nämnda Hauptbyrån från Victoria and Albert Museum. I likhet med NK var möbel- och inredningsföretagen Myrstedt & Stern och David Blomberg i Stockholm leverantörer av möbelkopior.

I takt med att möbelindustrin började rationaliseras under 1920-talet förändrades förutsättningarna för möbelproduktionen. För en kultiverad borgerlig kundkrets som ville inreda »antikt« med nya möbler erbjöds nu även andra alternativ parallellt

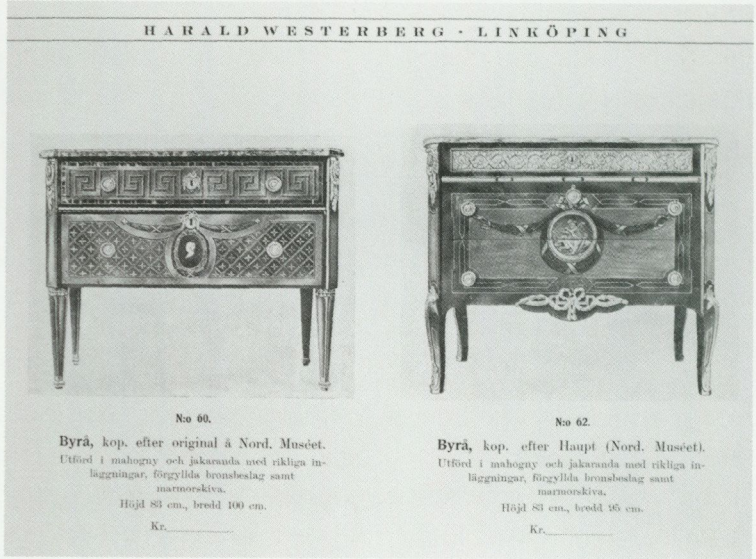

Firman Harald Westerberg specialiserade sig på stilmöbler. Byråarna är kopior efter original i Nordiska museet. Ur Nya möbler i antika stilar, katalog 1923.

med möbelsnickarens kostsamma beställningsarbeten. För att svara mot den ökade efterfrågan på äldre möbler marknadsförde sig inredningsfirman Harald Westerberg i Linköping som en ny sorts återförsäljare av rena möbelkopior. Så här presenterades företaget i katalogen *Nya möbler i antika stilar* 1923:

»Intresset för antika möbler har stegrats i hög grad och som en följd därav har priserna stigit avsevärt. När ett nytt hem skall möbleras är ju ofta önskemålet att kunna få verkligt antika möbler, vilket torde vara synnerligen svårt att åstadkomma, åtminstone på en gång och under alla förhållanden ej utan avsevärda kostnader. Närmaste önskemålet är då att få möbleringen utförd

i antik stil, vilket ej heller alltid fallit sig så lätt, då några specialtillverkare av dylika möbler ej funnits. Man har varit hänvisad till närmaste möbelsnickare, vilken fått kopiera den ena möbeln efter den andra. Ett möblemang hopbragt på detta sätt har nog många gånger ej motsvarat förväntningarna, vare sig i ekonomiskt eller praktiskt avseende.«

Möblerna som Harald Westerberg tillhandahöll tillverkades av »speciellt utbildade fackmän«, arbetet uppgavs vara såväl »förstklassigt« som »stilenligt« och priserna »ojämförligt låga«. Modellerna i katalogen hölls dessutom i lager. De fanns att få i många olika historiska stilar. I gustaviansk stil var – inte oväntat – »särskilt kopior av Haupt, Iwersson m fl« en av företagets specialiteter. Flera av intarsiamöblerna är kopior hämtade från Nordiska museets samlingar, bland annat Haupts byrå med den musicerande amorinen.

Året då den uppmärksammade Stockholmsutställningen gick av stapeln, 1930, skrev inredningstidskriften *Svenska hem i ord och bilder* att »antikvurmen grasserar värre än någonsin [...]. Särskilt för alla dem, som vid bosättning eller nyinredning av sina hem äro nog traditionsbundna, pietetsfulla eller minnesgoda [...] för att ej kunna besluta sig för funktionalismen [...] är inredningen med nya möbler i antika stilar den enda riktiga lösningen av heminredningsproblemet.« Då möblerades fortfarande de flesta borgerliga hemmen med antikviteter och stilmöbler. Författaren ondgjorde sig över alla dåliga och tvivelaktiga antika möbler som människor helt okritiskt köpte bara för att kunna möblera med antikviteter. Det var bättre att inreda med en förstklassigt utförd kopia, *»en reproduktion av en förnämlig antik modell«* än med dåligt restaurerade eller direkt fula antika möbler.

Kopior med rätt mått och tillverkarsignatur

Frågan om det pågående »antikvitetssnickeriet«, fria efterbildningar eller korrekta kopior, var ett återkommande och angeläget debattämne för intressenter i möbelbranschen under kommande decennier. En inredning byggd på gamla historiska stilar, möbelgarnityr och stilmöbler underkändes av företrädare för modernismen, men till den »enkla och sakliga« gustavianska stilen var inställningen mer positiv. En enstaka originalmöbel eller en välarbetad kopia ansågs – i enlighet med vad Folcker tidigare hade uttryckt – tvärtom passa väl in i en modern inredning. Huvudsaken var att man undvek det äldre sättet att möblera, med enhetliga möblemang i samma stil som gjorde inredningen statisk. Det vidhöll också en ny generation sakkunniga i museivärlden: »Det moderna möbleringssättet ger som bekant ganska stora möjligheter till variationer. Man har funnit, att exempelvis en gustaviansk byrå med fördel passar in i en i övrigt modern inredning utan att kontrasten därigenom blir alltför överväldigande«, skrev Nordiska museets intendent Marshall Lagerquist i branschtidningen *Möbelvärlden* 1945.

Marshall Lagerquist var väl insatt i ämnet, 1700-talets möbeltillverkning var hans eget expertområde. Eftersom originalmöblerna såldes till oöverstigliga priser var de möbler efter gamla, ofta museala, förebilder som erbjöds allmänheten ett utmärkt alternativ, menade han. I inredningssammanhang fyllde kopian likväl som originalet sin uppgift: »Estetiskt sett finns det ju intet eller bör i varje fall ej finnas något som skiljer dem åt, bortsett från originalets ouppnåeliga patina.« Men möbelindustrin hade ett stort ansvar. Trohet mot förlagan vad avsåg såväl mått, form, dekor och färg var helt nödvändig. Förutsättningen för att lyckas var en noggrann uppmätning av originalet, ansåg Lagerquist.

Dessutom borde varje kopia förses med tillverkarsignatur för att förhindra missförstånd i framtiden.

Men han noterade att många av de gustavianska byråarna och sekretärerna kopierades endast utifrån fotografier och att en ständigt stigande efterfrågan på möbelkopior hade gjort tillverkningen nästan »industriell«. I en del fall kunde man inte tala om kopior, det handlade snarare om slarvigt tillverkade »pastischer«, fria efterbildningar som inte borde existera. Måtten stämde inte med originalens och intarsians färger var slumpmässigt valda. Men han ansåg även att det fanns tillverkare som lyckats förmedla 1700-talsmöblernas kvaliteter.

I artikeln »Stilmöblernas problem« 1949 återkom *Möbelvärlden* med krav från möbelhandeln för att främja tillverkningen av korrekta kopior och motverka avarter. Förslaget gick ut på att tillverkaren vid försäljningen till möbelhandeln »lämnade en beskrivning på efter vilken möbel han gjort sin kopia, vare sig han funnit originalet på ett museum, i ett privathem, eller på annat sätt skaffat sig tillgång till en god förebild«.

Från exklusiv beställningsmöbel till masstillverkad folkmöbel

1952 var året för en ny utställning om Georg Haupts möbler, *Georg Haupt – Ébéniste du Roi*, denna gång på Nordiska museet med Marshall Lagerquist som kommissarie. Att intresset var stort vittnar det stora antalet besökare om. Närmare 15 000 personer besökte utställningen. Tre år senare började Ikea sälja sin Hauptkopia, modell »Haupt N.M.«, efter Nordiska museets original.

Huvudparten av de möbelindustriföretag som specialiserade sig på fanerade stilmöbler under 1940-, 50- och 60-talen

Modell »Haupt N.M.« efter Nordiska museets original salufördes av Ikea mellan 1955 och 1968. 1955 kostade byrån 750 kronor. Ur Ikea:s katalog 1962.

återfanns i huvudsak på mindre industriorter i Småland, Östergötland och Västergötland, där det sedan sekelskiftet fanns en etablerad snickeritradition. Ewald Hermansson, medlem av Vetlanda hantverks- och industriförening, var en av de snickare som tillverkade »Haupt NM« för Ikea och signerade sina kopior med tillverkarnamn. Även firman Allt i trä utanför Motala (från 1963 Östergyllens möbelindustri) levererade »Haupt NM« till Ikea, men även till andra återförsäljare ute i landet. Mjölby Intarsia inriktade sig på fabriksmässig intarsia-

tillverkning för såväl moderna möbler som stilmöbler, men de tillverkade även färdiga möbler, bland annat Hauptkopior. Ett företag med en omfattande produktion av eftergjorda intarsiamöbler var Gustavianska Möbler som startade sin verksamhet i slutet av 1940-talet i Onslunda utanför Tomelilla. Hauptkopior tillverkades i många olika utföranden. Carl Löfving & Söner i Tibro i Västergötland erbjöd ett stort utbud av gustavianska intarsiamöbler av hög kvalitet. I bevarade möbelkataloger från 1950- och 1960-talen är flera av kopiorna från Nordiska museet samlingar – man hänvisar till och med till föremålens inventarienummer.

Med de lagerhållna och seriemässigt tillverkade Hauptkopiorna standardiserades utbudet i möbelhandeln. Ett antal återkommande modeller hämtade från Nordiska museets samlingar förstärker bilden av museet som stilbildare på möbelområdet. Vid sidan av Böttigers Hauptmonografi finns andra publikationer som sannolikt har bidragit till originalens popularitet i kopieringssammanhang. Här bör Gustaf Upmark d.y.:s *Möbler i afdelningen för de högre ståndens* nämnas. När den utkom 1912 var den det allra första översiktsverket över svensk möbelhistoria. Några av museets möbler visades i akvarellerade färgplanscher utförda av Emelie von Walterstorff. I början av 1930-talet publicerades den mera kända *Nordiska museets möbler från svenska herremanshem* av Sigurd Wallin.

Småborgerligt och smaklöst?

1900-talets stilmöbler – alla kategorier – har levt sitt eget liv vid sidan av den progressiva möbelkonsten och är i det närmaste helt osynliga såväl i möbellitteraturen som i museernas

möbelsamlingar. Som representanter för det tillbakablickande och stilefterhärmande har de ofta anonymiserats och nedvärderats. Eftersom »möbelkopior« inte värderas högt varken kulturellt eller ekonomiskt löper de risk att helt förbises. Småborgerligt och vulgärt – så har efterkrigstidens massproducerade Hauptkopior beskrivits av både möbelhistoriker och en estetiskt medveten allmänhet. Vecko- och stadsauktionernas rika försäljningsutbud vittnar om att dagens unga eller medelålders inte vill behålla far- och morföräldrarnas serietillverkade möbelkopia.

År 2007 förvärvade Nordiska museet en Hauptkopia tillverkad på 1960- eller 1970-talet av Östergyllens möbelindustri efter museets eget välkända original. Med stomme delvis av lamell och lådbottnar av plywood skiljer sig kopian materialmässigt väsentligt från originalet. Den fanerade ytan har behandlats med cellulosalack och beslagen har antikpatinerats för att få ett ålderdomligt utseende. Haupts vita marmorskiva har bytts ut mot en skiva av brun- och vitspräcklig marmor. Och den finkänsligt arbetade gravyren – den som får intarsiadekoren på Haupts möbler att framstå så levande – har rationaliserats bort. Samtidigt är det ett av de mest konkreta exemplen på hur ett exklusivt 1700-talsoriginal populariseras, förenklas och masstillverkas men tydligt behåller kopplingen till sin förlaga.

Ännu i dag får intresset för gustavianska möbler sin näring av de smakfostringsideal som fördes fram av Svenska Slöjdföreningen, med Georg Haupt som ett särskilt kraftfullt dragplåster i lanseringen av stilen. Kopior av Haupts möbler visar hur skiften i uppfattningar och synsätt i slutet av 1800-talet har gjort tydliga avtryck i 1900-talets materiella möbelkultur. Stiligt eller stillöst? Hauptkopiorna är trots allt ett stycke svensk möbelhistoria.

Hauptkopia från 1960- eller 1970-talet efter Nordiska museets berömda original. Kopian tillverkad vid Östergyllens möbelindustri i Motala. T.v. detalj. Foto Mats Landin, © Nordiska museet.

Från jubileumsutställningen Väv på Nordiska museet 2012.
Foto Mats Landin, © Nordiska museet.

Hemmets förnämsta prakt

»Dunk, dunk! Å dammet står i högan skyn!
Alla ska de väva mest i byn!
Dunk, dunk! Mattor så granna!
Kom, se grannasmor! Jag ska koka på panna!

ANNA-KARIN JOBS ARNBERG är intendent och sektionschef vid Nordiska museet med ansvar för folkliga textilier.

Sångramsan som kommer från Västerbotten handlar om den lycka som väverskan kände när väven kom i gång och föll väl ut.

2012 firade Hemslöjden 100 år runt om i Sverige. En av jubileumsutställningarna, Väv, producerades av Nordiska museet i samarbete med Hemslöjden. Utställningen visade bland annat ett hundratal vävar som lånades in från aktiva vävare i hela landet och 26 praktfulla vävar ur museets samlingar. Nordiska museet och Hemslöjden var två av många institutioner som runt sekelskiftet 1900 lade grunden till dagens kunskap om Sveriges textila folkkonst.

Under slutet av 1800-talet var det flera folklivsforskare, museibyggare och hembygdsideologer som intresserade sig för att rädda och dokumentera föremål som hade tillverkats i allmogehemmen på landsbygden. Det var föremål som riskerade att försvinna

Förlåt i halvkrabba, från Västerfärnebo i Västmanland och täcke i rölakan från Augurum i Blekinge. Handkolorerade fotografier 1916 resp. 1911, Nordiska museet.

i takt med att Sverige förändrades från ett bondesamhälle till ett industrisamhälle. Artur Hazelius var en av de första att intressera sig för och samla in folkliga textilier. Han var noga med vad som skulle samlas in, främst var det textilier som var praktfulla och dessa kom vanligen från de rika allmogehemmen. Teknik, material, färg, mönsterformer och användningsområde gjorde vävarna speciella och »ortstypiska«.

För att underlätta för medhjälparna, skaffarna, vid insamlings-

Lilli Zickerman. Foto Inebrog Enander, Nordiska museet.

arbetet av föremål skrev Hazelius *Några anvisningar vid samlandet af folkdrägter och bohag*, utgiven 1873. Skaffarna skulle bland annat samla in »husgeråd och andra saker, som äro af gammal eller egen form såsom väfnader och broderier«. Syftet var att skapa ett museum för att öka kännedomen, både vetenskapligt och allmänt kulturhistoriskt, om de »skandinaviska folkens hemlif«.

I Nordiska museet finns ungefär 1,5 miljoner föremål. Av dessa är nästan en tredjedel textilier och kläder. Samlingen består bland annat av praktfulla folkliga vävar och de flesta kan dateras till tiden mellan 1750 och 1800-talets slut.

En annan pionjär som arbetade med att rädda och inventera

»ortstypiska« textilier var Hemslöjdens grundare Lilli Zickerman. På hennes initiativ grundades Föreningen för Svensk Hemslöjd 1899. En av hennes stora arbetsinsatser var att under 21 år, från 1910 till 1931, resa runt till mängder av hem på den svenska landsbygden för att leta efter textilslöjd. Resultatet blev 24 000 svartvita fotografier av vävar, broderier, spetsar och andra textilier. En del av fotografierna färglades i efterhand och det räckte med en bit av bilden för att man skulle få en uppfattning om färgerna på föremålen.

Nordiska museet var med och stöttade projektet ekonomiskt. I redogörelsen för Nordiska museets verksamhet 1929 finns en överenskommelse mellan museet och Föreningen för Svensk Hemslöjd om att museet skulle få hela materialet som gåva, och så blev det. I dag finns alla 24 000 bilderna i Nordiska museets arkiv.

Textil rikedom för högtidliga tillfällen

En bondgårds textilinnehav varierade efter gårdens inkomst. I de välbeställda allmogehemmen fanns förutsättningar att tillverka praktfulla textilier. För kvinnan blev det textila arbetet ett sätt att bidra till hushållet förmögenhet. Att inför bröllopet förbereda sig genom att tillverka en rik textil utstyrsel som fördes med som hemgift i äktenskapet blev ett sätt att balansera mannens jordegendom.

All framställning av textil, och i synnerhet vävnader, var tidskrävande eftersom alla moment genomfördes för hand. Ull, lin och bomull skulle spinnas och tvinnas, garnet skulle färgas och varpas, vävstolen skulle inredas för en vävteknik innan det till slut var dags att väva. En stor del av arbetsåret ägnades åt att framställa textilier. I vissa socknar där småskaligt jord- och

Interiör från Kyrkhultsstugan på Skansen. Foto C.E. Lönngren, Nordiska museet.

skogsbruk var den huvudsakliga näringsinkomsten utvecklades olika slöjd- och hantverksgrenar, däribland vävning, som gav en betydande biinkomst till hushållet. På vissa orter fanns det väverskor som var drivna i mer avancerade vävtekniker, men de flesta vävde nyttovävar som användes till kläder och inredning.

Det var vid högtidliga tillfällen knutna till årets och livets högtider som man dekorerade hemmet med praktfulla textilier. Textilierna användes på flera sätt. Samma vävnad kunde exempelvis användas som bordstextil, sängtäcke eller takduk bero-

ende på tillfälle, lokal tradition och hushållets ekonomiska status. Under 1500-talet var det vanligt att klä väggar och tak med vävnadsvåder i två eller flera färger. Vid 1800-talets slut hade traditionen gått ur bruk, men Hazelius ville bevara kunskapen på det här området.

Att klä stugans trävägggar och tak kallas i de sydsvenska allmogehemmen »att dra stuga«. Dragningen innebar att man fäste upp en mängd textilier och bonadsmålningar i rummet. Vävnaderna hade olika benämningar såsom hängkläde eller dragaduk, som hängde horisontalt, och drätt som hängde vertikalt. Hängkläden och drättar var i regel vävda i tekniken dukagång. Motiven bestod av figurscener, skepp, djur och ornamentik. Ordet »duka« kommer från fornsvenskans »doka« som betyder rand eller strimma. »Gång« har samma betydelse som återfinns i bygdemålsordet »gang« och betyder garnskäl i väv. Tekniken har funnits i svensk vävtradition sedan medeltiden och mönsterfigurerna härleder från holländsk 1500- och 1600-talsdamast. Bruket av tak- och väggbonader fanns också i norra Västergötland och i Dalarna. I Västergötland kallades dessa tak- och väggtextilier för »språngsparrlakan« och bestod av tyg i linnelärft där partier av utdragna trådar bildade mönster. I vissa delar av Dalarna fanns bruket att klä stugan med »väggförlåtar« i linnelärft både vid högtid och sorg.

Vid festligheter spändes dukar upp i taket och över festbordet. Dessa kallades lokalt för bordpäll, sotlakan, takhimmel och juladuk. Under medeltiden och 1500-talet hade takduken en viktig funktion då tyget spändes upp för att hindra sot att falla ned över matbordet. I de norra delarna av Sverige bevarade man längst traditionen att använda päll. I vissa socknar i Dalarna fanns bruket att vid bröllop sätta upp tyg över hedersplatserna vid bordet kvar under tidigt 1900-tal. Som päll kunde användas ett högt skattat

täcke eller en linnelärft som man dekorerade med pappersblommor. I Floda i Dalarna användes som bordpäll ett Västgötatäcke i upphämta. Väven kallades lokalt »himmelsåklä« och var en vara som knallarna sålde. I Gästrikland och Bohuslän användes ett tyg i linnelärft som dekorerades med hängande silkeskläden, i Skåne röllakanstäcken och i Västergötland rosengångstäcken.

Den viktiga bädden

Prakttextilier för bädden värderades högt. Tyger hängdes upp runt sängen både som skydd och för skryt. Den fristående sängen kunde ha långa randiga och rutiga sängomhängen, så kallade »sparlakan«. Dessa hängdes upp både på framsidan och på gaveln med en kappa upptill. I Delsbo satte man upp rikt broderade hänglakan som fästes i sängkransen på den fristående sängen. För den inbyggda sängen satte man upp kortare »förlåtar«. Dessa kunde vara vävda i olika tekniker såsom rosengång, munkabälte och upphämta.

Att äga en eller flera täcken var tecken på rikedom och kvinnlig vävskicklighet. Täckena gick i arv från mor till dotter och vårdades väl. När de inte användes förvarade man dem i en kista. En uppbäddad säng med många täcken och andra sängtextilier vittnade om familjens rikedom och man »bedömde folk efter sängen«. Gäster och de eventuella friarna kunde bjudas in i kammaren för att beskåda den uppbäddade sängen och också göra en bedömning av familjens textila rikedom. I de förnämsta allmogehemmen i Skåne hörde täcken i rölakan och krabbasnår till de präktigaste och värdigaste vävnaderna i hemmen.

Till den mest ålderdomliga bäddutrustningen, vilket har brukats över hela landet, hörde fälltäcket och åkläde. Åkläde var

Foto Dagmar Eriksen, Nordiska museet.

en vävnad som kunde användas som täcke i sängen framförallt under sommarmånaderna. Under vintern användes fälltäcken. Fälltäckena bestod av en skinnfäll med åklädet fastsytt på ovansidan. Det användes med pälsen vänd neråt mot bädden och vävnaden synlig. Gamla uttjänta och slitna fälltäcken och åkläden användes som hästtäcken och som skydd över lasset i vagn eller släde.

Ryan var en viktig sängtextil framförallt i kustsamhällena. Ett

antagande är att slitryorna eller »skötryorna« skapades av kustbefolkningen. De var ute till sjöss långa perioder och ryan kunde då motstå väta bättre än skinnfällen som blev stel och ohanterlig av vätan. Slitryan användes i sängen som täcke med nocksidan mot kroppen för värmens skull. Dess släta sida, skådesidan, där knutryggarnas rader var synliga, var den sida som var avsedd att beskådas. Mot slutet av 1600-talet började bruket av prydnadsryor. Dessa var dekorerade med både bildmotiv och mönster i klara färger. Prydnadsryan fungerade ofta som brudtäcke, eller som överkast, där nockorna skulle synas. Ordet rya dyker upp först på 1400-talet, men troligen är ryan äldre. Ordet är besläktat med ragg och engelskans »rug«, som betyder hårig matta samt tyskans »rühe«, som betyder pälsverk.

Ett Västgötatäcke är ett täcke, i tekniken upphämta, som tillverkades som saluslöjd i Sjuhäradsbygden i Västergötland och de angränsande trakterna i Halland och Småland. Västgötatäckena såldes av knallarna vilket gjorde att tekniken spreds. På grund av sin stora spridning fick upphämtatekniken många lokala namn. I Småland kallades den Smålandsväv och i Mellansverige för Härjedalsväv, litäcke, Moratäcke m.fl. Man använde Västgötatäcken som bordstäcken, takpällar och som bårtäcken. Ibland kunde man på mitten väva in en speciellt markerad ruta som kallas prästruta, där skulle prästen lägga bibeln vid husförhör. Det var brukligt att man vid husförhör täckte bordet med en textil för att markera det högtidliga tillfället.

Några praktväxnader i Nordiska museets samling

En av museets många praktvävar kommer från Skåne och är alldeles särskild i sitt slag. Den kallas för »Karnas täcke« och

är en flamskvävnad. Tekniken utförs i en vävstol med stående varp och bygger på tuskaft där inslaget plockas in för hand. Man har flera garnändar i olika färger i varje inslag som sedan plockas i väven till olika mönsterfigurer. Flamsk är det svenska ordet för gobelängteknik och härstammar från det franska ordet för Flandern där tekniken var vanlig. Flamskvävnad var först en exklusiv teknik förbehållen adel och borgare där förlagorna fanns i måleriet. Så småningom förenklades både teknik och mönster och det mansdominerade hantverket övergick till att bli slöjd utförd i hemmen av kvinnor. Mönstren var oftast bibliska eller visade berättelser ur sagor omgivna av stiliserade blommor och djur.

Karna var en av döttrarna i gästgivarefamiljen i Everlöv. Familjen bestod av Per Olsson (1732–1788) och hans hustru Bolla Andersdotter (1734–1791) samt deras sex döttrar och två söner. Karna Persdotter föddes som nummer två i syskonskaran år 1758. Hon gifte sig med Nils Matsson och tillsammans fick de fem barn. Karna dog den 20 mars år 1833. Bolla, som själv var mycket erfaren i broderi och vävning, lade utan tvivel ner mycket planering för att se till att döttrarna blev skickliga utövare av olika textila tekniker. Redan från tidig ålder började de arbeta på sin hemgift som senare skulle säkra ett bra giftermål. Döttrarna vävde bland annat var sitt täcke i hemgift åt sig. Troligtvis vävde Karna täcket tillsammans med sin syster Elna till sitt bröllop eftersom täckets ena våd är märkt EPD. I huvudliggaren står: »Täcke, flamskt, mörk botten strödda blommor och djur i färger, blå bård med strödda ornament, märkt: KPO. Från Skåne. Inköpt på auktion hos Bukowski för 1090kr, kat. nr 531.«

I Lima socken i Dalarna vävde man sängtäcken som lokalt kallades »väipön«. Dessa täcken ansågs som mycket värdeful-

Detalj av »Karnas täcke«, vävt omkring 1780 och inköpt till museet 1933. Motiv med bl.a. stiliserade blommor och djur. Foto Mats Landin, © Nordiska museet.

la och vackra. Ett sådant täcke är vävt runt åren 1870–1880 av Gårnås Karin Eriksson i Lima och har använts i Matsåsens fäbod. Den här typen av täcken vävdes av färgat harskinn som klipptes i tumsbreda remsor och blandades med trasor i bomull och lin. Täckena kunde också vara vävda helt i trasor som senare dekorerades med färgade harskinnstussar efter tycke och smak. Till de skinn som skulle färgas röda användes anilinfärg och till skinnen som färgades blåa gjordes en färgkyp som lokalt kallades »letblött«. I en uppteckning från Lima står följande beskrivet om färgning med letblött: »Man köpte färg, bestående av hårda stycken, nästan som sten, blåst som sönderkrossades fint. Kärlet vari färgsättningen försiggick var ett laggat kärl, letblött. Den hade även en sorts botten i övre sidan med ett sprund, varigenom färggodset sänktes ned. Kärlet fylldes med urin och i denna vätska insamlades den blå färgen och färggodset, som fick vara där i och jäsa flera veckor. Flera gånger skulle färggodset röras om och för att det inte skulle bli allt för vidrig lukt i rummet där färgningen försiggick, hade man ett lock med en öppning i kärlet. Efter denna behandling skulle det färgade sköljas väl. Ingen kokning behövdes. Det blev en färg som var alldeles outplånlig.« Bruket av »harskinnsveipön« försvann ur bruk kring sekelskiftet 1900.

En annan typ av dekorerade trastäcken är »slarvtjäll«. Dessa täcken var vanliga i Mellansverige och i synnerhet i Hälsingland och Gästrikland. Täckena vävdes i tuskaft och till inslag användes oftast vita linne- och bomullstrasor. Mönster skapades genom att man i väven plockade in »slarv«, dvs. olikfärgade tygtrasor, ullgarn och lappar i olika färger som bildade dekorativa mönster. Under mitten av 1800-talet använde man trasvävar i allmogemiljö för olika ändamål. I sängen användes underlakan gjorda av vita trasor. De kallades lokalt för trastäcke, lapptäcke, lapp-

gubbe, slarvtäcke och slarvtjäll. »Slarv« är namnet på trasor och »tjäll« eller »tjeld« är ett medeltida ord för vävnad eller bonad.

Rölakanstekniken var en av de högst värderade vävteknikerna bland allmogebefolkningen och förekom främst i södra och sydvästra Sverige. Tekniken utfördes i vävstol och mönstret plockades in med olikfärgade garntussar som snärjdes om varandra vid färgbyte i båda riktningar. I dess mönsterrikedom finner man geometriska mönster, djur, människofigurer och växter. I täcken, bänklängder och dynor har man i östra Skåne och i Blekinge blandat rölakantekniken med andra tekniker såsom rips, krabbasnår, halvkrabba, dukagång, flamsk, munkabälte, opphämta och rosengång. En grupp av skånskt rölakan har en tätt skiftande sicksackornering. I Skåne kallas dessa för saxuddar, blixt- eller viggrölakan. Täckenen har troligen släktskap med de persiska s.k. trädgårdsmattorna och andra österländska vävnader där motiven anspelar på vattnets våglinjer. Viggmönstret kunde fylla hela väven men förekom också som inramning till andra brukliga rölakanmotiv. Andra namn som används om viggmönster är torviggar och åskviggar, uppkallad efter åskguden Tor i den nordiska mytologin. Namnet rölakan kommer av ordet »rygglakan«, vilket var en vävnad som sattes upp på väggen bakom en bänk. I Bohuslän förekommer namnet »läsenväv«. Ordet kommer från det tyska ordet »lesen«,

Trasväv som täcke, »harskinnaväipön« från Lima i Dalarna. Foto Bigrit Brånvall, © Nordiska museet.

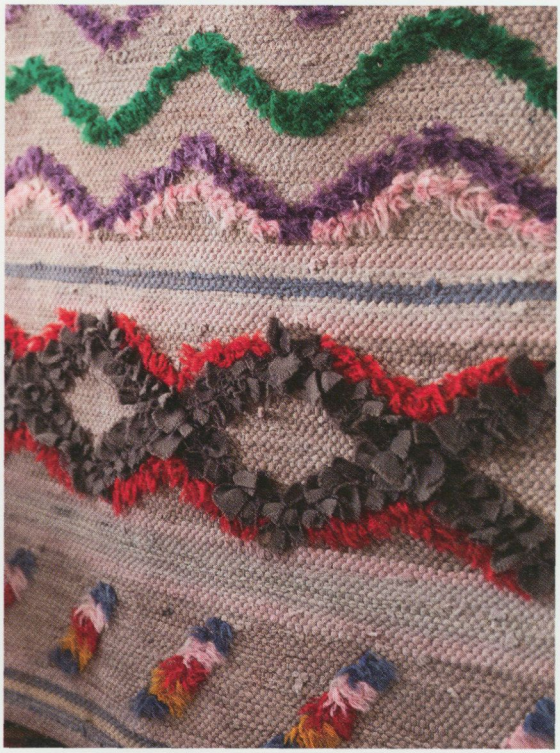

Foto Mats Landin,
© Nordiska museet.

plocka. Den äldsta daterade rölakanvävnaden i Sverige är från 1710, men det finns arkeologiska fynd från Valsgärde och Birka som är från 700- och 800-talen. Under 1500- och 1600-talen fanns en mängd mönsterböcker från Tyskland, Frankrike och Italien som var allmänt spridda. Från dessa hämtades inspiration till mönsterformerna.

Krabbasnår är en skånsk benämning som har blivit vanlig över hela Sverige. I Bohuslän heter tekniken ibland »storeväv«. Längre norrut kallas vävsättet också för inplock och inplockning, som

beskriver sättet att väva. Flera svenska vävnader från tidig medeltid är vävda i krabbasnår, som är en av de mest arbetskrävande vävteknikerna. I de förnämsta allmogehemmen i Skåne hörde vävnader i rölakan och krabbasnår till de praktfullaste vävnaderna. Speciellt på Österlenslätten skulle varje större gård ha praktfulla täcken och dynor i krabbasnår med så mycket stjärn- och hjärtmönster att botten bara skymtade fram. I de ålderdomligaste mönstren finner man snedrutor och diagonala linjer som bildar hjärtan, hjärtrosetter, romber, snedkors, krokar och viggmönster. Bottenväven i täckena från södra Sverige är helt täckta med mönster. I Mellansverige är mönstren mera glesa så att bottenväven blir synlig. »Krabb« är ett dialektalt ord hos kustbefolkningen i östra Småland, Blekinge och norra Skåne och användes för att beskriva något som är lite krångligt eller besvärligt. Ett troligt ursprung för »krabb« är en beteckning för hur vågorna röde sig vid vissa vindförhållanden. Ordet »snår« kommer från att vävande också kallas snärjande.

Det finns två huvudområden med bevarade dubbelvävnader från allmogemiljö. Det är Halland och Bohuslän respektive Jämtland och Härjedalen. Vävarna går under olika benämningar i olika delar av landet. I Bohuslän kallas de finnväv eller finntäcke, i Härjedalen opptagstäcke eller spadatäcke, i Södermanland tvelagsväv och i Halland venneruded. De tidigaste bevarade exemplen av dubbelväv kommer från norra Sverige. Det är bonader från Överhogdal i Härjedalen samt från Kyrkås, Revsund och Marby i Jämtland. De dateras till perioden 990–1200 och är vävda i lin och ull. Motiven på dessa är geometriska ornament, fåglar, skepp, knutar och fyrfotadjur. De allra tidigaste mönstren på Bohustäckena har inspirerats från persiska och bysantinska sidentyger från 700-talet till 1100-talet. Mönster såsom granat-

äpplen och palmettblad kommer från Italien och 1500-talets mönsterböcker. Under den tiden var täckena representativa textilier i slott och herresäten. Under 1600-talet förekom täckena i borgerliga miljöer och från 1700-talet finns de upptagna i bondebefolkningens bouppteckningar. Namnen på täckena, finske- och ryssetäcken, har antagligen uppkommit med anledning av en stor import från Finland och Ryssland under 1500-talet. Det äldsta bevarade bohuslänska finnvävstäcket är från Tjörn, vävt 1751, och finns i Bohusläns museum.

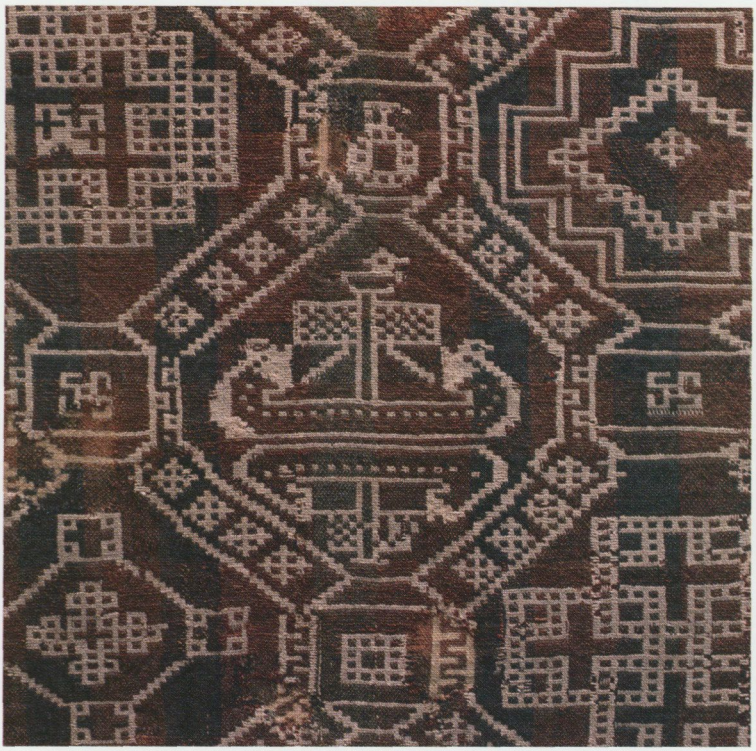

Detalj av »Kyrkåsväven« som inkom till Nordiska museet 1875. I Nordiska museets ägo finns fem bitar av väven och samtliga är utlånade till Jamtli i Östersund. Foto Mats Landin, © Nordiska museet.

Rosengång finns i två tekniker, lös och bunden rosengång. Det som skiljer teknikerna är vävsättet. Lös rosengång vävs med motsatstrampor med två färger så att ett tydligt mönster syns på både rät- och avigsidan. I bunden rosengång blir det en tydlig rät- och avigsida. Namnet rosengång är skånskt. »Ros« syftar förmodligen på mönstringen och »gang« kan betyda en öppning i varpen. Det finns många olika lokala benämningar på rosengång. I Dalarna kallas tekniken »hampkrus«, »linningskrus« och »dubbelsmöjning«, i Norrland »krokväv« och i Västergötland »bragde-

Lillans sista bädd. Målning av Amalia Lindgren 1858. Artur Hazelius iscensatte målningen på världsutställningen i Paris 1878. Foto Mats Landin, © Nordiska museet.

väv«. Den bundna rosengången är vanligast i södra Sverige och i Småland och Västergötland fanns en stor produktion. De tidigaste täckena är från 1700-talet och har mönsterbårder som är rikt varierade. Vävnaderna gick också under benämningen »gubbatäcken« och benämningen kan komma från att motiven i mönstringen liknande »gubbar och gummor«.

I Dalarna vävde man dekorativa små täcken som kallades »lissvässel« eller »vaggtäcken« till spädbarnens dopkassar och vaggor. Ordet är dialektalt och kommer från de fornnordiska orden »wasti« och »vesl«, som betyder klädnad eller överdrag. Lissvässlen var ofta kantade med mönstervävda band och hade tofsar gjorda av olika tyger och garner i varje hörn. Baksidan kunde vara klädd med pälsskinn. I oljemålningen »Lillans sista bädd« från en bondstuga i Rättvik är Lillan nedbäddad i vaggan under ett vaggtäcke med skinnbaksida i vaggan. Denna målning, som Artur Hazelius valde att iscensätta på världsutställningen i Paris 1878 i marknadsföringssyfte för sitt stora projekt, visar ett sparsmakat urval av representativa föremål från ett allmogehem i Rättvik. Textilierna fick under denna tid en framträdande plats i både utställningar och litteratur med syfte att framhålla de traditionella allmogehemmen som förebilder för det goda hemmet.

Ett nytt vävintresse

Utställningen Väv 2012 var en satsning för att lyfta handvävningens olika tekniker. Nordiska museets stora hall fylldes av dunkande vävstolar där besökaren fick prova på att väva, hyra en vävstol och se aktiva väverskor väva traditionella tekniker. Tillsammans med studenter från hantverksutbildningarna på Sätergläntan, HV Skola och Konstfack ställde aktiva vävare

från hela landet ut ett hundratal samtida tolkningar och kopior av gamla vävar. Nordiska museets rika samlingar av vävar gav möjlighet att ta del av hantverkskunnande från förr och berättelser om vårt textila kulturarv.

Efter den senaste tidens tillbakagång av vävutbildningar och vävkurser finns återigen ett intresse att lära sig att väva. Från att skolor och studieförbund under flera år gjort sig av med vävstolar och vävlokaler letar man nu mötesplatser för att tillgodose en ökande efterfrågan på vävkurser. Denna trend är något som Nordiska museet och utställningen Väv har bidragit till. Och det är något som Lilli Zickerman förutspådde: »Vår gamla svenska hemslöjd är så gedigen, så rik på motiver, så varm i färger och så äkta personlig att den i sanning bör läggas till grund för framtidens slöjd. Den har en fond så rik att giva av att dess framtid ock bör bliva ljus och mäktig.«

Foto Mats Landin,
© Nordiska museet.

På världsutställningen i New York 1939, en stor framgång för svensk formgivning under parollen Swedish Modern, visades denna tevagn formgiven av Axel Larsson för Svenska Möbelfabrikerna i Bodafors. Foto Mats Landin, © Nordiska museet.

Tevagnen

Vissa möbler associerar vi särskilt mycket med en viss tid. De kanske inte var de vanligaste, men de har setts som högst moderna under en period och därför också blivit typiska i efterhand. Tevagnen är en sådan tidsmarkör i det svenska folkhemmet. Den fanns på 1930-talet, men förknippas framför allt med 1940- och 1950-talen. Det var fint att ha en tevagn.

Te har druckits i Sverige sedan mitten av 1700-talet, men teet fick aldrig något riktigt allmänt genomslag. Kaffedrickandet etablerade en mycket starkare ställning. Under 1930-talet skedde en systematisk kampanj för att få svenska folket att dricka mer te från olika internationella teföretag. Det ordnades teutställningar, föredrag och teprovningar. Symbolen »Tepelle« skapades som motsvarighet till kaffedrickarnas »Kaffepetter«.

Krigsåren påverkade tedrickandet eftersom det inte gick att importera te, även om det ju gick att brygga på annat än teblad. Under sent 1940-tal och under 1950-talet ökade däremot tekonsumtionen till det dubbla. Genom att gränserna öppnades kunde te åter föras in i landet. Resandet växte i betydelse och många besökte telandet England och blev inspirerade att dricka te.

SIGRID EKLUND NYSTRÖM är fil.dr i konstvetenskap. Hon har arbetat som avdelningschef vid Nordiska museet och skrivit en rad böcker och artiklar inom konst och kulturhistoria.

Annons från PUB i Form 1941.

I förmögna kretsar på 1700-talet användes ett särskilt tebord vid serveringen, ibland med en vacker fast bricka av fajans. Tebordet kunde lite senare förses med små hjul för att enkelt kunna vridas, men det var fortfarande en stationär möbel. *Svenska Akademiens ordboks* definition av en tevagn är helt enkelt ett serveringsbord på hjul. Enligt samma källa är det första belägget en artikel i *Stockholms Dagblad* 1933. I tidningens stora hemnummer i oktober detta år skriver en av funktionalismens förespråkare, arkitekten Sven Markelius, hur man kan möblera ett rum och kök. Han rekommenderar – nu när köken har fått bättre inredningar med skåp och hyllor – att man kan byta ut förvaringsmöbeln för porslin med mera mot t.ex. en tevagn.

I Nordiska museets samlingar finns flera tevagnar från olika tider. En raffinerad modell i kinarött köptes in 1930. Den är form-

Tre tevagnar i Nordiska museet. Foto Mats Landin, © Nordiska museet.

given av Erik Chambert och tillverkad vid Chamberts möbelfabrik i Norrköping och kostade 190 kr. I dagens penningvärde är det drygt 5 000 kr.

På Stockholmsutställningen 1930 visades möbler av stålrör, till mångas förtjusning och andras förfäran. Tevagnar av stålrör, ofta i kombination med svartmålat trä, blev mycket populära under 1930-talet. Och de behövde inte användas enbart för servering av te. Ett exemplar i museets samlingar från Östermalm i Stockholm dukades varje dag klockan 14 med kaffe och drogs in i vardagsrummet.

På 1940-talet hade intresset för stålrör avtagit drastiskt och tevagnarna var istället tillverkade av trä, vanligtvis alm eller björk. Modellerna varierade, men det vanligaste var en rektangulär grundform, en löstagbar bricka, ett hyllplan samt relativt stora hjul för att det skulle gå lätt att dra vagnen genom lägenheten. Det kändes modernt att möblera med en tevagn och bruket blev allt vanligare. Att placera koppar, fat och tilltugg på tevagnen och dra ut den från köket eller kokvrån underlättade för husmodern.

Josef Frank och
Estrid Ericson.
Foto Gösta Glase,
© Nordiska museet.

Var det trångt i lägenheten kunde tevagnen också ersätta soffbordet.

I tidningen *Husmoderns* rådgivningsspalt på 1940-talet föreslog man ofta en möblering med en tevagn. Många kända möbelformgivare och företag tog sig an uppgiften att formge en tilltalande och funktionell tevagn. Josef Frank och Svenskt Tenn, Axel Larsson för Svenska Möbelfabrikerna, Yngve Ekström för Källemo och Alvar Aalto är några exempel.

En modern tevagn, Ikea PS. Design Ola Wihlborg 2012. Foto Ikea.

Runt 1960 avtog intresset för möbeltypen. En och annan tevagn syntes dock, men då omvandlad till drinkvagn. Men som så ofta återkom intresset för en tidigare stil och en tidigare möbeltyp. Ibland i radikal nytolkning, ibland mycket lik den ursprungliga modellen.

Sommaren 2012 marknadsförde Ikea »en modern tevagn«. Den var tillverkad av stål, starkt turkos eller vit, rektangulär med hjul, men utan draghandtag. Formgivaren Ola Wihlborg berättar att han inspirerades av »gammaldags tevagnar« när han formgav sin möbel, och att han ritat en »tevagn för 2000-talet«. Hans tanke var att den skulle kunna användas som mobilt soffbord eller som förvaringshylla för allsköns prylar. Eller helt enkelt till vad man ville!

En flicka försjunken i leken med dockskåpet. Vad lär hon sig om livet?
Dockskåp i privat ägo. Foto Jessika Wallin, © Nordiska museet.

Dockhem i olika skalor

KARIN DERN är kulturvetare och intendent vid Nordiska museet med ansvar för barn- och ungdomskultur.

Inredning som en spegling av värderingar och synen på familjelivet och boendet är något som framträder tydligt i både äldre och nyare dockskåp i Nordiska museet. Det är intressant att jämföra dockskåp från olika tider och se hur samhällsförändringar och teknisk utveckling påverkar möbleringen. Många gånger framträder en idealiserad drömtillvaro snarare än en realistisk bild av ett verkligt hem – modellen *av* hemmet blir också en modell *för* hemmet och familjelivet. Frågorna som väcks blir både självklara och svåra: vad kan dockskåpen berätta om människors liv och boende under en viss epok? Är det möjligt att utifrån ett enskilt dockskåp belysa hemmets betydelse i samhället? Dessa frågor är utgångspunkten i skildringen av ett speciellt dockskåp som en tonårskille fick för mer än 40 år sedan.

Minne av ett hem

Förra året fick museet ett dockskåp i gåva som är unikt på flera sätt. Enligt givaren är det en kopia i miniatyr av hennes familjs hem, som det såg ut i början av 1970-talet. Till största de-

Villan i Nockeby. Foto Karin Dern 2012.

len är dockskåpet ett hemmabygge med så exakt återgivning som möjligt av både exteriör och inredning. Familjen bodde i en funkisvilla i Nockeby åren 1960–1978. Villaområdet ligger i Bromma utanför Stockholm och byggdes i början av 1930-talet på en höjd som sluttar ned mot Mälarens vatten.

Modellen har tillhört en pojke född 1955. Han älskade att leka med den och för honom betydde den så mycket att han behöll den livet ut. Han tyckte om att möblera och ordna sakerna i de olika rummen och var noga med att varje sak skulle vara på rätt plats, precis som det var hemma. När han blev äldre och fick ett

Modellen. Foto Karin Dern.

eget boende hade han den i sitt stora kök och fortsatte att ägna en stund varje helg åt att lyfta av våningsplanen, plocka in sakerna och kika genom fönstren. Det fanns belysning i alla rum, men den har sedan länge slutat att fungera. I slutet av sitt liv hade han dockskåpet främst som prydnad. Det var ett kärt minne av ett hem som haft stor betydelse för honom.

Efter hans död skänkte systern dockskåpet till museet. Hon berättade att pappan byggde modellen i början av 1970-talet då hennes bror var i tonåren. Själv var hon fem år äldre och på väg att flytta hemifrån. Hon beskriver sin bror som annorlunda och

ganska ensam. Han var som mannen i filmen *Rain Man* och tyckte om att ordna saker på ett visst sätt och fördjupa sig i detaljer, berättade hon i samband med att hon överlämnade gåvan. Filmen tar upp autism och har bidragit till ökad förståelse för människor med liknande problem. Samtalet och den noggranna genomgången av hur inredningen var uppställd i dockskåpet tog flera timmar och väckte många minnen hos systern.

Hemmabygge

Dockskåpet skiljer sig från de flesta andra i Nordiska museets samlingar genom att det inte är öppet på framsidan utan snarare liknar en sluten byggnadsmodell med yttertak, väggar, fönster, dörrar och balkonger. Genom att lyfta av taket och de olika våningsplanen kommer man åt att möblera rummen. Skorstenen i mitten håller ihop delarna. Förutom hemmatillverkade och inköpta möbler och lösöre i miniatyrstorlek innehåller dockskåpet små dockor som representerar de olika personerna i hushållet. Familjens sammansättning var den för 1950-talet typiska kärnfamiljens, bestående av ett gift par och två barn, en flicka och en pojke. Farmor och systerns vänner finns också bland figurerna. I varje rum finns mängder med vardagliga små ting som återger vad familjen hade för fritidsintressen och hur hemmet användes.

Pappan arbetade på 1970-talet som vice vd för en stor koncern. All fritid ägnade han åt byggandet av dockskåpsmodellen och samvaron med sonen. Pojken vistades mycket hemma eftersom han hade svårigheter i kommunikationen med andra människor. Dockskåpet skapade en särskild gemenskap mellan far och son. Det blev ett redskap för att ge struktur åt en tillvaro som

kunde uppfattas som svårbegriplig och abstrakt. En värld i miniatyr är överskådlig och stimulerar fantasin. Att successivt fylla sitt dockhus med nya ting allt eftersom hemmet förändras är en rolig utmaning för både vuxna och barn. Det krävs tålamod och ett kreativt sinnelag för att återskapa varje liten detalj så att det stämmer med verkligheten. Förutom dockskåpet hade de en modelljärnväg i källarens hobbyrum, där de höll till på kvällar och helger.

Familjen flyttade efter några år till en mindre stad i Skåne. Sonen som då var drygt 20 år fick så småningom ett eget boende med assistans. Han arbetade länge som montör inom industrin och senare i ett sjukhuskafé. Genom hela livet var han intresserad av kök och det är något som också avspeglas i dockskåpsmiljön som innehåller bestick, kastruller, bakplåtar, maträtter och tårtor för att bara nämna några exempel. Dockskåpet har han hela tiden haft med sig och fortsatt att »leka« med även som vuxen.

Ett myller av vardagsföremål

Alla tänkbara prylar som kunde finnas i ett hem i början av 1970-talet är representerade: badrumsskåpets tandborstar och hygienartiklar, pojkrummets LP-skivor och skrivmaskin, flickrummets rödrandiga snurrfåtölj, allehanda husgeråd, virkade grytlappar, den färgglada soffgruppen och pralinerna i vardagsrummet, finservisen i matsalen, Tiffanylampor, mängder med böcker och tidskrifter i biblioteket, verktyg, tvättmaskin och städredskap i källaren, barncyklar och en vit Mercedes i garaget.

Välfärdssamhällets överflöd av varor har satt sina spår. Inredningen växte troligen fram successivt under flera år. Alla delar är

Modellen av villan i Nockeby när taket lyfts av. Foto Karin Dern.

ännu inte katalogiserade och räknade, men det rör sig om minst femhundra inventarier. En del är hemmagjort av trä, tyg och papp, medan annat är inköpt från främst svenska dockskåpstillverkare som Lundby. För pojken och hans pappa var det viktigt att huset och inredningen skulle motsvara originalet så väl som möjligt. Proportionerna verkar stämma med hur det såg ut i verkligheten. Tapeter och golv speglar det tidiga 1960-talets diskreta mönster, medan en del av hemtextilierna har mustigare färger och mönster som snarare pekar åt inredningsidealen kring 1970. Storblommiga mönster i klara och starka färger har slagit igenom i både hemtextilier och kläder.

Verklighetstrogen planlösning och inredning

Huset är byggt av masonit i två våningar och har dessutom en inredd vindsvåning och källare med hobbyrum, tvättstuga och garage. Det står på en platta som föreställer en liten trädgård med buskar och flaggstång. Med trädgården är måtten 120 × 90 cm, så det måste ha tagit stor plats där det stod i hobbyrummet. Själva huset är 70 × 63 cm och höjden 50 cm. En rolig detalj är att det finns en liten pappmodell av husmodellen i dockskåpets källare. Inte ens råttfällan och mössen saknas!

På baksidan av huset finns en terrass med en hammock och vita utemöbler av stålrör och trä. Hammocken blev populär i Sverige vid 1960-talets mitt, en tid då många familjer som tidigare bott i flerfamiljshus fick råd att flytta till radhus eller villa med egen trädgård. Snart såg man gungande hammockar i var och varannan svensk villaträdgård. De första modellerna var ofta klädda med mönstrade plastdynor i klara färger.

Första våningen i dockskåpet domineras av sällskapsrum som matsal och vardagsrum inredda i klassisk stil med mönstrade soffor och fåtöljer i varma nyanser och mjuka former. De rymliga sällskapsrummen skvallrar om ett inredningsideal som varit vanligt hos borgerskapet sedan 1800-talet och som också återfinns bland många av Nordiska museets dockskåp från den tiden. Under 1900-talet moderniserades möblerna och fick en enklare och mera funktionell form, men stilmöblerna fortsatte att vara populära parallellt med dessa. På motsvarande sätt präglas dockskåpsinredningen från 1950-talet och framåt av en blandning av nyrokoko, allmogestil och den allra senaste formgivningen.

I anslutning till den ljusa matsalen med matsalsmöblemang i gustaviansk stil från Lundby finns en serveringsgång och ett standardiserat kök med spis, rostfri diskbänk, väggfasta hyllor

Läshörnan, köket, pojkrummet och stolen för handarbete. Foto Karin Dern.

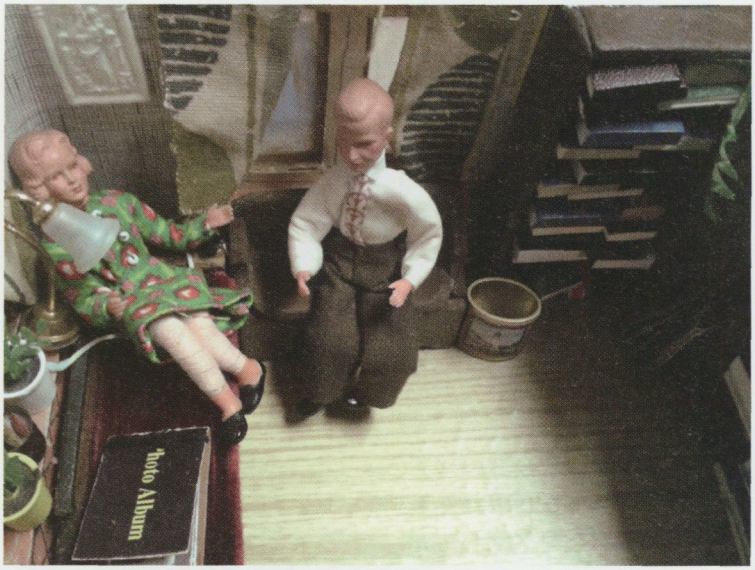

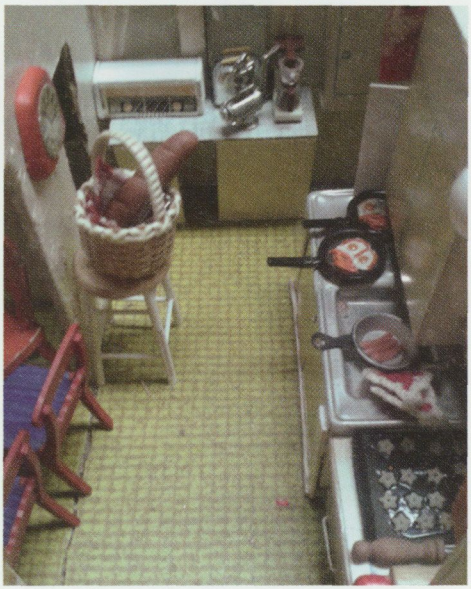

KNIT

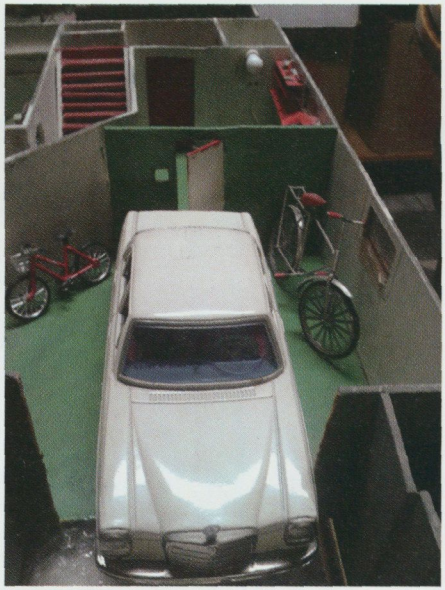

Terrassen, garaget och tvättstugan.
Foto Karin Dern.

och skåp. Köksinredningen är typisk för funktionalismens idéer om hygieniska och ändamålsenliga arbetsytor. Bredvid köket finns ett litet frukostrum, som från början kan ha varit avsett som jungfrukammare, men som denna familj inredde med ett enkelt litet köksbord och stolar. Skafferiet är fyllt med kryddburkar och livsmedel som flingor, kaffe, socker, mjöl och konserver.

Fritidsintressen

Från hallen leder en trappa till andra våningen. Genomgångsrummet är inrett som tv-rum, med lätta sittmöbler. På det låga bordet står tekoppar uppdukade och i ena hörnet finns en öppen spis och en korg med ved. Kanske samlades hela familjen här för mysiga hemmakvällar framför tv:n. En dörr leder ut till balkongen där man sommartid kunde sitta och njuta av sol och frisk luft i en gul fladdermusfåtölj. Bortom tv-rummet öppnar sig ett stort bibliotek med brunbetsade möbler. Bokhyllorna täcker nästan hela väggen och är fyllda med faktaböcker, romaner, en jordglob och prydnadssaker. På borden ligger fotoalbum och engelska tidskrifter som antyder ett intresse för omvärlden. Där finns också en grammofon med vinylskivor. Familjen lyssnade ofta på klassisk musik, enligt givaren.

I pojkrummet som ligger bredvid teverummet står en hemsnickrad sekretär med en liten skrivmaskin som var en av pojkens käraste ägodelar. Han ägnade sig gärna åt brevskrivning och att läsa barnböcker förutom att lyssna på musik. Det grönkaklade badrummet ligger mellan föräldrarnas och pojkens sovrum. Separat wc finns på flera ställen i huset. Sängkammaren är inredd med vita möbler och rosa textilier. Mammans intresse för handarbete framgår genom en korg med garnnystan i olika färger

och en bok om stickning vid hennes gungstol. På väggen finns ett inramat fotografi av sonen.

I vindsvåningen hade husets dotter sitt sovrum där hon kunde umgås i fred med sina kompisar. Vid trappavsatsen utanför hennes rum hade pappan sin arbetsvrå med, för sin tid, moderna redskap som räknemaskin och elektrisk skrivmaskin. Kanske satt han där en stund och förberedde sig inför morgondagens arbete.

Villa med egen trädgård

Det är länge sedan familjen flyttade från villan i Nockeby, men huset står fortfarande kvar och exteriören är sig lik. Husen i området ligger ganska tätt på små tomter längs den slingrande vägen och liknar varandra. De flesta är vita eller ljust beiga, som de ursprungligen var när de byggdes på 1930-talet. Några få ägare har numera valt en mera individuell framtoning genom att måla sina hus i ljusa pastellfärger som rosa eller mintgrönt. I närheten finns ett litet skogsområde med höga träd och branta backar. Vägarna har fått namn efter orter i Dalarna och kvarteret kallas ibland skämtsamt för Masriket. Detta är ett av flera förortsområden som växte fram under en tid då starka krafter i samhället verkade för en högre boendestandard. Inom alla samhällsklasser ökade efterfrågan på ljusa och luftiga bostäder med nära tillgång till natur och friluftsliv.

I boken *Nybyggare i Bromma: stadsdelarna Nockeby och Olovslund* från 2006 beskriver etnologen Birgitta Conradson villaområdets tillkomst och hur livet gestaltade sig på 1930– och 1940-talen för den första generationen som växte upp där. Marken hade köpts av Stockholms stad i avsikt att skapa nya och bättre bostadsområden med den engelska trädgårdsstaden som förebild. Den

uppläts mot tomträtt för att förhindra spekulation. Visionen om folkhemmet med minskade klyftor och ett rättvisare samhälle började ta form. Genom att underlätta bostadslån ville staden uppmuntra till byggande av egnahem. Goda kommunikationer var en förutsättning för att den nya stadsdelen skulle växa fram. När spårvagnsförbindelsen till Nockeby blev färdig tog byggandet fart. Redan något decennium tidigare byggdes det närbelägna småstugeområdet Olovslund. Dit flyttade främst arbetarfamiljer som själva byggde sina hus med hjälp av monteringsfärdiga delar till skillnad från de större villorna i Nockeby, där de flesta var akademiker eller högre tjänstemän. På den tiden var det i högborgerliga miljöer fortfarande vanligt med tjänstefolk för barnpassning eller städning och de bodde ofta med familjen. De stora villorna på 6–7 rum byggdes vanligen av en byggmästare efter ritningar från fastighetskontorets egnahemsbyrå. Många av husen i Bromma och andra Stockholmsförorter är ritade av arkitekten Edvin Engström och hans medhjälpare.

I Bromma utanför Stockholm växte flera nya bostadsområden upp på 1930- och 1940-talen. Foto Gunnar Lundh, © Nordiska museet.

Några decennier senare, på 1970-talet, hade nya generationer flyttat in i området, som sedan det byggdes haft en positiv prisutveckling med sitt attraktiva läge med närhet till både natur och stad. Ännu i dag bebos området främst av personer med relativt goda inkomster.

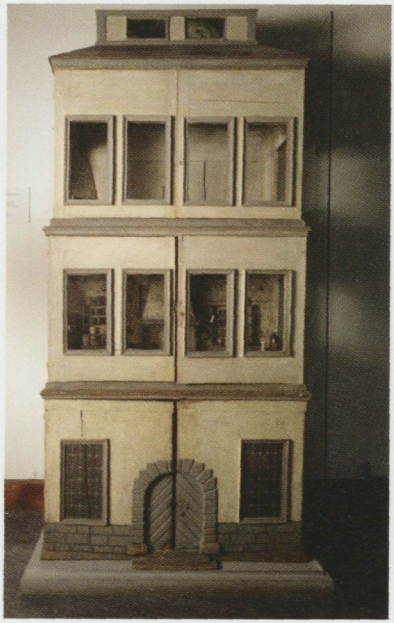

Nordiska museets äldsta dockskåp från 1600-talets slut, byggt som ett riktigt hus. Foto Peter Segemark, © Nordiska museet.

Tidsspeglar i miniatyr

I alla tider har boendemiljöns förändring påverkat dockskåpens utformning, vilket gör dessa till tacksamma studieobjekt för den som är intresserad av heminredning. Miniatyrformatet har tilltalat människor i alla åldrar och i alla tider, det har lockat till både samlande och lek. De holländska och tyska dockskåpen från 1500–1600-talen var dyrbara statusföremål som barn sällan eller aldrig fick leka med. Möbler och inredning till-

Dockskåp tillverkat på 1860-talet. Det iordningställdes av fru Maria Kihlberg som hade 10 barn och 3 styvbarn. Dockskåpet stod i barnkammaren och låstes upp ibland. Foto Peter Segemark, © Nordiska museet.

Dockskåp från Lundby 1958. Foto Nordiska museet.

verkades av skickliga hantverkare och användes i pedagogiskt syfte för att åskådliggöra skötseln av ett stort hushåll. Barn fick länge nöja sig med att titta på alla små redskap och möbler som hörde till inredningen. Det är först under 1900-talet när dockskåpen började masstillverkas som de blev var mans egendom. Välgjorda dockskåpsmöbler av trä tillverkades i början av seklet vid Gemlas leksaksfabrik, men det förekom också ofta att man beställde leksakerna direkt från en snickare eller gjorde dem själva.

Innovationer inom hemmets sfär brukar framträda tidigt i miniatyrformat. I dockskåpen som för närvarande visas i Nordiska museets utställning kan besökare se tidiga exempel på kakelugnen, vedspisen, telefonen och elektrisk belysning. Dammsugare, brödrost och kaffebryggare är apparater som fått en självklar plats i 1900-talets dockskåp. Vid mitten av århundradet ha-

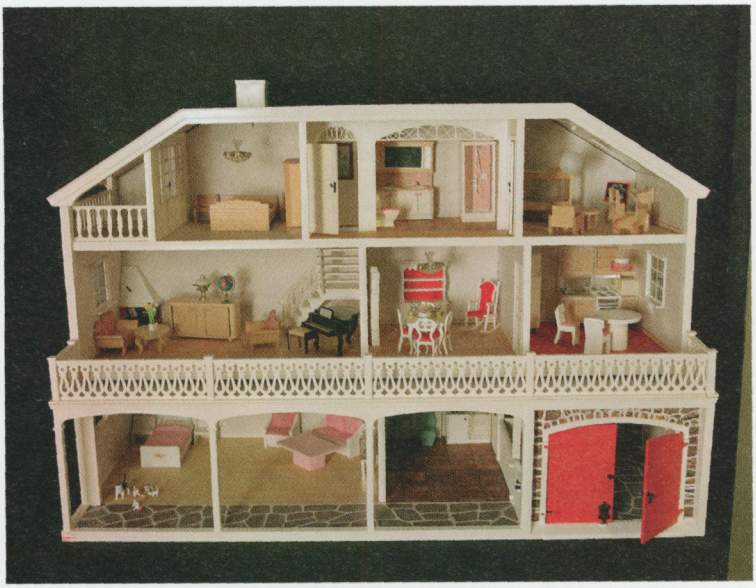

Dockskåp från Lundby, »Dallashuset«, från 1992.
Foto Peter Segemark, © Nordiska museet.

de dockskåpen blivit populära flickleksaker och svenska dockskåpstillverkare som Lundby och Brio fick stora försäljningsframgångar inte bara i Sverige utan även utomlands.

I boken *Skandinavisk design i dockskåpet* skildrar Yvette Wadsted och Ulf Beckman framväxten av de industritillverkade svenska dockskåpen. Boken innehåller ett rikt bildmaterial som i detalj visar utvecklingen från 1950-talet till i dag. De välgjorda dockskåpsmöblerna var tydligt inspirerade av sin tids möbelformgivning, allt från danska designmöbler till bondrokoko. Per-Hugo Börnfelt är en person som betytt särskilt mycket för utvecklingen av de moderna svenska dockskåpen. Redan 1949 starta-

Modell av modellen. Foto Karin Dern.

de han tillverkning av dockskåpsmöbler hemma i Lerum utanför Göteborg. Firman fick namnet Lerro. Han samarbetade med både Brio och Lundby och har bland annat formgivit ett dockskåp i två våningar med ett verkligt radhus som förebild. Vanliga människors boende var den främsta inspirationskällan. Efterfrågan ökade inte bara i Sverige utan även utomlands. I början av 1970-talet var Lundby världens största tillverkare av dockskåp.

Ett masstillverkat Lundbydockskåp visas för närvarande i Nordiska museets utställning Möblerade rum. Det är intressant att jämföra detta med den nyligen förvärvade modellen från ungefär samma tid. Även om modellen av villan i Nockeby delvis innehåller samma typ av inredning från leksaksindustrin, så ger den en starkare upplevelse genom sin personliga utformning.

Visserligen har den blivit sliten med åren, men det framgår att det ligger ett kärleksfullt och mödosamt arbete bakom återskapandet av varje detalj.

Det hemsnickrade dockskåpet från Nockeby är först och främst ett talande exempel på lekens och hemmets betydelse i en människas liv. I det här fallet rör det sig om en tonårspojke med en funktionsnedsättning som bland annat innebar att han var duktig på att minnas detaljer men hade svårare att uppfatta helheter. Den kreativa processen med återskapandet av bostaden i miniatyr måste ha varit utvecklande för samspel och inlevelseförmåga. I museernas insamlingsverksamhet har människor med funktionshinder länge varit ett förbisett ämne. Man har sällan berättat deras historia och det saknas ofta kunskaper om hur vardagslivet kunde te sig. Det är först under senare år då man fokuserat minoritets- och mångfaldsperspektiv som medvetenheten ökat om enskilda gruppers speciella villkor.

Dockskåpet illustrerar dessutom två viktiga skeden i 1900-talets boende. Det funktionella tänkandet under 1930-talets nybyggaranda med ljusa och moderna utrymmen anpassade till familjens alla behov. Rummen är väl avgränsade och avsedda för olika aktiviteter som matlagning, personlig hygien, sömn och social samvaro. Trettio år senare när en ny generation flyttat in har konsumtionssamhället slagit igenom med inredningsdetaljer i nya material och starka färger. De som upplevt det tidiga 1970-talet känner sig hemmastadda i miljön.

Boktryckarbostaden visar hur ett ungt liberalt par kunde bo på 1840-talet.
Foto Marie Andersson, © Skansen.

Bostaden berättar
Om boktryckarens hem på Skansen

– Har du läst vad Svenska biet har hittat på nu?
– Nej, vad då?
– De har förfalskat en lista på vilka som är för de nya representationsförslaget!
– Kan man tänka sig?
– Vilken nyhet! Det här måste vi publicera i morgondagens tidning.

MIA TERÉNT är etnolog och museipedagog på Skansen. I arbetet med utformningen av Skansens nya boktryckarbostad har hon varit redaktör och tagit fram kunskapsunderlag.

Kanske lät det så i ett borgerligt hem på 1840-talet, händelsen som återges är i alla fall sann. Under 1830- och 1840-talet gick det heta diskussioner om hur representationen i riksdagen skulle reformeras. Ståndsriksdagen med adel, präster, borgare och bönder var förlegad och många människor saknade representation i riksdagen. Dessutom stod ofta adel och präster tillsammans mot borgare och bönder, vilket ledde till svårigheter att få igenom nya förslag.

Men hur hamnade vi i en diskussion om representation i riksdagen på 1840-talet? På Skansen står berättelser i fokus för mötet med besökaren och under de senaste åren har

Boktryckarbostaden genomgått en varsam renovering och fått nya berättelser knutna till sig. I Boktryckarbostaden visar vi hur en lågborgerlig familj kunde bo på 1840-talet. Det fiktiva paret Henric och Beata lever ett borgerligt liv fyllt av umgängesliv med högläsning, supéer, kortspel och musik. De är också politiskt engagerade och genom sin tidning *Hwad Nytt?* för de fram sina liberala åsikter. De vill ha förbättrad fång- och fattigvård, allmän folkskola, näringsfrihet och tryckfrihet. Redaktionsarbetet sker mest i hemmet, vid matbordet, där artiklarna skrivs. Även andra tidningar granskas och inspirerar innehållet i den egna tidningen. Tidningen trycks i Boktryckeriet som ligger vägg i vägg med familjens bostad.

Skansen har under en tioårsperiod arbetat med ett nytt sätt att gestalta miljöer. Vi har valt våra utgångspunkter genom att ta fasta på viktiga brytpunkter i historien eller händelser som har haft stor betydelse för de människor som levde vid tiden. Händelser och berättelser om människor som levde och verkade då blir utgångspunkt för hur en miljö ska gestaltas. Boktryckarbostadens nya utformning har skett efter denna modell och målet har varit att skapa en trovärdig småborgerlig miljö från 1840-talet.

Bokhantverkshuset

På 1930-talet flyttades ett hus byggt på 1730-talet från Södermannagatan 10–12 i Stockholm till Skansen. Huset, som hade inrymt bostäder och ett hökeri (handelsbod), placerades i Stadskvarteret. På Skansen fick huset som då kallades Bokhantverkshuset, i dag Boktryckargården, inrymma ett boktryckeri, en bokbindarverkstad och en mindre bostad. Bostaden som bestod av kök och sal kallades Bokbindarens

Huset Södermannagatan 10–12 i Stockholm före flytten till Skansen.
Foto Nordiska museet.

Bokbinderiet inrymdes under en kort tid i kammaren.
Foto J. Rydberg, Nordiska museet.

bostad, men när bokbinderiet 1935 flyttade till det nyuppförda huset från Bondegatan blev det istället Boktryckarbostaden. När bostaden inreddes på Skansen strävade man efter en så ålderdomlig inredning som möjligt. Salen fick en kopia av en tapet från 1700-talets andra hälft och kammaren fick en kopia av en papperstapet från 1780-talet. Sammantaget blev bostaden en tids- och stilblandning som aldrig funnits i huset och den visade inte en trovärdig bostad från 1840-talet.

Köket i Bokhantverkshuset på Skansen 1932. Foto Nordiska museet.

Att förnya en äldre miljö

För att gå vidare med gestaltningen av miljön fick journalisten och författaren Maja Hagerman i uppdrag att ta fram ett kunskapsunderlag om 1840-talet. Utifrån hennes underlag bestämdes att ledorden skulle vara demokrati, liberalism och borgerlighet.

Samtidigt som det första kunskapsunderlaget togs fram gjordes en antikvarisk förundersökning. Samtliga av de 16 tapetrester som togs till vara när huset flyttades till Skansen och som i dag finns i Nordiska museet gicks igenom. Fotografier från flytten

Boktryckarens bostad före renoveringen, nedan salen, t.h. kammaren. Foto Marie Andersson, © Skansen.

och tapetrester på Boktryckarbostadens vind studerades också. För att kunna få fram rätt färgsättning på dörrar, foder och lister skrapades två så kallade färgtrappor fram. Då framträdde de färger som snickerierna hade varit målade med från 1730-talet till 1930, då huset flyttades till Skansen.

När den antikvariska förundersökningen var klar gjordes ett program för nyinredningen av Boktryckarbostaden. Tapeter och färgsättning av snickerier bestämdes utifrån den. I samband med den antikvariska förundersökningen gjordes också en kulturhistorisk värdering.

Traditionella hantverksmetoder

Arbetet med renoveringen av Boktryckarbostaden har i största utsträckning skett med traditionella hantverksmetoder. I förstugan som ligger utanför salen uppfördes en vägg. Enligt äldre ritningar fanns en vägg som avgränsade förstugan och skapade ett mindre rum mellan köket och salens förstuga. Väggen kunde inte uppföras exakt på sin ursprungliga plats, utan den fick flyttas några decimeter. Det beror på att när huset flyttades till Skansen så gjordes en lucka till källaren på platsen för den ursprungliga väggen.

Väggen uppfördes av Skansens snickare med stående timmer, vilket kallas för att timra i tavlor. Med denna ålderdomliga byggnadsmetod kan man återanvända delar från gamla liggtimmerstommar. Det har även funnits en tunnare vägg som delade av det utrymme som i dag har funktionen av handkammare. Eftersom väggen bedömdes vara uppförd vid ett senare tillfälle än den tid vi visar uppfördes den inte på nytt.

Skansens snickare tillverkade också en ny dörr in till handkammaren från förstugan efter förlaga från köksdörren.

Tapetrest från huset på Södermannagatan. Foto Nordiska museet.

Tapeter

Efter den antikvariska förundersökningen kopierades två tapeter som funnits i huset. Till salen valdes en tapet med gröna blomstermedaljonger på grå botten, förlagan dateras till 1820- eller 1830-talet. Det är oklart i vilket rum tapeten ursprungligen har suttit. Till kammaren valdes en blå tapet med ränder och blommor som ursprungligen suttit i förstugan utanför köket och i Boktryckeriet. Dess förlaga dateras till omkring 1800.

För att tapeterna skulle tillverkas på traditionellt sätt framställ-

des pappersark av linnelump som limmades ihop med animaliskt lim till våder. Tapeterna trycktes sedan för hand med limfärg.

Vid 1800-talets början limmades inte tapeterna på väggarna utan spikades fast direkt i timmerväggen. För att skaffa mer kunskap om denna nästan bortglömda teknik gjorde Skansens målarmästare och byggnadsantikvarie en studieresa till Hälsingland. Där kunde uppspikade tapeter studeras på plats. Papperstapeterna viks innan de spikas fast och mellan nubben löper ett snöre som håller tapeten på plats. Tillbaka på Skansen prövades denna teknik – och den fungerade.

Berättelser

Samtidigt som arbetet med den fasta inredningen skedde så arbetade vi vidare med berättelser och scenario. För att komma åt de personliga berättelserna gick vi igenom dagböcker och

Borgerligt liv. Blyertsteckning av Nils von Dardel. Foto Nordiska museet.

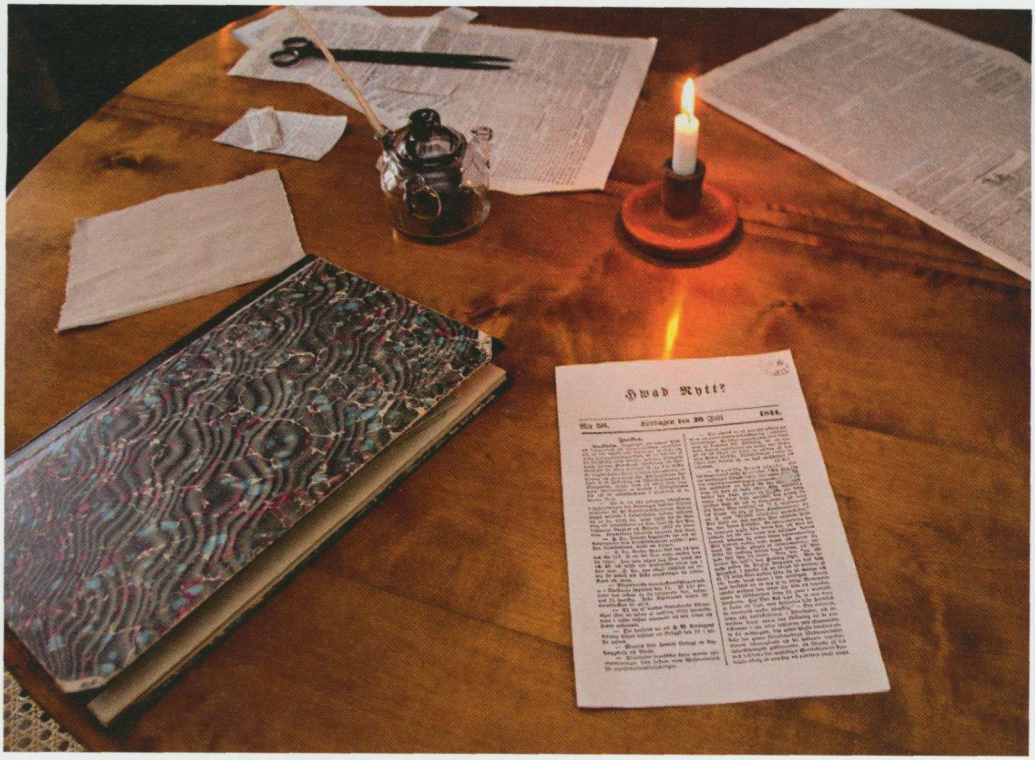

Nytryck av tidningen Hwad Nytt? från 1844.
Foto Tomas Widersheim-Paul, © Skansen.

levnadsbeskrivningar från tiden. Ett exempel är Marie-Louise Forsells dagböcker där hon skriver om sin vardag. Hon och hennes familj läser Emelie Flygare-Carléns *Kamrer Lassman* som följetong i tidningen, de går på visiter och har bjudningar, spelar på taffeln och leker lekar som blindbock och »katt

och råtta«. Hennes personliga reflektioner finns också med. Hennes första riktiga gräl med sin mamma är om att hon vill bjuda »några hyggliga bekantskaper«, vilket mamman inte vill.

Att samlas kring högläsning var en viktig del i vardagen, det var ett sätt att umgås långt före radio och tv. Vid 1830-talet började man läsa nya typer av böcker, nu kommer spänningsromaner och allt fler läser nyutkomna böcker. Köpte man inte böcker så gick de att låna mot en avgift från lånebiblioteken som var knutna till en tidning eller ett tryckeri.

Utöver borgerlighet ville vi synliggöra liberalismen vid tiden. På 1830- och 1840-talen hördes allt fler liberala röster, bland annat via nystartade tidningar. I Stockholm hade Lars Johan Hierta en viktig roll med *Aftonbladet*, men även på landsbygden hördes liberala röster. För att kunna åskådliggöra detta ville vi göra en kopia av en tidning från tiden. Det var viktigt att tidningen var autentisk. Efter en genomgång av tidningar från tiden föll valet på *Hwad Nytt?* från Eksjö som utkom 1844–1899. Genom modern teknik kunde en tidning från Kungliga biblioteket scannas, och därefter gick det att skapa en kliché som möjliggjorde ett nytryck. Trycket kunde ske i Boktryckeriet och under sommaren 2012 hade vi nytryckta nummer av *Hwad Nytt?* från den 20 juli 1844.

Det valda numret beskriver hur tidningen *Svenska biet* förfalskar listor med namn på vilka personer som stödjer det nya representationsförslaget. Det finns också notiser om Oscar I:s kröning. Oscar I kallades för »framtiden« av liberalisterna. En annan notis tar upp att Jenny Lind reser med ångfartyg till Berlin. Det finns också en artikel från Sveriges Lantmän med rubriken »Ett ord till dem som anse en allmän folkbildning skadlig«.

Salen vid invigningen av den renoverade bostaden. Foto Marie Andersson, © Skansen.

Scenario

I bostaden bor Henric och Beata. Henric kommer från en högborgerlig familj men saknar ekonomiska resurser. Under sin tid vid universitet blir han engagerad i liberala kretsar och arbetar med studenttidningar. Beata i sin tur ärver ett tryckeri efter sina föräldrar när de går bort. När hon och Henric träffas fattar de genast tycke för varandra, men de har också något att vinna på att ingå äktenskap. Han är en modern man med en mer jämlik syn på äktenskap än tidigare generationers män. Hon har tillgång till ett tryckeri och Henric vill gärna ge ut en egen tidning för att förmedla sina liberala tankar.

Henric och Beata flyttar in i bostaden på tre rum och kök som ligger bredvid tryckeriet. Bostaden är kanske inte vad de hade tänkt sig men den får duga till en början. Bostadens största rum, salen, används som tidningsredaktion eftersom de inte har plats

att ha redaktionen i tryckeriet. Tidningsredaktionen måste också kunna städas undan eftersom de har supéer och umgås med släkt och vänner i samma rum.

Till vardags äter de i det mindre rummet, kammaren, men när de har bjudningar flyttar de in bordet till salen och dukar upp där. I salen umgås man också med gäster, spelar musik på taffeln, spelar kort och leker lekar.

Gestaltning av bostaden

Gestaltningen av miljön har skett utifrån berättelserna. Möbler och föremål har införskaffats för att visa hur ett ungt småborgerligt par kunde bo på 1840-talet. Stor vikt har lagts vid att skaffa provinsiella möbler eftersom hemmet ska visa hur det kunde se ut i en mellanstor svensk stad.

Tanken med miljön har hela tiden varit att föremålen ska vara från tiden och att de ska användas varsamt. I Boktryckarbostaden får man sätta sig i soffan och man får spela på taffeln. Allt för att skapa en levande miljö.

Miljön ska också visa hur möbler och föremål såg ut när de var nya, innan de har blekts av tidens tand. De stoppade möblerna har därför klätts om med klarrött tyg och spegellampetterna har fått ny förgyllning. Nya gångmattor och gardiner har vävts. Resultatet är att Boktryckarbostaden har blivit en färgstark och verklighetstrogen miljö.

För att förstärka de tre ledorden demokrati, liberalism och borgerlighet i miljön har vi arbetat med så kallade nyckelföremål. Det är föremål som är direkt knutna till en berättelse. Taffeln är ett nyckelföremål som knyts ihop med dåtidens borgerliga liv. Dagligen trakterade man instrumentet och det ingick i en ung

kvinnas utbildning att lära sig att spela på taffeln. Andra föremål som är förknippade med borgerlighet är teservisen och broderibågen.

Ett viktigt arbete har lagts ner på att införskaffa populär litteratur från tiden och ett bokskåp har fyllts med böcker. Bland författarna finns Fredrika Bremer, Carl Jonas Love Almqvist och Esaias Tegnér. Skönlitteraturen samsas med handböcker, lexikon och läroböcker.

Böckerna är nyckelföremål som knyts ihop både med borgerligheten via högläsning och med liberalismen via liberala tankar. Tidningen i sin tur står för både liberalism och demokrati. Rätten att göra sin röst hörd och att försöka förbättra samhället förmedlas via den.

Utmaningar i projektet

Arbetet med att inreda bostaden har inneburit flera utmaningar. Hur såg det exakt ut på 1840-talet? Hur får vi tag i rätt föremål och möbler? Vad innehöll en borgerlig bostad? I Emilie Flygare-Carléns *Kamrer Lassman* från 1842 kan man läsa hur kamreren och hans fästmö Lisa letar efter en passande våning, och Lisa brister ut i »Och det kallar du en våning!« när Lassman presenterar en lägenhet med två rum och en liten kammare. Enligt dåtidens synsätt borde en borgerlig bostad bestå minst av sal, förmak och en sängkammare. Men hur gjorde man när bostaden inte uppfyllde dåtidens ideal? Vår bostad består av två rum i fil med kök, handkammare och två förstugor.

Lösningen har blivit en möblering baserad på hur familjen har gjort det bästa av sin planlösning. Den stöds av källmaterial om borgerliga familjer som disponerat mindre bostäder och hur de

Salen till vardags. De fina möbeltygerna skyddas av enkla överdrag.
Foto Tomas Widersheim-Paul, © Skansen.

har möblerat dem. I Boktryckarbostaden ligger sal, kammare och bakom en stängd dörr sovrummet, i fil. Sovrummet finns i nuläget endast i berättelserna.

Det har varit ett komplicerat arbete att få tag i rätt föremål, både gällande kvalitet och rätt tillverkningsort.

Storleken på möblerna har också påverkat utformningen av bostaden. Eftersom kammaren är ganska liten så kunde den inte fungera som ett förmak utan den har istället gjorts till en kammare med matsalsmöblering. Utmed väggarna står stolar med rottingflätad sits och ett runt bord med iläggsskivor. Möblerna flyttades fram vid behov.

Salens möblemang domineras av den stora stoppade förmakssoffan och framför den står divansbordet. Runt väggarna står stolar som kan flyttas fram. Andra viktiga möbler för tiden är chiffonjén och taffeln. Chiffonjén fungerar både för förvaring och som skrivmöbel.

I köket förvaras en del porslin i den öppna tallrikshyllan som har tillverkats efter en förebild från tiden. Där står också fållbänken som är sovplats för pigan.

Gården

Det är inte bara den inre miljön som fått en ny gestaltning utan även den yttre miljön har förändrats. På Boktryckargården står kyrkoherdens lusthus byggt 1734 som kommer från Katarina församling på Södermalm i Stockholm. När lusthuset flyttades till Skansen 1929 ställdes det med den bakre väggen mot Garverigården. Några år senare, 1935, flyttades huset så att det stod med den bakre väggen mot Klädkammaren och syntes från portlidret. Trädgården fick karaktären av en prydnadsträdgård

Förlaga till staket till kökträdgården, akvarell av Josabet Sjöberg.
Foto © Stockholms stadsmuseum.

från sent 1800-tal med blommor som blågull, schersmin och stockros. Under årens lopp har växtmaterialet bytts ut och för att få en 1840-talsträdgård gjordes förändringar både av växter och av trädgårdens utseende. Odlingsytan ökades genom att lusthuset flyttades till sin ursprungliga plats på Skansen. Jorden delades in i fyra kvarter och trägården fick en nyttokaraktär istället för en prydnadskaraktär. Tidstypiska grödor som bönor, ärtor, rotpersilja, mangold, rädisa odlas nu i kvarteren. Prydnadsväxter som stjärnflocka, prickflox och syren finns istället kring lusthuset. Trädgården inramas av ett grönt spjälstaket som har sin förlaga på Josabet Sjöbergs målningar från tiden. Dåtidens staket hade den viktiga funktionen att stänga ute

Omgestaltningen av kökträdgården med nya odlingskvarter. Foto Marie Andersson, © Skansen.

stadens vilt strövande husdjur. Till utomhusmiljön hör också ett hönshus som kommer att uppföras på Garverigården.

Invigningen och resultatet

Den 8 september 2012 återöppnades Boktryckarbostaden för Skansens besökare. Invigningsceremonin hölls med tal, musik på taffeln och medverkan av Skansens teatersällskap. I Boktryckarbostaden visade museipedagoger förberedelser för kvällens tesupé och i Boktryckeriet tryckte boktryckarna tidningen *Hwad Nytt?* från 1844. Flera medarbetare från Skansen deltog också under invigningshelgen.

Stor vikt har lagts vid detaljer och bostaden har varsamt renoverats med tidstypiska material och traditionella hantverksmetoder. Berättelserna och gestaltningen baserar sig på litteratur,

anteckningar, bilder och bouppteckningar från tiden, vilka alla är trovärdiga källor.

De tre ledorden demokrati, liberalism och borgerlighet förmedlas i berättelserna och de synliggörs i gestaltningen via nyckelföremål som taffeln, böckerna och tidningen.

En del kvarstår att göra som att komplettera föremål, bygga ett hönshus och arbeta med tillgängligheten till miljön.

Den färgstarka inredningen ger en extra dimension till bostaden. En miljö som har blivit blekt och sliten ger ett annat intryck. Att dessutom få röra vid föremålen och slå sig ner i soffan gör att miljön känns levande.

Vid ett besök möter du museipedagoger som berättar om tiden och drar paralleller mellan dåtid och nutid. Att besöka Boktryckarbostaden är att göra ett nedslag i ett viktigt skede av vår historia.

1931 hölls taklagsfest i huset som flyttats från Södermannagatan och 2012 var det dags för återöppnande. Ett hus med historia, i dag förmedlad på ett nytt sätt. Foto Olof Ekberg, © Nordiska museet. Mer om taklagsfester i nästa artikel.

Foto Marianne Larsson.

Skydd och lyckobringare för hus och hem

LENA KÄTTSTRÖM HÖÖK är etnolog och intendent vid Nordiska museet med ansvar för folktro, seder och bruk.

Viljan att skydda sitt hem och dess invånare är både universell och aktuell. Slående är att de mer eller mindre magiska metoder som använts på olika platser och i olika tider är så närbesläktade. Att bygga ett hus har aldrig bara handlat om själva konstruktionen. För att husbygget skulle bli lyckosamt måste olika hänsyn tas, både magiska och andra. Genom att utföra ritualer under byggnadstiden, från tomtlösen till taklagsfest, försökte man att säkra den framtida lyckan i huset. Vissa förändringar av huset eller de människor och djur som bodde där kunde också kräva särskilda riter.

I Nordiska museet finns en hel del material som belyser ämnet. I min artikel har jag bland annat använt tre frågelistor från 1930: »Tro och sed vid husbygge«, »Magiska skyddsmedel« och »Tecken och märken«. Svaren beskriver huvudsakligen förhållandena i slutet av 1800- och början av 1900-talet. Vid den tiden samlade museet också in en mängd unika föremål med folktroanknytning. Många av dessa är klassificerade som »hus- och grundoffer« och har använts för att skydda hus och hem.

I det bondesamhälle som materialet berättar om var man framför allt rädd för de ständigt närvarande »onda makter« som troddes orsaka eldsvåda, sjukdomar och andra olyckor. I dag kan vi försöka skydda oss med brandvarnare och hemförsäkringar. Brandförsäkringar förekom också under 1800-talet, men för att bemästra de onda makterna var det huvudsakligen magiska skydd och lyckobringare som man förlitade sig på. Det kunde handla om gömda eller synliga föremål och om tecken och symboler: mynt under husknutarna, stenyxor i spisen, hästkranier

Slagrutan kommer till användning 1954. Foto Paul Lindgren, Sundsvalls museum.

under golvet, skor i trossbotten och hästskor över dörren, kors och femuddar målade eller ristade på strategiska ställen.

Än i dag litar vi till magi när vi hänger upp hästskor och indianska drömfångare, eller möblerar efter FengShui, med speglar och kristaller för att få goda energier i hemmet. Och slagrutor används numera för att lokalisera Curry- och Hartmannlinjer. Än i dag finns också olika typer av magi: dels magi som ska verka skyddande mot det man vill undvika, dels magi som ska framana det man önskar. Den sistnämnda kan vara både vit och svart. Lyckobringande vit magi har gått ut på att få djur och människor att känna sig väl till mods på platsen. Svart magi har också kallats svartkonst och haft som mål att skada andra människor eller deras egendom.

I arkivmaterialet finns alltså en mängd uppgifter om ritualer och tillämpad magi av olika slag. Min sammanställning nedan ska inte ses som en beskrivning av hur det alltid gick till vid husbygge, utan snarast som exempel på tänkesätt i en annan tid och under andra förhållanden. Tänkesätt som vi också kan hitta motsvarigheter till i dag.

Tiden, platsen och byggnadsarbetet

Med hjälp av slagruta valdes den bästa byggnadsplatsen ut, fri från störande element av olika slag. Genom att betala »tomtlösen« försäkrade man sig om att diverse osynliga makter och övernaturliga väsen ställde sig välvilliga till bygget.

Byggnadsplatsen skulle helst vara högt belägen, på en backe eller en höjd, så att marken var torr. En annan fördel var att sådan mark sällan användes till åkermark. Berggrund ansågs bra för där kunde inte något störande vara nergrävt. Man ville inte bygga

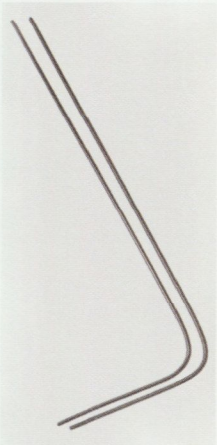

Slagruta av rönn och pekare av metalltråd. Foto Mona-Lisa Djerf och Fanny Oldenburg, © Nordiska museet.

över forngravar eller vägar. Värst var korsvägar eftersom det var en vanlig plats för utövande av olika magiska ritualer.

Det gällde också att undvika att bygga över vattenådror. Det blev aldrig ro och fred i huset om man störde eller förorenade vattnet för »vittra eller underjordiska« som troddes bo där. Genom att gå med en slagruta av rönn, hassel eller vide över marken kunde man lokalisera en källåder. Om man inte trodde sig själv klara av det, tillkallades en »brunnsynare«.

Bygga över en älvring, där älvorna troddes dansa, gjorde man inte gärna, inte heller på annat område där man misstänkte att osynliga väsen höll till. En allmän och universell folktro är att man måste be övernaturliga väsen om tillstånd när man ockuperar platsen där de bor. Följande berättas av sagesmän födda 1809–1855 i Lena och Tensta socknar i Uppland:

»Man skulle först ställa sig in och rådfråga gårdens Tomtar, hvilken på ett eller annat sätt anvisade platsen, flyttades de om natten över till en annan plats, där kunde bygget börja. [...] Det var bäst att följa tomtens anvisningar, ty folktron var, att det annars blev olyckor av alla slag, följde man tomtens anvisning blev det lyckosamt och bringade tomtebolycka.«

Om man ignorerade de osynligas krav kunde de på nätterna riva ner det som byggts upp på dagen. Först sedan man bett dem om lov och blidkat dem blev det lugnt. Det kunde också krävas att man anlitade »kloka gubbar« i en sådan situation.

I dag används slagrutor eller pekare mest till att mäta elektromagnetisk strålning och spänningsfält i hemmet. Genom att lokalisera Curry- och Hartmannlinjer, där strålningen anses vara extra koncentrerad, kan man undvika att placera möblerna just där. Currykryss, där två Currylinjer möts, räknas som allra farligast. Nutida slagrutor eller pekare är oftast av metall eller plast

Magnus Sundberg spjälkar takspån. Foto Olof Ekberg, © Nordiska museet.

och används även till att avläsa tillståndet i kroppens energiflöde för att diagnostisera fysiska, mentala, känslomässiga och själsliga obalanser.

När byggnadsplatsen väl bestämts placerades vanligtvis gavlarna i öst och väst. Det ansågs inte bli lyckligt i ett hus med gavlarna mot norr och söder. Norr ansågs också vara hemvist för alla »onda makter«, varför man gärna undvek fönster och dörrar i den riktningen. En rent praktisk anledning är att solen inte skiner

lika mycket på den norra fasaden och därmed är risken större för fukt och mögelskador runt fönster och dörrar.

Byggnadsarbetet skulle gärna påbörjas då månen stod i ny – grundregeln var att allt man ville skulle öka eller växa skulle påbörjas i ny och vice versa. Den växande månen ansågs bringa tillväxt, välsignelse och framgång enligt »lika ger lika« – en välkänd magisk princip. Vid 1500-talets början skriver biskop Peder Månsson i Västerås, att hus skulle byggas vid nymåne. Man undvek helst att påbörja bygget en torsdag, som ansågs vara en olycksdag, då riskerades att en olycka skulle inträffa under byggandet.

Om det hördes ljud av timring eller annat arbete på nätterna när byggnadsarbetarna var frånvarande trodde man att det var de osynliga som hjälpte till. Tomten eller rået tyckte då om huset och arbetade i syfte att skynda på arbetet och göra huset »lyckosamt och trefligt«. Men om verktygen flyttades under natten betydde det att de underjordiska protesterade mot bygget.

Gömt och instucket

I knuten eller på hörnstenarna under första stockvarvet kunde man lägga en eller flera kopparslantar, »tomtlösen«, för att ge lycka åt huset och göra så att pengar aldrig skulle fattas och för att skydda sig mot de underjordiska. En slant kunde även läggas under tröskeln eller eldstaden. I Risveden i Västergötland kunde man gömma både mynt och annat:

»Då man uppförde ny manbyggnad var det sed att man skulle offra något för att få lycka och trevnad i det blivande hemmet. Offret bestod i de flesta fall av ett silvermynt, som lades i en liten fördjupning ovan syllstocken, vanligtvis i närheten av sydöstra hörnet. Men det förekom även att man offrade värdeföremål av

Tomtlösen, 1/24 riksdaler, från 1783.
Foto Mona-Lisa Djerf,
© Nordiska museet.

annat slag, t.ex. en ring eller ett smycke. Likaså var det sed att man skulle tömma en jumfru brännvin på var och en av de fyra syllstockarna där dessa möttes i knutarna. [...] Offer av detta slag skedde i den förhoppningen, att varken pengar eller dagligt bröd skulle saknas i det blivande hemmet. Brännvinet representerade i detta fall ej blott drycken utan allt som kom av säd, således även brödet. Offret var en stilla bön om dagligt bröd.«

En ring eller en bit av en ring kunde vara bra att lägga på en hörnsten »för att i framtiden ha lycka i gården«. Blybitar kunde stoppas in i eller mellan stockarna och stenar i knutskallarna, ibland som ersättning för dymlingar (träpluggar).

Byggoffer av detta slag är kända sedan yngre järnålder (500-talet och framåt). I stolphål efter järnåldersbyggnader har »guldgubbar« och krukskärvor hittats. Guldblecken är små och tunna och föreställer vanligtvis två personer. Placeringen i stolphål anses styrka att de skulle ha en välsignande effekt på hela byggnaden.

Stål eller järn är världen över ett välkänt medel för att avvärja ont. Förklaringen ligger dels i det hårda beständiga materialet som kan slipas och göras vasst, dels i att det vid tillverkningen varit i elden – ett annat viktigt skyddsmedel mot onda makter. Vid husbygge gömdes stål i tröskeln och lieblad i skorstensmuren. En kniv över dörren skulle hindra de döda från att gå igen likaväl som trollen från att ta sig in. Förutom knivar och lieblad kunde nålar användas eller vassa växter som hagtorn, enris och granris. Eggen eller spetsen vändes utåt och hindrade på så sätt det onda från att komma in. Glasbitar stoppades in i väggar och under golv för att de onda väsen som ville komma in skulle skära sig. I samma syfte kunde djurhorn användas – det förekom att gumshorn hängdes upp ovanför stalldörren. Husoffer i form av vassa järnföremål har hittats i stolphål från järnåldershus och den för-

Husoffer, värja av järn, hittad instucken i en kökströskel. Foto Mona-Lisa Djerf, © Nordiska museet.

kristna traditionen fortsatte under medeltiden då knivar var vanliga husoffer vid husbygge.

Att lägga ner skallar, käkar eller andra skelettdelar av djur under huset, i grunden eller i spismuren har varit ett kraftfullt magiskt skyddsmedel, som också användes under förhistorisk tid. Hästkranier var vanligast, men det finns uppgifter om att även huvud av hund, får, ko eller säl använts i Sverige. Tron på hästhuvudets speciella makt att avvärja olyckor finns i många länder i Europa. Hästen ansågs vara synsk vilket kanske bidrog till att djuret ansågs lämpligt att mota bort onda makter.

I en uppteckning från Kumla socken i Västmanland berättar Kulla-Lina, född 1835, att när man byggde en stuga »för länge i verlden sen«, så grävde man ner en gammal häst under stuggolvet. »Sen feck man vara bättre me fre. Man hade fått makt me trålltyge under stuggan.«

Hästhuvuden grävdes också ner i Bösarps socken i Skåne: »På hösten 1911 revs det ett gammalt hus i V Virestads by. Enligt handlingar hade huset stått på platsen före 1780. Under husets grund och ingångsdörr påträffades tvänne hästhuvudskallar, vilka tydligen ditlagts såsom ett husoffer när huset skulle byggas. Skallarna lågo med pannbenet uppåt och framtänderna inåt, underkäkarna funnos ej.«

Citaten visar att hästskallar använts i skyddsmagi långt fram i tiden, något som styrks av två hästhuvuden i Nordiska museets samlingar. Det ena är en hästskalle funnen 1925 i Fru Alstad by i Skåne. Den låg mitt under salsgolvet, med nacken åt norr och tänderna åt söder. En c14-analys visar att den är från omkring år 1540, plus minus 30 år. I en annan gård i samma by påträffades fyra hästkranier, ett i varje hörn under storstugans golv. Denna gård var byggd på bar plats 1799.

Nordiska museets andra hästkranium saknar underkäke och återfanns i murgrunden till ett hus i Mårdsäng i Östergötland. Det är katalogiserat som husoffer och enligt c14-dateringen från 1735, plus minus 25 år. En osteologisk undersökning av Nordiska museets båda kranier visar att de kommer från förhållandevis småvuxna individer, troligen ston. Slitaget på kindtänderna är måttligt och ger intryck av en häst i »arbetsför« ålder. Det finns inga märken efter avskiljandet av huvudet från kroppen på något av kranierna och inte heller snittmärken som talar för att skallarna flåtts.

Hästkranier kunde användas på olika sätt. I ett föredrag 1936 berättade Elisabeth Strömberg vid Nordiska museet, att hon påträffat ett hästkranium liggandes i sädesbingen på en bondgård. Frågan hon ställde till husbonden: »Den trollar ni allt med?«, besvarades med: »Nej, här är vi inte vidskepliga av oss. Vi gör ingenting med den, annat än lägger ut den på åkern, när vi börjar

Husoffer, hästkranium funnet i murgrunden. Från Mårdsäng i Östergötland. Foto Mona-Lisa Djerf, © Nordiska museet.

plöja på våren.« Citatet, om det inte var ett skämt, visar att synen på vad som är vidskepelse eller inte har varierat och att en del ritualer kanske inte alltid utfördes i ett uttalat magiskt syfte. Man gjorde helt enkelt likadant som man alltid hade gjort, vilket inte hindrar att det från början varit en ritual för att stimulera fertilitet och tillväxt. I Sverige är gömda hästkranier vanligast förekommande i de södra och mellersta delarna och oftast placerade i bostadshusen, under golvet, i spismuren eller under bakugnen.

Även levande djur användes som husoffer. Man kunde till exempel mura in en levande groda under spiselhällen eller under tröskeln vid ingången till huset. Och hade man inte tillgång till djur eller djurskallar kunde man lägga ner en skriven lapp i stället och den betraktades då som lika maktbärande som det djur den beskrev.

Inmurade i väggar eller under golv och trösklar hittas ofta stenåldersyxor, också kallade torsviggar, åskviggar eller åskstenar. Dessa antogs ha en rad magiska egenskaper, som att vara skyddande mot åskväder, blixtnedslag och vådeld. Benämningarna tyder på att de i Norden uppfattats som åskguden Tors vapen. Från åtminstone tidig medeltid förekommer en åskstenstradition enligt vilken man trodde att en stenyxa slungades ner från himlen vid åsknedslag. Eftersom man trodde att blixten aldrig slår ner två gånger på samma ställe, betraktades en åksten som ett effektivt brandskydd. I Sverige finns stenåldersyxor som hittats i lämningar efter medeltidshus, bland annat i Lund.

Åskviggar från Dalarna och Värmland. Foto Mona-Lisa Djerf, © Nordiska museet.

Plinius den äldre (23–79 e.Kr.) beskriver i *Historia Naturalis* en särskild sorts stenyxor med magiska egenskaper som endast förekom på de platser där åskan slagit ner. Fornforskningen som tog fart på 1600-talet började

ifrågasätta åskstenarnas övernaturliga ursprung och menade att de i stället var stenåldersyxor tillverkade av människohand. Trots detta var åskstenstraditionen fortfarande levande i Sverige vid 1800-talets slut, vilket syns i många etnologiska uppteckningar och i Nordiska museets föremålssamlingar, där det finns ett 50-tal stenyxor som använts på detta sätt.

Gömda skor är ganska vanliga fynd när gamla hus rivs eller byggs om. De ligger för det mesta i trossbotten, ofta på vinden och i anslutning till skorstensstocken. I de flesta fall är det udda skor i barnstorlek och så slitna att de inte kunnat användas mer. Gömda skor förekommer i såväl enkla torpstugor som i större bondgårdar och i hus i anslutning till herrgårdar.

Fenomenet togs upp i radioprogrammet »Folkminnen« 1996. När breven började strömma in till programmet från hela landet visade det sig att skofynd är betydligt vanligare än folkloristerna känt till. Skornas utseende och åldern på husen pekar på att seden var utbredd under 1700- och 1800-talen samt en bit in på 1900-talet. Något som däremot fattas är en förklaring till företeelsen och det finns inte heller något svar att finna i Nordiska museets arkiv. Detta är ett exempel på att det ligger i magins natur att inte prata så mycket om den, eftersom det skulle kunna förta verkan av det man vill åstadkomma.

I England är traditionen känd sedan länge och den har behandlats av skoforskaren June Swann. Det finns mer än 1500 fynd av gömda skor, huvudsakligen från Europa, USA och Australien. Belägg visar att seden förekommit från mitten av 1300-talet och fram till 1930-talet, men eftersom de skrivna källorna är få saknas en definitiv förklaring till företeelsen. June Swann menar att skorna verkade både skyddande, lyckobringande och fertilitetsbefrämjande. Hon beskriver också hur många människor, som

hittar gömda skor i dag, inte törs avlägsna dem från platsen »för säkerhets skull«, för att huslyckan inte ska försvinna. »För säkerhets skull« används ofta vid dagens utövande av magiska ritualer. Vi vill inte beskyllas för att tro på magi men utför ändå vissa saker.

I Nordiska museets samlingar finns 52 gömda skor från tre olika platser: från ett enklare hus i Lästringe i Södermanland, från en byggnad på Sandemars gods i Dalarö i samma landskap samt från den större gården Bisslinge i Sollentuna i Uppland. Samtliga är funna i trossbottnar och de flesta är från 1800-talet. De yngsta är från 1920-talet. På Bisslinge hittades skorna tillsammans med en hästkäke och en hästsko. I Lästringefyndet ingick fleras stora handsmidda spikar. Den enda uppgift med en förklaring till seden i Sverige är från en kvinna född 1887, som säger »att det skulle föra lycka med sig att ha en barnsko i taket på vinden«. Folkloristen Bengt af Klintberg tänker sig att gamla skor i allmänhet har ansetts lyckobringande och att skogömmandet är en magisk handling som uttrycker en »önskan om att det skulle födas barn i huset«. Stöd för det sistnämnda är en uppgift om en nygift kvinna som fått en barnsko kastad på sig. Jag vill framföra ytterligare en tolkning: att skorna skulle hindra döda att återvända till hemmet, eftersom skor har kastats efter lik för att de döda inte ska komma tillbaka och spöka.

I Tived i Västergötland var det allmänt bruk att lägga en träslev och en visp i kors mellan trossbottnarna. Det var som en slags lyckobringare för att bröd och gröt aldrig skulle fattas i huset. Skedar, även av silver, och andra ätverktyg har också hittats under bakugnen i kök eller innanför brädfodret i väggar.

Från Kråksmåla i Småland berättas om »kroppåsbrev som lagts under kroppåsens ändar i gavelstocken. Det var en bit pergament på vilken det kunde finnas Byggmästarens och husägarens namn

Barnkängor påträffade tillsammans med flera skor i trossbotten på vinden i ett hus i Södermanland. Foto Birgit Brånvall, © Nordiska museet.

och årtal när huset byggdes. Å andra sidan var skrivet en försäkran till gårdstomten att få bo på vinden och få Vitergröt och öl sig tillsatt på loftstrappan vid högtidliga tillfällen. Detta om Tomten ville bevara huset och bringa lycka och trevnad«.

I kroppåsen (översta stocken i takkonstruktionen) kunde också läggas kopparslantar och en skriven lapp med texten »Gud bevare hus och hem för eld brand och tjuvhand«. Namn och årtal kunde även skäras in i själva kroppåsen tillsammans med ett skyddande kors. Från Dalarna finns exempel på att man bar kroppåsen till en bäck och sänkte ned den innan den sattes upp.

När man offrade eller gömde föremål eller djurdelar skulle det helst ske i det fördolda för att verkan av det man ville åstadkom-

ma inte skulle förtas. Nergrävningen skulle ske i hemlighet, antingen av husägaren eller en klok man eller kvinna – helst en torsdagskväll och vid månens nytändning.

Avsågad stock från ett hus i Härjedalen med texten »EOS ÄR EN FÖRBANA JÄVEL«. Foto Mona-Lisa Djerf, © Nordiska museet.

Synliga symboler

Men det förekom även fullt synliga skydd med avsikt att verka skrämmande. Detaljer i byggnadens utseende har påverkats av övertro och vidskepelse. Ett exempel är de i Siljansbygden vanliga kronskorstenarna, med toppen murad som en krona med tegelstenar som ett kors som utmärker de fyra väderstrecken. Korset skyddar och stänger ute onda makter och hindrar dem från att komma in och förgöra folket i stugan. Högst upp på taket eller skorstenen sitter ofta en vindflöjel av samma skäl. Skyddet verkar dels genom materialet – stålet och järnet – och dels genom formen, ofta en drake eller en tupp. Tuppen symboliserar vaksamhet och uppståndelse.

De flesta symboler som använts skyddande och/eller lyckobringande har ett gammalt och universellt ursprung. Symboler som prickar, streck, kors eller pentagram kunde brännas in, ristas eller målas med tjära på eller omkring dörren, ett känsligt ställe där det gällde att hindra det onda från att ta sig in. Ibland förnyades symbolerna vid de större årshögtiderna. Andra skyddssymboler är hakkors och yxbilder samt beväpnade män som dörrvaktare.

Pentagrammet är en av de mest använda skyddssymbolerna. Ordet penta är grekiskt och betyder fem, och tecknet kallas även femudd eller »trollfot«. Pentagrammet ska ristas i *ett* streck, utan att kniven lyfts från underlaget. Hörnen måste vara slutna så att inga demoner slipper in. I vit magi, som skydd mot ondska, är

spetsen uppåt, tvärtom kunde det användas inom svart magi.

Femudden har ett stort utbredningsområde och en lång historia. I Främre Orienten är den känd sedan 1000 år före Kristus. Pentagrammet har stått för hälsa och själslig harmoni. Det är tecknet för Venusstjärnan och för människan: människans fem fingrar, fem sinnen och fem åldrar. I Europa har symbolen använts ontavvärjande på väggar, dörrar och föremål. Troligen kom den till Norden med kristendomen.

Korset finns i olika former och är ett av de äldsta magiska tecknen. Det är en universell symbol som funnits längre än kristendomen. Korset ansågs skyddande mot gengångare, häxor, olika slags väsen, onda makter och sjukdomar. Det ansågs också lyckobringande i många sammanhang. Kors har skurits in eller målats på eller runt dörrar och på föremål. Gluggar på uthus gjordes ofta i korsform. Kors har även ristats in i smör och andra födoämnen och kors tecknas fortfarande i luften vid vissa tillfällen.

Gotländska gårdar har ofta ett gårdskors, ett stort ringkors, rest mitt på gården. Enligt traditionen påstås de ha märkt ut de gårdar som först kristnades och där gårdens folk samlades till husandakt kring korset. I allmänhet ansågs gårdskorset som ett välsignelserikt tecken och skydd för gårdsfolket, boskapen, för hus och hem. Det talas om »boskapslycka« och »kalvlycka« i sammanhanget. Gårdens folk trodde att gården skulle drabbas av olycka om korset förföll och försvann. Etnologen och sociologen K. Rob. V. Wikman jämför gårdskorset med vårdträdet och beskriver användningen av gårdskorsen som pendlande »mellan kristen kult och hednisk magi«.

Hakkorset, svastikan, är också det en gammal vitt spridd symbol och går tillbaka till flera tusen år före Kristus och har tolkats som ett roterande soltecken. Ordet svastika kan härledas ur ett

Vindflöjel. Foto Peter Segemark, © Nordiska museet.

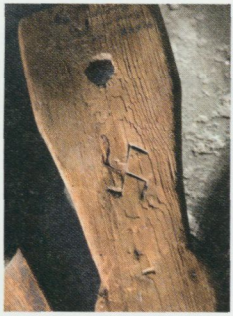

Linhäckla med hakkors, en symbol som efter andra världskriget främst förknippas med nazismen. Foto Mats Landin, © Nordiska museet.

fornindiskt ord för lycka. Hakkorset symboliserar tur och lycka, välgång, fruktsamhet, hälsa och långt liv och användes både för att skapa lycka och för att avvärja olycka. Tecknet kunde skäras in i dörrposter och bjälkar, som till exempel i Ornässtugan i Dalarna från 1500-talet. Hakkors finns på träföremål och textilier i Nordiska museets samlingar. Ett hakkors kan rotera medsols eller motsols. Ibland påstås det medsolsroterande hakkorset stå för det manliga och det motsolsroterande för det kvinnliga.

Yxbilder i naturlig storlek har ibland skurits in i träet. Det är vikingatida och medeltida yxtyper som ofta förekommer tillsammans med inskurna dörrväktare och hästbilder, placerade på dörrar till lador och logar. Hästarna syns ibland ensamma, utan ryttare. I Mora i Dalarna påstås hästen vara ett lyckobringande djur och många dalska exempel är daterade från 1400-talet till 1700-talet. Dörrväktare förekommer även i boningshus, målade på innerväggen, i närheten av dörren. De är ofta uniformerade och beväpnade med svärd, värjor eller eldgafflar. Ett flertal finns i Dalarna och Hälsingland och är daterade från 1645 till 1870.

En speciell företeelse är skyddsbränning, det vill säga att med en glödande ten eller pinne åstadkomma ovala brännmärken i träet. Dessa märken hittas så gott som alltid inomhus intill dörrar, gluggar, liggplatser, trappor och mathyllor. Skydden placerades invid de ställen där man trodde att det onda kunde ta sig in och där man förvarade det som ansågs mest värdefullt. Skyddsbränning förekommer oftast i byggnader från medeltiden och 1500-talet, i uthus som saknar eldstad. I medeltida kyrkor finns skyddsbränning på väggar, altarskåp och dopfuntar av trä. Under början av 1600-talet tycks skyddsbränningen ha upphört med vissa undantag, som till exempel i Lima i Dalarna, där den fortsatt in på 1870-talet.

Föreställningen att det ger tur att hitta en hästsko är troligen lika gammal som hästskon. I Sverige innebär det sedan järnåldern. Hästskon skulle helst ha ett ojämnt antal sömhål, helst sju stycken, och dessutom kvarsittande söm. När man fann hästskon skulle den ligga så att man kliver in i den, annars kunde det betyda olycka i stället. I dag är sannolikheten att hitta en hästsko mycket liten och den delen av folktron har fallit i glömska. Hur hästskon ska hängas över dörren finns det däremot fortfarande olika åsikter om. En del anser att den ska hängas med spetsarna nedåt så att man kan gå in i lyckan medan andra påstår att lyckan då rinner ur, varför den ska hängas tvärtom. Anledningen till att hästskon ansågs medföra tur är dels att den är tillverkad av stål, dels den halvmåneliknande formen, som antogs ge hästskon del av månens kraft. Men föremålets makt låg kanske framför allt i de gamla föreställningarna om hästen som ett magiskt kraftfullt djur.

Att hästskor fortfarande används i magiskt syfte och i olika miljöer syntes i Nordiska museets dokumentation av en utelig-

Hästsko som suttit över skollärarens salsdörr. Från Bingsjö i Dalarna. Foto Mona-Lisa Djerf, © Nordiska museet.

garmiljö 1996. På en trädstam invid tältet satt en hästsko.

En motsvarighet till dagens hemförsäkring var att sätta upp ett »himmelsbrev« på väggen. Brevet var ett magiskt försäkringskontrakt som påstods vara nedskickat direkt från himlen. Det har förekommit i olika avskrifter ända in på 1900-talet i Sverige. I Nordiska museets samlingar finns två himmelsbrev. Det ena, med årtalet 1781, uppges vara skrivet av »Jesus Christus egen gudomeliga hand« och nersänt till människorna med ängeln Mikael. Där står: »Den som detta bref i sitt hus hafwer honom skall intet tordön eller ljungeld kunna skada. Han skall wara bewarad för eld och brand, samt Wattunöd.« Himmelsbrevet kunde även användas som skyddsamulett om man bar det med sig vid farliga situationer.

Taklagsöl och inflyttning

Taklagsöl eller kroppåskanna firades när takstolarna var resta. Arbetarna tillverkade en större krans som de hängde upp på nocken – nu var det dags för byggherren att bjuda på taklagsöl. Uteblev det, kunde arbetarna visa sitt missnöje genom att ersätta kransen med en sopkvast eller en anskrämlig halmdocka. Det obefintliga taklagsölet ansågs dessutom föra med sig att det inte skulle bli någon tur med huset. Halmdockorna kallades »timmerglåmor« eller »timmerkäringar« och var i minst naturlig människostorlek och fullt påklädda. Ofta lämnades någon byggnadsdetalj ofullbordad, som en del av en målning eller en bit snickeri, eftersom man trodde att huset skulle förstöras av eldsvåda om det blev helt färdigt.

Vid nutida inflyttningsfester eller »housewarmingparties« förekommer ibland salt, bröd och pengar som inflyttningspresenter.

Taklagsfest i Stockholm 1948. Foto Bertil Norberg, Nordiska museet.

Det är inget nytt påfund utan gammal beprövad magi. Brödet och pengarna ska göra att det aldrig kommer att saknas mat eller välstånd i huset och saltet är ett allmänt förekommande skydd mot allt ont. Förr kunde det kombineras med ytterligare magiska ritualer, som i följande uppteckning från 1932 från Näsviken: »Till skydd för hela gården sammanblandades salt, malt och havremjöl, som ströddes ut genom att gå runt gården och gårdsplanen tre gånger motsols, före midnatt, men sedan solen gått ned,

och därvid strö ut denna blandning. Detta skulle upprepas tre torsdagskvällar i följd, med någon läsning till ...«

Att komma till nyinflyttade med gröt, flyttgröt, var ett annat sätt att försäkra sig om att maten inte skulle tryta i hemmet.

Vid inflyttning i ett boningshus ansågs det viktigt för den framtida trivseln att katten fick gå in först. Den troddes mota undan de onda makter som eventuellt befann sig på platsen. Om katten sprang omkring och verkade trivas blev det tur och lycka med

Byggarbetsplats i Uppland 1952. En docka har hängts upp i byggkranen på grund av uteblivet taklagsöl. Foto Karl Heinz Hernried, © Nordiska museet.

huset, tvärtom om katten genast sprang ut. Efter katten skulle husmor gå in i det nya hemmet. Från Enköping berättas: »Vid inflyttning i nytt hus kastade husmor en slant öfver vänstra axeln och sa lek med dig och inte med mej.«

»Den blivande husmodern om hon skulle trivas i sitt nya hem så skulle hon först röra i elden dvs. först taga i en eldbrand, innan hon vidrörde ngt annat så skulle hon spisa en smörgås medan hon tittade upp i muren från spisen«, uppges från Gräsmarks socken i Värmland. Det förekom också rekommendationer att alla skulle kika upp i skorstenen vid inträdet i det nya huset för att de skulle komma att trivas.

Vid inflyttningen kunde man lägga eldkol under förstudörren för att rena hemmet från allt ont. Mynt placerades i hörnen eller under trappan så att välståndet bevarades. Salt kastades i ugnen eller brasan. Det har förekommit att man önskat varandra »Tomtebolycka« för att de nyinflyttade skulle trivas på stället och att det skulle gå bra för dem. Om man räknade takbjälkarna och fönsterrutorna första gången man låg i ett rum, »så kom man att drömma något, som säkert slog in«, berättas från Rönnebergs härad i Skåne på 1840-talet.

Ladugård och stall

Vid byggandet av ladugård och stall användes liknande skyddsmagi som för boningshuset. Djuren var gårdens levande kapital och deras välbefinnande kunde betyda skillnaden mellan liv och död. Mycket av skyddsmagin i stall och ladugård gick ut på att få den värdefulla boskapen att känna hemtrevnad.

Också här var det viktigt att göra ingången säker så att onda väsen inte tog sig in. Ovanför dörren placerades lieblad och

Marsten från Skåne och häxkvast från Östergötland. Foto Mona-Lisa Djerf, © Nordiska museet.

hästskor eller en olycksbådande fågel. Gluggarna gjordes ofta i korsform och över gluggar och dörröppningar målades tjärkors. Tjärkorsen förnyades årligen på skärtorsdagen för att trollpackorna inte skulle komma in på vägen till Blåkulla. Häxorna troddes kunna tjuvmjölka kreaturen eller använda dem till riddjur vid flygturen dit. Enligt en uppgift från Västergötland var trollen rädda för tjäran, eftersom den var bränd av eld. De gotländska »lambgiften«, skydd för utegångsfåren, är ofta försedda med »häxfångare«, dvs. kvistar på gavelkrönen som häxorna förväntades fastna i när de var ute och flög.

Ett av de största hoten mot boskapen var maran, ett övernaturligt väsen som nattetid troddes ta sig in i stall och ladugårdar. Om djuren stod svettiga och slutkörda på morgonen eller om hästens man var tovig med så kallade martovor eller marflätor, hade maran ridit dem.

I kampen mot maran och annat ont fanns många metoder. Ett sätt var att hänga upp något ontavvärjande som ett lieblad, en hästsko, en fågel, en fladdermus, lite tagel, ett par bockhorn eller delar av koklövar över dörren till stall och fähus. Men maran troddes även kunna rida sig nöjd på skyddsmedlen i stället för på djuren.

I taket, ovanför skuldrorna på kon eller hästen, hängdes skator upp. Där placerades också lieblad, marstenar eller häxkvastar (en slags tovig grenbildning på björkar). Guds ord i form av ett psalmboks- eller bibelblad skyddade liksom gamla almanackor. Fortfarande i slutet av 1930-talet kunde man se en och annan skata hänga över bås och spiltor som skydd mot maran.

I ett borrat hål i ladugårdströskeln stoppade man gåspennor med kvicksilver, levande ormar, ormskinn, »fruntimmershår«, libbstickeblad och avskrap av guld eller silver och annat. Ormen

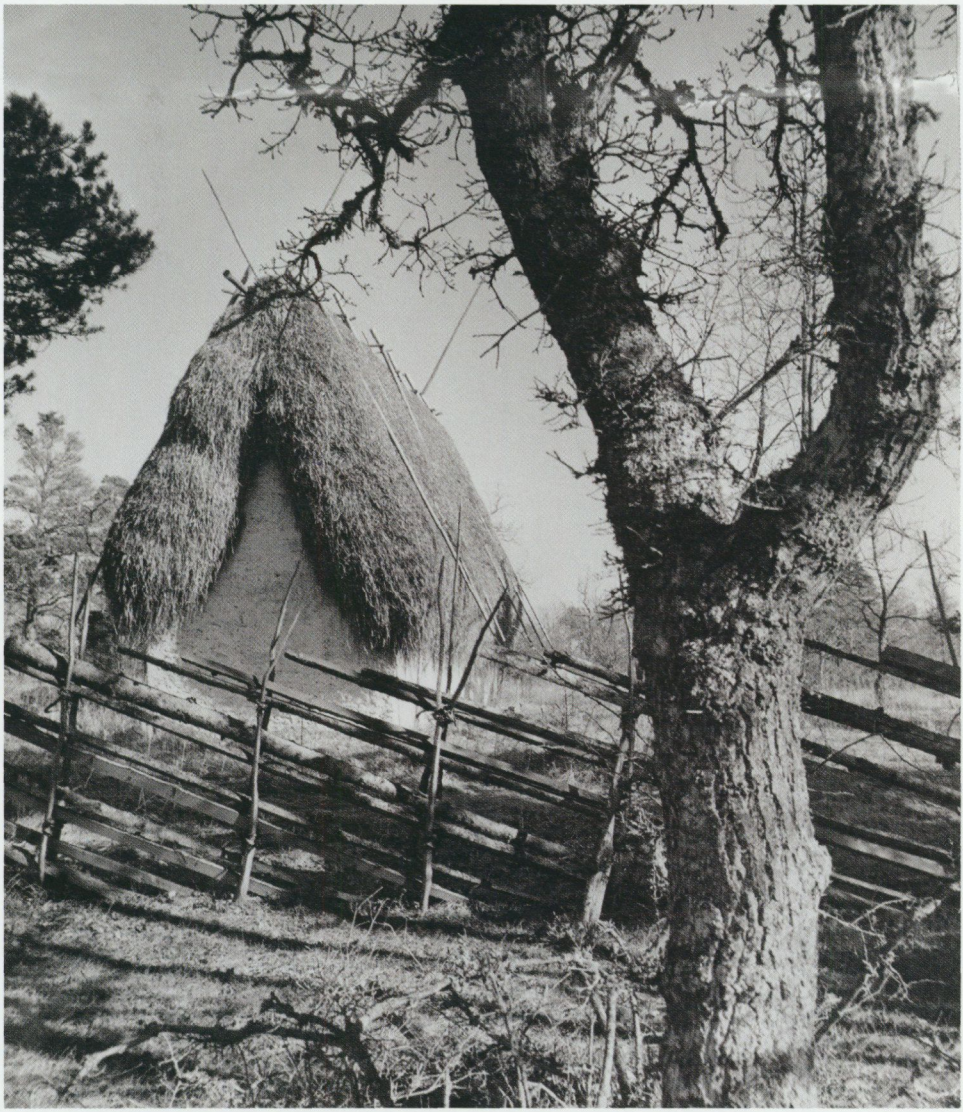

Lambgift med häxfångare på taket. Foto Erik Liljeroth, © Nordiska museet.

Ladugårdströskel från Närke med huggorm och järnskrot i två borrhål. Foto Mona-Lisa Djerf, © Nordiska museet.

är en symbol för list och ondska alltsedan den fick skulden för att ha lurat Adam och Eva ur Paradiset. Om det var svårt att få ner den i borrhålet ströddes snus på ormen, som genast blev styv som en pinne och lätt kunde stoppas ner i hålet, som därefter pluggades igen. Andra tillvägagångssätt för att avvärja ont kunde vara att gräva ner en höna under golvet när ladugården byggdes eller släppa lös en bagge i stallet. »Stallbaggen« eller »stallgumsen« åt aldrig med de andra fåren utan bara med hästarna.

Tomtegubbefläta från Härjedalen. Foto Nordiska museet.

En trollstock som kom till Nordiska museet 1921 beskrivs så här av givaren:

»Vid rivning av en gammal ladugård i denna församling har blivit funnen en litet märklig trästock i en vägg nära takåsen. Av alla tecken att dömma har denna stock, eller dess innehåll varit använt för några hemliga ändamål, trolldom eller dyl. Stockens längd är omkr. 50 cm. och i densamma är borrat ett hål djupt in och täppt med en träplugg. I detta hål eller förvaringsrum äro inlagda följande föremål: 1[oläsligt] av ett menniskoben, jord (troligen vigd jord). 1 bunt Daphne Mezerum, en del ullgarn, en del

solv, en del svavel och kanske några andra föremål. På ena sidan av stocken är årtalet 1677 inskuret samt bokstäverna D.U.L.I.N. Nu förhåller saken sig så att ägaren till ladugården ville bränna upp stocken med det samma men en annan person som var närvarande tog vara på den och måste giva sitt löfte att förstöra den då jag helt oförmodat fick reda på saken och sjelv varit och undersökt att allt överensstämmer med sanningen. Nuvarande egaren är nog villig överlåta omskrivna sak till Nordiska Museet men vill ej sälja den för mindre än kr 50:-. Ett högt pris!« Bokstaven N i ANNO och D.U.L.I.N. är bakvända, vilket sannolikt har magisk betydelse.

Tomten skyddar gården

Det bästa skyddet för gården och djuren var att stå på god fot med gårdstomten. Det är inte för inte som vi säger tomtebolycka. Blev han väl behandlad och fick sin lön i form av gröt, kläder och tobak, hjälpte han till med arbetet och såg till att det gick väl för gården samt gynnade allt som husbonden företog sig. Men att ha en tomte kunde också vara lite farligt. Blev han förnärmad kunde han ta lyckan med sig och gå. Tomten var extra noggrann i skötseln av djuren. Hästen var tomtens favoritdjur och om han tyckte särskilt mycket om någon häst visade det sig i att hästen hade tomteflätor i manen. Om tomteflätorna skars av råkade hästen i olycka. Ibland troddes tomten bo i spisgrunden eller under gårdsträdet. Därför fick inte ett sådant träd fällas, då flydde tomten.

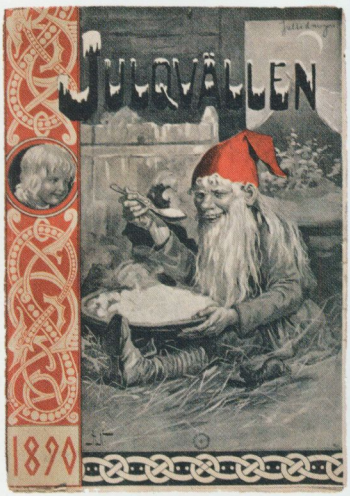

Omslag till tidningen Julqvällen 1890. © Jenny Nyström/Kalmar länsmuseum/BUS 2013.

Foto Porsche Brosseau.

Persienner

Fönsteravskärmning bestående av ett system av tunna, vågräta, vridbara spjälor som lätt kan fällas ned och dras upp. Sedan 1771. Persisk gardin. Enligt Nationalencyklopedin.

MARIE TORNEHAVE
är konstvetare och intendent vid Nordiska museet, verksam med frågor rörande arkivets bildsamlingar.

Men se så barmhärtigt solljuset silas in genom persiennerna en varm sommardag. På något sätt känns det som om även ljuden dämpas och allt blir behagligt nedtonat och stillsamt, avskärmat från omvärlden.

Om man står här bakom de horisontellt vinklade lamellerna kan man betrakta människorna där ute, utan att själv bli sedd. Barnen som leker i parken, tonåringarna som nonchalant hänger i gathörnet, det eleganta, medelålders paret som promenerar gatan upp, inbegripna i ett förtroligt samtal. Men, det behövs bara en snabb knyck med handleden så stängs allt genast ute och man är återigen ensam i sin egen trygga värld. Här kan man slippa nyfikna blickar och göra vad man vill. Inte behöva vara rädd för att några hemligheter blottas. En gift älskare, en cannabisplantering i vardagsrummet, spionmöten eller en pinsam passion för *Glamour* på tv – vad det än är får man ha det för sig själv.

Foto Mattias Karlsson.

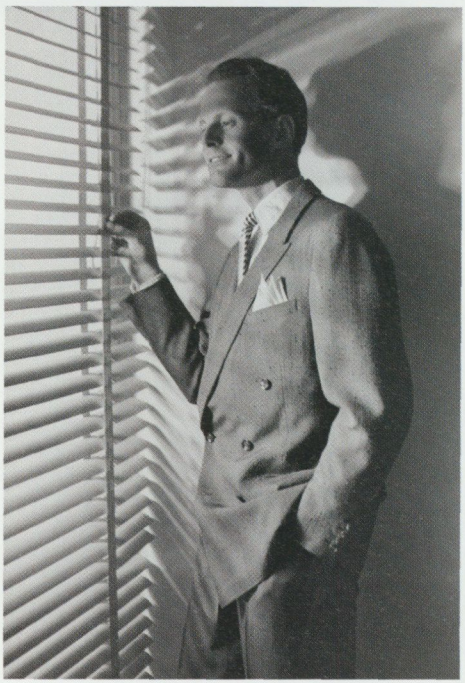

Foto Erik Holmén,
© Nordiska museet.

I husen mitt emot exponerar människor oblygt sina hem och sina liv i stora, välputsade fönster. Har de inget att dölja? Är persiennen de knussligas redskap, de som inte bjuder in omvärlden till sitt liv?

Man kan fundera på vad de där ute tänker. Kanhända är de nyfikna, undrar hur hemmet bakom persiennerna ser ut, om det är stökigt eller välstädat, hur det är inrett eller vilka som lever där. Bor där en förvirrad person som rör sig genom hemmet i smala gångar mellan svajande tidningshögar? Eller är det kanske det minimalistiskt inredda hem läsarna kunde beundra i det senaste numret av *Sköna Hem*? En stackars enstörings tillflykt eller de glada festernas boning?

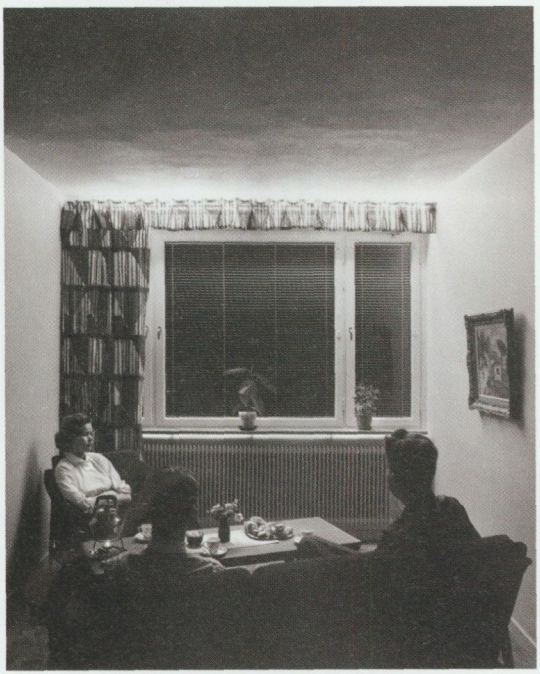

Foto Bertil Höder, Nordiska museet.

Building and living

Summary

Is it possible to live without having a home? The words *live* and *home* generally go hand in hand; for most people a home is a big part of life. But life without a home is fully possible, even though in today's society homelessness tends to mean failure and exclusion. Having a home is more than somewhere to live. Home could be a Sami tent put up in various places, an estate that has been passed down for generations, a lodger's room, or one of the many apartments built as part of Stockholm's Million Programme development. When we describe somewhere as home we fill it with moral and ethical values – and with a particular story.

This year Fataburen focuses on both homes and houses, but for the title we have chosen two verbs – building and living. This emphasises the fact that home is not just a part of people's lives; it is also the result of firm action and creation.

Home and house are terms for one of Nordiska museet's four main fields, i.e. important areas in which the museum has gathered extensive knowledge and a lot of material over the years. Exhibitions showing furniture and houses have been an important part of the museum from the beginning. At Skansen, the vibrant living environments are a foundation for conveying cultural history, and they also form a link between two museums with a shared history. Many of Nordiska museet's exhibits can be found in houses and estates – placed there when the museums were one. Today new environments are being built and the old ones are being developed in modern, more in-depth operations.

But exhibitions and environments are merely the tip of the iceberg. Only a very small proportion of Nordiska museet's extensive collections of furniture, utensils, wallpapers and other items from interiors and home life can be shown. Around one-third of the museum's exhibits

can be linked to house and home. The archive boasts a dazzling array of knowledge in the field, collected in various ways and in most cases written down, but also drawn, painted and photographed. But is our knowledge comprehensive, and is it representative of Sweden's population over five centuries? Are there equally many houses from all times, places, social classes and groups? Have the views on living of different scientific disciplines influenced the research and collection activities?

Naturally not everything is included. Of course the material does not do justice to all aspects of living, and obviously many obsolete categories such as country folk and higher classes, parishes and provinces have influenced collection and research for a long time. But the collective knowledge should still be considered a stable construction with many rooms. And in Fataburen we can look through some of the windows.

A collection of entries for a competition among school children serves to represent the thoroughness of the museum's methods, as well as the wealth and variation of the archive material. *Maria Maxen* presents the above-mentioned material from 1942, in which school children from across Sweden talk about their home environment. The 1940s were the decade when a lot of functional housing was built by Folkhemmet, the Swedish welfare state. However, it is primarily the more traditional rural housing and living habits that the children describe in very concrete terms, with much detail and using both words and pictures.

With *Maria Perers* we quickly move forward in time. Behind the home's facades, in the drawings and interior details, she seeks out the thoughts and ideals of different periods. One point of departure is the shift from the Swedish welfare state's involvement in housing to the increasingly deregulated, market-led housing of today. What has actually happened? When did it happen and why? She finds many answers in interior design magazines past and present.

Julita Manor is Nordiska museet's museum manor, around 160 kilometres inland from Stockholm. Since the buildings at Julita are both well preserved and well documented, they can give us a good picture of the different home environments of the 1910s and 1920s in particular, integrated into the special living conditions of the manor. *Katarina Bäck Petersson* and *Gustav Olsson* guide us among housing for the gentry and servants.

The contours of a rickety iron frame emerge between the buildings in

more densely populated areas. *Dan Waldetoft* reminds us of the short yet revealing history of the carpet-beating racks.

During her many years at Nordiska museet, *Annette Rosengren* worked in a variety of environments around Sweden. Here she describes families in a less densely populated area where the house and home furnishings were the major shared life project, alongside the children. She also talks about some homeless women in Stockholm whom she followed. Their dreams, like those of many other people, centre on a home of their own.

Porches, verandas, patios and balconies belong to the home, yet they are also outside of it. The design of the links between outdoors and indoors has great symbolic value. They also play a major role in enjoyment and peace of mind, and new ways of expanding the home are constantly being developed. *Lena Palmqvist* looks at the messages conveyed by these semi-private in-between spaces, which are often built to be seen.

Why did working families living in cramped conditions invest their savings in building a summer cottage out of town, rather than trying to buy a bigger apartment or a house for permanent living? Based on personal memories and experiences, *Lars Wäremark* writes about the summer cottage as an opportunity to develop one's own expertise with restricted means and – perhaps above all – as a way of having a definite influence over one's home. The constant carpentry was about self-determination and dignity.

How we bring light into our homes is an important issue, and virtually a field of research on its own. Dan Waldetoft returns with a few brief glimpses from the little world that hints at changes in the big wide world.

The people *Johan Knutsson* writes about hardly lacked the financial means to express themselves through their homes. They created home environments by themselves or with the help of designers and architects, environments that very strongly expressed their own aesthetic ideals and those of the age – commonly known by the German term *Gesamtkunstverk*, which translates as 'total work of art'.

Twentieth century style furniture, in all its categories, has lived its own life alongside progressive furniture art and is almost completely invisible in both furniture literature and museum collections. Middle class and vulgar – this is how the post-war, mass-produced Haupt reproductions have been described both by furniture historians and by an aesthetically aware public. In a detailed review, *Anna Womack* shows that both originals

and reproductions are part of a Swedish furniture history in which Nordiska museet has been highly significant.

Textiles have always been part of a home interior, and they have also been highly valued. Magnificent textiles were displayed in better-off country homes, and making textiles became a way for women to contribute to the household financially. *Anna-Karin Jobs Arnberg* describes the role of the magnificent fabrics in the peasant home and how, for example, Nordiska museet's splendid fabrics have inspired a new generation of interior designers.

Sigrid Eklund Nyström rolls in a useful little piece of furniture. The tea trolley, a serving table on wheels, was something of a status symbol in the 1940s and 1950s. For this reason it has also become a marker of time that provokes many memories.

Dolls' houses reflect the ideals of various periods, both as regards interior furnishing and family life. Nordiska museet has dolls' houses both old and new. *Karin Dern* primarily focuses on a miniature reproduction of a home as it was in the early 1970s, a model house with a very special story behind it. The miniature also gives us an insight into the full-scale home.

Nowadays at Skansen people work to bring the various settings to life through 'real' fictitious people. The printer's home has recently been prepared and shows how a young, middle-class couple lived and worked in the 1840s, a time when the new liberal ideas were on the advance in Swedish society. *Mia Terént* is our knowledgeable educationalist who talks about Henric and Beata, and about the process of lifting them out of history and into their home at Skansen.

We may still come across topping-out parties when a house is completed, but today many other methods of assuring the prosperity of a house and its residents have fallen out of use or been forgotten altogether. *Lena Kättström Höök* writes about all these magic protection rites used in the peasant community. To conclude, we find out that the best protection for the estate was to be on excellent terms with the pixie.

The articles, which are our windows, enable us to look at different aspects of knowledge building. When we come to the last window, *Marie Tornehave* pulls down the blinds. Being able to shut out the outside world is one of the tasks of a blind, and in a wider sense perhaps of the home too.

Källor och litteratur

Maria Maxén

Otryckta källor

Nordiska museets arkiv
»Mitt hem 1943.« Tävling bland skolbarn i samarbete med Skolradion
Utställningsdokumentation 1943
Sveriges Radios dokumentarkiv
Handlingar rörande pristävlingar 1932–45, FIII vol.1

Tryckta källor och litteratur

Borelius Brodd, Anna 1999. *Thunolle. Olof Thunström – en folkhemmets arkitekt*. Stockholm: Byggförlaget
Bättre bostäder. Vägledning i bostadsfrågan. Stockholm: Svenska lantarbetarförbundet 1946
Gustafsson, Yngve 1942. *Vatten och avlopp i landsbygdsfastigheter*. Stockholm: Lantbruksförbundets tidskrift
Minnesboken. Stockholm: Sveriges Radio 1942
Skolradiohäfte nr 62 1942. Stockholm: Sveriges Radio

Maria Perers

Tryckta källor och litteratur

Allt i Hemmet 1957–1969, 2013
God bostad i dag och i morgon. Kungl. Bostadsstyrelsen 1964
Hall, Thomas (red.) 1999. *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*. Karlskrona: Boverket
Johansson, Bengt O.H. 1980. »Det stora bostadsbyggandet: succé och baksmälla.« *Funktionalismens genombrott och kris. Svenskt bostadsbyggande 1930–80*. Stockholm: Arkitekturmuseet
Regeringsförklaringar 1960–1969
Sax, Ulrika 1998. *Stockholm nittonhundra*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum

Katarina Bäck Petersson och Gustav Olsson

Otryckta källor

Bergman, Mats 1973. »Ur Julita gårds byggnadshistoria.« Uppsats för tre betyg i konstvetenskap, Uppsala universitet
Julita gods. Beskrivning inför utarrendering 1938
Julita gårds- och ritningsarkiv
Div. bygghandlingar och uppmätningsritningar
Elektrifieringsplan, maj 1921
Åkerblad, Brita 1944. »Statarklassen vid Julita gård«

Tryckta källor och litteratur

Granlund, John 1975. »Julita gårds godsorganistation.« *Fataburen*
Lundh, Christer och Mats Olsson (red.) 2008. *Statarliv*. Hedemora: Gidlund
Olausson, Inger, Cristina Prytz och Else-Marie Strese 1998. *Julita – en guide till Sveriges Lantbruksmuseum*. Julita: Julita gård och museer
Olsson, Gustav 2011. »Julita gård – ett biologiskt industriminne.« *Landskapsspejare. Fataburen*
Sigurdson, Julia M. 1991. *Julitaboken*. Stockholm: Nordiska museets förlag
Svärdström, Svante 1969. »Återbesök på Julita.« *Sörmlandsbygden*
Weman, Robert 1994. *Bokhållaren berättar – om bokhållarens arbete och eskapader på Julita gård 1929–34*. Julita: Julita gård och museer
Åkerblad, Brita 1993. »Intervju med Augusta Johnsson i augusti 1943.« *Julita hembygdsförenings årsskrift*

Annette Rosengren

Tryckta källor och litteratur

Rosengren, Annette 1991. *Två barn och eget hus – om kvinnors och mäns världar i småsamhället*. Stockholm: Carlsson
– 2003. *Mellan ilska och hopp – om hemlöshet, droger och kvinnor*. Stockholm: Carlsson
– 2009. *Vinna eller försvinna – om flykt, asyl och hjälpare*. Stockholm: Carlsson
– 2012. »Migration som ekonomisk nödvändighet.« *Artikel 14* nr 3/2012, tema romer

Lena Palmqvist

Otryckta källor

www.stockholmskallan.se
www.body.se/lugnet i loggian

Tryckta källor och litteratur

Allt i Hemmet, nr 7 1957 och nr 5 1964
Björk, Cecilia, Per Kallstenius och Laila Reppen 1984. *Så byggdes husen 1880–1980. Arkitektur, konstruktion och material i våra flerbostadshus under 100 år*. Stockholm: Statens råd för byggnadsforskning
Brunnström, Lisa 2004. *Det svenska folkhemsbygget. Om Kooperativa förbundets arkitektkontor*. Stockholm: Arkitektur
Byggmästaren 1928
Holm, Lennart (red.) 1954. *HSB*. Stockholm: Hyresgästernas sparkasse- och byggnadsföreningars riksförbund
Pihl Atmer, Ann Katrin 1987. *Sommarnöjet i skärgården*.

Sommarbebyggelse i Stockholms inre skärgård 1860–1915. Stockholm: Komm. för Stockholmsforskning
Reppen, Laila och Sonja Vidén 2006. *Att underhålla bostadsdrömmen. Kvaliteter och möjligheter i flerbostadshus från 1961–1975*. Stockholm: Formas
Stenudd, Solveig 1989. *Balkonger*. Stockholm: Byggförlaget
Thurell, Sören. *Vård av trähus*. Stockholm: LT
Wästberg, Per 1973. *Sommaröarna. En bok om stockholmarnas skärgård*. Stockholm: Wahlström & Widstrand

Lars Wäremark

Artikeln tidigare publicerad med vetenskaplig notapparat i Arbetarhistoria 2012:2 [142]

Tryckta källor och litteratur

Ambjörnsson, Ronny 1996. *Mitt förnamn är Ronny*. Stockholm: Bonnier Alba
Björck, Henrik 2008. *Folkhemsbyggare*. Stockholm: Atlantis
Brembeck, Helene 1986. *Arbetarstadsdelarnas barn. Livsmönster, uppfostran och skolgång i sekelskiftets Göteborg*. Göteborg: Univ.
Daun, Åke 1980. *Boende och livsform*. Stockholm: Tiden
Ehn, Billy och Orvar Löfgren 1982. *Kulturanalys*. Stockholm: LiberFörlag
Enmark, Romulo 1988. *Mamma, pappa, barn: om en arbetarbefolkning i Göteborg*, Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige
Eskilsson, Lena 2000. »Fritid och demokratisering.« Klas Sandell och Sverker Sörlin (red), *Friluftshistoria*. Stockholm: Carlsson
Hirdman, Yvonne 1989. *Att lägga livet tillrätta: studier i svensk folkhemspolitik*. Stockholm: Carlsson
Jonsson, Gustav och Anna-Lisa Kälvesten 1964. *222 Stockholmspojkar. En socialpsykiatrisk undersökning av pojkar i skolåldern*. Stockholm: Almqvist & Wiksell
Karlsson, Sten O. 1993. *Arbetarfamiljen och Det Nya hemmet: om bostadshygienism och klasskultur i mellankrigstidens Göteborg*. Stockholm: Symposion
Lasch, Christopher 1981. *Den narcissistiska kulturen*. Stockholm: Norstedt
Löfgren, Orvar 1974. »Industrialismens nya umgängesmiljöer.« Orvar Löfgren och Mats Hellspong, *Land och stad*. Lund: Gleerup
Myrdal, Alva & Gunnar Myrdal 1934. *Kris i befolkningsfrågan*. Stockholm: Bonnier
Pihl Atmer, Ann Katrin 1998. *Livet som leves där måste smaka vildmark: sportstugor och friluftsliv 1900–1945*. Stockholm: Stockholmia
Stattin, Jochum 2007. *Hobbyentusiaster och folkhemsbyggare*. Stockholm: Carlsson

Johan Knutsson

Tryckta källor och litteratur

Brunius, August 1911. »Carl Larsson och en nationell möbelstil.« *Svenska Slöjdföreningens Tidskrift*
Forsslund, Karl-Erik 1900. *Storgården. En bok om ett hem*. Stockholm: Wahlström & Widstrand
Havard, Henri 1884. *L´art dans la maison*. Paris
Knutsson, Johan 2010. *I »hemtrefnadens« tid. Allmoge, nationalromantik och konstnärligt nyskapande i arkitektur, möbler och inredningar 1890–1930*. Stockholm: Nordiska museets förlag
– 2013. *Allkonstnär i »hemtrefnadens« tid. Lars Israel Wahlman som inrednings- och möbelarkitekt 1894–1917*. Stockholm: Nordiska museets förlag
Munch, A.V. 2001. »Design as Gesamtkunstwerk. Historical Transformations of a Vision from Wagner and Morris to Verner Panton.« *Scandinavian Journal of Design History*
Stavenow-Hidemark, Elisabet 1984. »Hemmet som konstverk. Heminredning i teori och praktik på 1870- och 80-talen.« *Fataburen*
Strengell, Gustaf 1923. *Hemmet som konstverk*. Helsingfors: Schildts

Anna Womack

Otryckta källor

Nordiska museets arkiv
Nordiska Kompaniet, ritningar
Frågelista Sp 230 Stilmöbler
Korrespondens 2013-03-12 med Hugo Sahlin, Ikea, Älmhult
Telefonsamtal 2007-06-14 med Peter Wahlström, son till Rune Walhlström, grundaren av firma Allt i trä
Womack, Anna 2012. *Nationellt och smakfullt. Omvärderingen av den gustavianska stilen och lanseringen av Georg Haupt som estetiskt ideal – idé och praktik 1890–1920*. Magisteruppsats i konstvetenskap, Stockholms universitet

Tryckta källor och litteratur

Antik & Auktion 2001:9
Fataburen 1953
Jossac, Carl Gernandt de 1930. »Nya möbler i antika stilar.« *Svenska hem i ord och bilder*
»Kopiering av antika möbler.« *Möbelvärlden* 1929:5
Lagerquist, Marshall 1945. »Nytt vin i gamla läglar. Några ord om kopiering av äldre möbler.« *Möbelvärlden* 1945:5
Lindgren, G. 1897. »Hvilka slutsatser kan man med ledning af 1897 års utställning draga rörande konsthandtverket inom de nordiska länderna?« *Meddelanden från Svenska Slöjdföreningen 1897*:2
Munthe, Gustaf 1931. *Moderna möbler*. Stockholm: Natur och kultur
Olsson, Marianne 1968. »Rokoko eller funkis.« *Fataburen*

»Stilmöblernas problem«, *Möbelvärlden* 1949:10
Upmark d.y., Gustaf 1912. *Möbler i afdelningen för de högre ståndet*. Stockholm
Wallin, Sigurd 1931–35. *Nordiska museets möbler från svenska herremanshem* I–III. Lund: Ekstrand

Kataloger

AB David Blomberg, katalog 1922
AB Gustavianska möbler, Onslunda, kataloger, odaterade (från 1950- och 1960-talet)
Carl Löfving & Söner, kataloger, odaterade (från 1950- och 1960-talet)
Ikea, kataloger 1956–1968
Nya möbler i antika stilar. Linköping: AB Harald Westerberg 1923

Anna-Karin Jobs Arnberg

Otryckta källor

Nordiska museets arkiv
Lilli Zickerman
EU 6983

Tryckta källor och litteratur

Bergman, Bo 2007. *Ordens ursprung*. Stockholm: Wahlström & Widstrand
Dandanell, Birgitta (red.) 1998. *Textil tradition*. Falun: Dalarnas fornminnes- och hembygdsförb., Dalarnas museum
Fischer, Ernst 1962. *Flamskvävnader i Skåne*. Lund: Corona
Franzén, Anne-Marie och Margareta Nockert 1992. *Bonaderna från Skog och Överhogdal och andra medeltida väggbeklädnader*. Stockholm: Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien
Grenander-Nyberg, Gertrud 1976/1978. *Så vävde de*. Stockholm: LT
Hansen, Viveka 1992. *Textila kuber och blixtar: rölakanets konst- och kulturhistoria*. Brösarp: Institutet för kulturforskning
Hazelius, Artur 1873. *Några anvisningar vid samlandet af folkdrägter och bohag*. Stockholm: Nordiska museet
Johansson, Gunvor (red.) 2005. *Väv. Skånska allmogevävnader*. Landskrona: Stiftelsen skånsk hemslöjd
Lindblom, Andreas 1932. »Från Bysans lejon till Skånes varulv.« *Fataburen*
Nylén, Anna-Maja 1969. *Hemslöjd*. Lund: H. Ohlsson
Stavenow-Hidemark, Elisabet (red.) 1999. *Lilli Zickermans bästa*. Umeå: Hemslöjden
Vallin, Ingegärd 1935. »Västgötaknallar och västgötatyger.« *Fataburen*
Walterstorff, Emelie von 1929–1932. »Bondens bädd.« *Svenska kulturbilder*. Stockholm: Skoglund
Walterstorff, Emelie von 1929–1932. »Stugans dragning.« *Svenska kulturbilder*. Stockholm: Skoglund
Walterstorff, Emelie von 1940. *Svenska vävnadstekniker och mönstertyper*. Stockholm: Nordiska museet
Zickerman, Lilli 1937. *Sveriges folkliga textilkonst*. Del 1, Rölakan. Stockholm: Svensk litteratur

Sigrid Eklund Nyström

Otyckta källor

livethemma.ikea.se/inspiration/modern-tevagn

Tryckta källor och litteratur

Conradson, Birgitta och Cia Conradson 1994. *Tekult och tekultur*. Stockholm: Nordiska museets förlag
Eklund Nyström, Sigrid 2013. *Axel Larsson. Möbelformgivare*. Stockholm: Carlsson
Form 1939, 1941, 1955
Husmodern 1946
Stockholms-Tidningen Stockholms Dagblad 1933, nr 274 A. Bilaga

Karin Dern

Tryckta källor och litteratur

Conradson, Birgitta 2006. *Nybyggare i Bromma: stadsdelarna Nockeby och Olovslund*. Stockholm: Stockholmia förlag
Daun, Åke 1980. *Boende och livsform*. Stockholm: Tiden
Lidbeck, Lena och Stefan Nilsson 1991. *Dockskåp. En värld i miniatyr*. Stockholm: Berghs Förlag AB
Lönnqvist, Bo och Johan Silvander 1999. *Ting för lek och tanke. Leksaker i historien*. Lund: Historiska media
Wadsted, Yvette, Ulf Beckman och Michel Hjorth 2011. *Skandinavisk design i dockskåpet*. Stockholm: Arvinius förlag

Mia Terént

Otryckta källor

Skansens arkiv
Blent, Karin. *Boktryckarbostaden, Antikvarisk förundersökning inför renoveringen*. Kulturhistoriska avdelningen 2008-01-26
Blent, Karin. *Program för ny inredning*. Kulturhistoriska avdelningen 2008-04-01
Hagerman, Maja. *Tidningsliv. Om tidningsmakarna i boktryckarbostaden på Skansen. Ett kunskapsunderlag*. Skansen 2010
Lindblad, Andreas. *Interiöra åtgärder i Boktryckarbostaden*. Kulturhistoriska avdelningen 2012-05-23
Lindblad, Andreas. *Omgestaltning av trädgården på Boktryckargården*. Kulturhistoriska avdelningen 2012-05-25
Lindqvist, Cecilia och Johanna Lundkvist. *Bokhantverkshuset. En byggnad på Skansen*. Konstvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet 2005
Schusiky, Johan. *Rapport. Inredning av bostaden*. Kulturhistoriska avdelningen 2012-05-31
Thorell, Erik. *Kunskapsunderlag. Inredningstextilier i lågborgerliga*

miljöer på 1840-talet. Kulturhistoriska avdelningen 2012-05-15
Åberg, Sandra, *Rapport. Boksamlingarna och beståndet av trycksaker i Boktryckarbostaden*. Kulturhistoriska avdelningen 2012-05-25

Tryckta källor och litteratur

Biörnstad, Arne 1998. *Sjutton Skansenhus berättar om Stockholm*. Stockholm: Rabén Prisma
Flygare-Carlén, Emilie 1914. *Kamrer Lassman*. Stockholm: Åhlén & Åkerlund
Forsell, Marie-Louise 1915. *Sällskapslif och hemlif i Stockholm på 1840-talet*. Stockholm
Gejvall, Birgit 1988. *1800-talets Stockholmsbostad*. Stockholm: Komm. för Stockholmsforskning
Janson, Erik 2003. *Skansen: parken & trädgårdarna*. Stockholm: Wahlström & Widstrand
Paulsson, Gregor 1972. *Svensk stad, del 1. Liv och stil i svenska städer under 1800-talet*. Lund: Studentlitteratur
Skansens hus och gårdar. Stockholm: Nordiska museet 1980

Lena Kättström Höök

Otryckta källor

Osteologisk undersökning av benmaterial 2003 och 2004 av Rita Larje och Berit Sigvallius
Mejl från Inga Ullén, 1:e antikvarie, Historiska museet, Stockholm, 2013-02-08
Mejl från Gunnar Andersson, 1:e antikvarie, Historiska museet, Stockholm, 2012-02-11
Nordiska museets arkiv
Dokumentation av 68-rörelsen och New Age (D 431)
Frågelistor: Nm 12 Husbygge III: Husgrund och golvläggning, Nm 17 Tro och sed vid husbygge, Nm 20 Folktro om åskan, Nm 22 Tecken och märken, Nm 30 Husdjuren I: Skydd och sjukdomar, Nm 106 Hästen, Sp 13 Magiska skyddsmedel, Sp 198 Slagrutan
Waldén, Eva 1995. *Skyddsbränning. Lek, magi eller brist på tändstickor?* Uppsats i påbyggnadskurs i arkeologi, Stockholms universitet
www.apotropaios.co.uk/june_swann_concealed_shoes.htm
www.concealedgarments.org/

Tryckta källor

Carelli, Peter 1996. »Blixtar och dunder, magiska under. Om Åskstenstraditionen och förekomsten av stenåldersfynd i medeltida kulturlager.« *Fornvännen 91*
Carelli, Peter 1999. *Laddade fornsaker*. Lund: Kulturen
Carlie, Anne 2004. *Forntida byggnadskult. Tradition och regionalitet i södra Skandinavien*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet
Egardt, Brita 1950. »Problem kring hästskallar.« *Rig*
Eliade, Mircea och Charles J. Adams (red.) 1987. *The encyclopedia of religion*. New York: Macmillan
Erixon, Sigurd 1937. »Timmermännen och byteslaget.« *Svenska kulturbilder*. Stockholm: Skoglund
Erixon, Sigurd 1939. »Türwächter und Prangerfiguren.« *Folkliv. Acta ethnologica et folkloristica Europaea*. Stockholm: Bokförlags AB Thule
Hagberg, Louise 1929. »Vasst emot.« *Fataburen*
Hagberg, Louise 1937. *När döden gästar*. Stockholm: Wahlström & Widstrand
Hammarstedt, N.E.1920. *Svensk forntro och folksed*. Häfte I. Stockholm: Nordiska museet
Homman, Olle 1943–44. »Skyddsbränning.« *Folkliv. Acta ethnologica et folkloristica Europaea*. Stockholm: Bokförlags AB Thule
Häggström, Leif 2005. *Landskapsutnyttjande, bete och odling på Sydsvenska höglandet under äldre järnålder. Exemplet Öggestorp*. Jönköping: Jönköpings läns museum
Jerkert, Jesper 2005. »Slagrutan i folktro och forskning.« *Vetenskap eller villfarelse*. Stockholm: Leopard förlag
Klintberg, Bengt af 1986. »Kreaturens tånad.« *Fataburen*
Klintberg, Bengt af 2007. *Folkminnen*. Stockholm: Atlantis
Mejborg, Rejnhold 1887. »Symbolske figurer i Nordiska museet.« *Meddelanden från Samfundet för Nordiska museets främjande*
Näsström, Britt-Mari 2002. *Blot. Tro och offer i den förkristna Norden*. Stockholm: Norstedts
Rääf, Leonhard Fredrik 1957. *Svenska skrock och signerier*. Stockholm: Almqvist & Wiksell
Schön, Ebbe 1986. *Älvor, vättar och andra väsen*. Stockholm: Rabén & Sjögren
Schön, Ebbe 1989. *Folktrons år*. Stockholm: Rabén & Sjögren
Schön, Ebbe 2003. *Folktro om ödet och lyckan*. Stockholm: Natur & Kultur
Tallqvist, Knut 1947. *Månen i myt och dikt, folktro och kult*. Helsingfors: Societas orientalis fennica
Tillhagen, Carl-Herman 1982. *Vardagsskrock*. Stockholm: LT
Tin, Mikkel B. 2007. *De förste formene. Folkekkunstens abstraktformspråk*. Oslo: Novus forlag
Wigström, Eva 1891. *Allmogeseder i Rönnebergs härad i Skåne på 1840-talet*. Stockholm: P.A. Norstedt & söner
Wikman, K. Rob. V. 1947. »Gårdskors och bönkors. « *Fataburen*
Østmoe Kostveit, Åsta 2004. *Kors i kake, skurd i tre*. Oslo: Landbruksforlaget
Østmoe Kostveit, Åsta 2007. *Hesten i myter ogfolkekultur*. Oslo: Tun forlag

Samfundet Nordiska museets & Skansens Vänner

Samfundet grundades redan 1918 som en vän- och stödförening till Nordiska museet och Skansen. Vänföreningen har i dag ca 2 800 medlemmar varav 99 är ständiga. Kronprinsessan Victoria är första hedersmedlem.

Varje år lämnar Vännerna ekonomiska bidrag till de båda museerna. Under åren har en rad projekt blivit möjliga genom detta stöd. Vänföreningen delar också årligen ut resestipendier till personalen på de två museerna och stödköper museernas årsbok Fataburen till sina medlemmar.

Samfundet har en livlig verksamhet med ett tjugotal aktiviteter per år och dessutom kulturresor. Programmet brukar omfatta specialvisningar av utställningar på Nordiska museet, vandringar på Skansen och Djurgården, konsertprogram i Seglora kyrka under sommaren och vid jul, visningar och studiebesök i intressanta miljöer utanför museerna samt utflykter vår och höst till resmål såväl i Sverige som i våra grannländer. Vänföreningen ger även ut tidningen Artur fyra gånger om året med artiklar om museerna och med det aktuella programmet för medlemmarna.

Årsavgiften som innefattar gratis entré till båda museerna är 500 kr för en person och 700 kr för ett par. Medlemskap kan lösas genom föreningens kansli, telefon 08-519 546 93 eller e-post vanner@nordiskamuseet.se.

Bostaden är för många en självklarhet, en grund i tillvaron, en utgångspunkt för livet. Bostaden ses som en mänsklig rättighet som ganska få frivilligt avstår ifrån. Men ett hem kan ibland vara en ouppnåelig dröm.

Hemmet, både som tanke och realitet, har länge stått i samhällets centrum. Ändå tycks hemmets betydelse bara öka. När vi säger att bostaden är ett hem fyller vi den med moraliska och estetiska värderingar. En plats att vara sig själv, ett område att styra och bestämma över, en fristad för fantasi och skapande, materialiserad trygghet och identitet. Så kan dagens hem beskrivas och tolkas. Hemmet kan också ses som en arena för ohejdad individualism eller som en pressande prestations- och konsumtionssfär med både tydliga statussymboler och subtila men avslöjande tecken. Den fasta punkten kan stänga in, bevara könsroller och upprätthålla maktstrukturer. Hemma är kanske inte alltid bäst, det är vad vi gör det till.

Bygga och bo lyfter fram boendet som process och aktivitet med olika och ofta ojämlika förutsättningar. Bokens bas är föremål, arkivmaterial och kunskap samlad i Nordiska museet. Ett femtontal författare, de flesta med nära anknytning till Nordiska museet och Skansen, skriver om hem och bostadsmiljöer från många tider och på många platser.

NORDISKA MUSEETS FÖRLAG

ISSN 0348 971 X
ISBN 978 91 7108 563 4